

OP NAAR GELDERLAND!

GELDERSE IDENTITEIT IN REISLITERATUUR, 1824-1890

Voorwoord

Voor u ligt de scriptie 'Gelderse identiteit in reisliteratuur, 1824-1890', dat ik heb geschreven in het kader van de Research Master Historical Studies. Dankzij mijn onderzoeksstage bij de Gemeente Oost-Gelre onder begeleiding van prof. Dolly Verhoeven en Peter Ballast ontwaakte mijn belangstelling voor de Gelderse geschiedenis. Tijdens die stage onderzocht ik Achterhoekse identiteit in de negentiende eeuw. Aan het einde van het traject was mijn nieuwsgierigheid echter nog niet gestild. De complexe relatie tussen streek, regio en natie bleven mij fascineren, vooral omdat Gelderland tegenwoordig gezien wordt als losse delen in plaats van één sterke identiteit. Het onderwerp van mijn scriptie was dus snel gekozen. Zonder de uitstekende begeleiding van dr. Lotte Jensen was het echter niet zo snel als nu afgekomen. Haar raad en daad hielpen mij niet te verdrinken in theoretische kaders en behoorde mij voor een overdosis aan bronnen. Daarnaast wil ik graag Manon bedanken voor haar steun, Timo en Emiel voor hun kritische blik en Dennis voor de broodnodige pauzes.

Ik wens u veel leesplezier toe,

Wouter Loeff

Nijmegen, 19 augustus 2016

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Wat is Gelderland? En zijn er Gelderlanders? Een inleiding.....	4
Hoofdstuk 1 Theoretisch Kader.....	10
Inleiding	10
Hebben naties navels?	11
(Nationale) Identiteit	13
Methode	19
Visies op regio.....	22
De Nederlandse situatie.....	34
Conclusie	39
Hoofdstuk 2 Bronmateriaal	43
Inleiding	43
Reisliteratuur als bron.....	44
Het corpus.....	46
Hoofdstuk 3 Grondleggers.....	54
Inleiding	54
Isaac Anne Nijhoff (1795-1863)	55
Cornelis Ten Hoet (1796-1831)	60
Ottho Gerhard Heldring (1804-1876)	65
Conclusie	68
Hoofdstuk 4 Streek-Natie-Regio.....	71
Inleiding	71
Jan Anthony Klokman (1820-1870)	72
Anthony Engelbertus van Noothoorn (1811-1851)	78
Abraham Jacob van der Aa (1792-1857)	82
Conclusie	84
Hoofdstuk 5 Saksen en Bataven.....	87
Inleiding	87
Voorouders.....	87
Jacobus Craandijk (1834-1912).....	90
F. W. van Eeden (1829-1901)	96

Conclusie	103
Gelderland, van Bataven naar Franken en Saksen. Een conclusie	105
Literatuurlijst	111
Bijlage	122

Wat is Gelderland? En zijn er Gelderlanders? Een inleiding

De regio is bezig aan een opmars. Hoewel de doodverklaring van de natiestaat inmiddels is ingetrokken, zijn onderzoekers het er wel over eens dat van alle mogelijke ruimtelijke identificaties mensen zich het meeste met regio's identificeren.¹ In het geval van hedendaags Nederland is er grote variatie in regionale identificatie, met Noord-Brabant, Limburg en Friesland als gebieden met de sterkste regionale identiteiten. Merkwaardig genoeg ziet men Gelderland, toch een van de oudste provincies, niet als een provincie met een sterke identiteit, zoals is gebleken uit onderzoeken onder lezers van regionale kranten.² De inwoners van Gelderland zien zichzelf vooral als 'Achterhoeker' of 'Nijmegenaar'. Buitengewoon professor Gelderse Geschiedenis Dolly Verhoeven benoemde de afwezigheid van een Gelderse identiteit eveneens in haar inaugurale rede.³ De vraag wat Gelderland betekent voor mensen staat eveneens hoog op de agenda van het provinciale bestuur, die door verschillende campagnes het Gelderlandgevoel probeert te versterken.⁴ Het thema van Gelderse identiteit is dus vanwege deze maatschappelijke relevantie het onderzoeken meer dan waard.

Opvallend genoeg zijn onderzoeken naar Gelderse identiteit schaars. Dit is nog vreemder wanneer de huidige wetenschappelijke interesse in de regio wordt meegenomen. De laatste jaren zijn er talloze studies verschenen die zich richtten op regionale identiteit. In bijna ieder Europees land is wel onderzoek gedaan naar de relatie tussen regionale en nationale identiteit. Tot voorkort domineerde het beeld dat naties tot de toekomst behoorde en regio's tot het verleden historisch

¹ K. Ohmae, *The end of the nation state: the rise of regional economies* (1995); J. M. Guéhenno, *The end of the nation-state* (2000). Cf. D. Newman, 'The lines that continue to separate us: borders in our 'borderless' world' *Progress in Human Geography* 30:2 (2006), 143-161. Voor de opkomst binnen de geschiedenis, zie M. Keating (ed.), *Regions and Regionalism in Europe* (Northampton, 2004); A. Erll, 'Regional integration and (trans)cultural memory', *Asia Europe Journal* 8 (2010), 305-315; A. Paasi, 'The resurgence of the 'region' and 'regional identity': theoretical perspectives and empirical observations on regional dynamics in Europe' *Review of International Studies*, 35 (2009), 121-146; K. Terlouw, 'From thick to thin regional identities?' *Geojournal* 77 (2012), 707-721; J. Augusteijn and E. Storm (eds.), *Region and state in nineteenth-century Europe: nation-building, regional identities and separatism* (New York, 2012). In hoofdstuk 1 van mijn scriptie wordt hier verder bij stilgestaan.

² "Gelderland is té groot voor één Gelderse identiteit", *De Stentor*, 10-11-2015.

³ D. Verhoeven, 'Het Gelders gevoel en de betekenis van grenzen in ruimte en tijd', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 106 (2015), 195-216.

⁴ Zo werd in 2012 de bijeenkomst 'Heeft Gelderland een identiteit?' georganiseerd en lanceerde Toerisme Gelderland de campagne 'Gelderse streken', waar juist wordt ingezet op de streekidentiteiten. Ook de aanstelling van een bijzonder hoogleraar Gelderse geschiedenis aan de Radboud Universiteit vanuit de provincie past hierbij, evengoed als het tot stand komen van een canon. D. Verhoeven (red.), *De canon van het Nijmeegse verleden* (Nijmegen, 2009).

onderzoek. Een bijna modelmatige benadering van naties beschouwde het proces van natievorming als beginnende vanuit een kleine regio om uit te groeien tot volwaardige natiestaat, met een nationale identiteit die lokale en regionale identiteiten zou overstijgen en absorberen. Ondanks dat daadwerkelijke voorbeelden van zulke staten ontbraken, werd dit gezien als de ideale weg, terwijl staten die met sterke regionale identiteiten in hun maag zaten werden beschouwd als mislukte pogingen. In die visie hadden regionale identiteiten twee opties: ze verdwenen doordat ze werden opgenomen in de natiestaat, of ze groeiden uit tot volwaardige natiestaten.

Nieuwe inzichten hebben ons beeld van regio's ingrijpend veranderd. In plaats van ze te beschouwen als slechts een tussenstop op de weg naar natiestaten, heeft onderzoek aangetoond dat met de afbakening van nationale cultuur en identiteit een gelijktijdig proces plaatsvond op het gebied van de regio. Regionale cultuur kon dienen als een middel om het collectieve gevoel van behoren tot een natie te bevorderen. De wapenspreuk *e pluribus unum* (uit velen één) vangt dit proces in slechts drie woorden. Gelderse dichter Jan Pieter Heije (1809-1876) legde dit uit door een vergelijking te trekken tussen de Nederlandse provincies en de vingers van een hand: op zichzelf kunnen ze gebogen worden, maar samen vormen ze een vuist en zijn ze tegen meer bestand.⁵ Natuurlijk kon regionale identiteit haaks staan op de natie, denk bijvoorbeeld aan Catalonië, maar dit vond veel minder plaats dan vroeger onderzoek suggereerde.

Wanneer we de situatie in Nederland verder onder de microscoop leggen wordt het duidelijk dat vrijwel iedere provinciale identiteit is bestudeerd vanuit een historisch perspectief, in lijn met de nieuwe trends in het wetenschappelijk onderzoek. Er is echter een verdachte Gelderland-vormige lege plek op de kaart van Nederlands onderzoek naar regionale identiteit. Dit onderzoek heeft als doel deze plek in te kleuren door te kijken naar Gelderse identificatie in reisliteratuur, vanaf 1824 tot circa 1890. In het onderzoek naar identiteit is gebleken dat dit in dialoog met de Ander tot stand komt. In het Gelderse geval kijk ik dus naar zowel werken van Gelderse als niet-Gelderse auteurs. Voordat er verder zal worden stilgestaan bij de gekozen methode en bronnen, zullen er twee vragen worden beantwoord: waarom het historisch perspectief en, daaruit voortvloeiend, waarom deze periode? Een historisch perspectief op de provincie zonder sterke identiteit (Gelderland) brengt de machinerie van regionale identiteitsformatie aan het licht, en dit toont hoe identiteiten worden gesmeed en geformuleerd. Ten tweede geeft de bestudering van Gelderse identiteit in het verleden duiding bij de huidige debatten over Gelderland en Geldersen. Ten derde zal dit onderzoek laten zien hoe reisliteratuur daar een rol in speelde. Het genre van reisliteratuur was zo veelvoorkomend

⁵ J. P. Heije, *Al de volksdichten* (Amsterdam, 1865), 22.

dat het als representatief voor andere delen van Nederland kan worden gezien, maar opvallend genoeg is het nog weinig bestudeerd.

Om een antwoord te bieden op de vraag van de afbakening van dit onderzoek (1824-1890) is een kleine uitweiding over twee bewegingen nodig: nationalisme en regionalisme. Gedurende negentiende eeuw maakte Nederland volgens Joep Leerssen, hoogleraar Europese studies een proces door van 'uitkristallisatie', een cultureel afbakningsproces waarbij letterkundigen hevig debatteerden over de vraag wat beschouwd moest worden als Nederlands en wat juist niet.⁶ Nederland was, volgens deze visie, aan het begin van de negentiende eeuw slechts een losse, slecht afgebakende verzameling van regio's, maar aan het einde van de eeuw waren grenzen getrokken rond Nederlandse cultuur. Cruciaal in de ontwikkeling van een nationale cultuur waren auteurs die door te schrijven over geschiedenis, volkscultuur en folklore een beeld van 'Nederlandsheid' construeerden, of, in de woorden van Leerssen, de Nederlandse identiteit.

Het vormen van regionale identiteit wordt in de wetenschappelijke literatuur opgevat als een beweging die de eigen omgeving promoot in lijn met het vaderland, maar verschillend van andere regio's binnen de nationale context. Deze definitie zorgt voor een onderscheid tussen separatisme en mildere vormen van identiteitsvorming. Historicus Eric Storm stelt dat regionalisme pas aan het einde van de negentiende eeuw ontstaat, rond 1890 en dat het een bloeiperiode kent in het Interbellum. Eerder zou regionalisme niet voorkomen, aangezien de regio dan niet als apart van de andere delen van de natie wordt voorgesteld. De mensen die met de eigen omgeving bezig zijn voor 1890 zouden alleen voor elkaar schrijven en deel uitmaken van een kleine lokale elite.⁷ Pas na 1890, met de opkomst van modern toerisme zou er echt sprake zijn van regionalisme.

De afbakening van dit onderzoek tot 1890 biedt de mogelijkheid om de visies van Leerssen en van Storm te testen, en daarom is dat jaartal ruwweg als eindpunt genomen. Gelderland biedt de mogelijkheid de uitkristallisering van identiteiten op regionaal niveau te volgen, om zo de relatie tussen nationalisme en regionale identiteit te achterhalen. De thesis van Storm dat regionalisme pas na 1890 begint, kan eveneens goed worden onderzocht binnen de periodisering 1824-1890. Was er in Gelderland inderdaad slechts sprake van een klein groepje notabelen die geen onderscheid maakten tussen hun eigen regio en de andere delen van de natie? Als beginpunt voor de afbakening heb ik gekozen voor het jaar 1824, omdat dan het invloedrijke werk *Wandelingen in een gedeelte van*

⁶ J. Leerssen, *De bronnen van het vaderland, taal literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890* (Nijmegen, 2006).

⁷ E. Storm, *The culture of regionalism: art, architecture and international exhibitions in France, Germany and Spain, 1890-1939* (Manchester, 2010).

Gelderland verschijnt van Arnhemse historicus, uitgever en auteur Isaac Anne Nijhoff (1795-1863). In dit boek presenteert Nijhoff Arnhem en omstreken aan de rest van de Nederlandse natie.⁸ Immers, zo stelt de auteur in een ander werk, een goed burger moet kennis hebben van de plekken waar zijn landgenoten wonen.⁹ Zijn boek luidde het beginpunt in van een periode waarin honderd van dergelijke werken over Gelderland verschenen. In de bijlage is een overzicht van deze werken te vinden. De geschriften passen binnen het sub-genre van de 'schrijvende wandelaar', een soort reisliteratuur dat het midden hield tussen persoonlijke reisverslagen aan de ene kant en droge plaatsbeschrijvingen aan de andere kant. Door reisliteratuur als bron te nemen, kunnen we zien of de veranderende opvattingen over regio's inderdaad gekoppeld waren aan de opkomst van het moderne toerisme of dat reizen al eerder invloed had op de ontwikkeling van regionale identiteit.

Het uiteindelijke doel van deze scriptie is om een antwoord te bieden op de vraag wat Gelderland betekende gedurende de negentiende eeuw. Betekende het meer dan een staatkundig gegeven en treedt er in de loop van tijd verandering op in die betekenis? Daarbij komt de vraag of er sprake was van Gelderlanders. Identificeerde auteurs zich als Gelders of voerden streekidentiteiten de boventoon? Om deze vragen te beantwoorden zal ik in het eerste hoofdstuk eerst duidelijkheid scheppen over wat er precies verstaan moet worden onder de begrippen als identiteit. Hierbij gaat een overzicht van de stand van onderzoek op het gebied van regionale en nationale identiteiten gepaard. In het tweede hoofdstuk zal ik mijn bronnencorpus bespreken. De drie hoofdstukken daarna dienen om dieper in te gaan op specifieke werken en auteurs. De besproken werken volgen elkaar chronologisch op.

In hoofdstuk 3 verschijnen drie 'grondleggers' ten tonele: de hierboven genoemde Nijhoff, zijn Nijmeegse tegenhanger Cornelis ten Hoet (1796-1831) en predikant Ottho Gerhard Heldring (1804-1876). Voor Nijhoff is gekozen omdat hij met zijn *Wandelingen* de basis legde voor de latere auteurs. Zo schreef Ten Hoet in de zelfde stijl over de omgeving van Nijmegen. Naast deze reisliteratuur schreef hij ook het 'Lied van Gelderland' dat later veel werd aangehaald. Het werk van Heldring zit binnen het spectrum van persoonlijk reisverslag tot plaatsbeschrijving meer richting het persoonlijke. In zijn wandelingen over de Veluwe ging hij als een Gelderse Grimm op zoek naar legenden die onder het volk te vinden zouden zijn. Daarnaast speelde hij een belangrijke rol in de constructie van Gelderse identiteit door het oprichten van de *Geldersche volks-almanak*, een jaarlijks

⁸ I. Nijhoff, *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, of geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem* (Arnhem 1824).

⁹ I. A. Nijhoff, *Aardrijkskundige beschrijving der stad Arnhem, een leesboek voor de middelste klasse met eene kaart* (Arnhem, 1832), 1.

uitgegeven verzameling historische romans, poëzie en literatuur met Gelderland als verbindende factor. Deze auteurs waren op verschillende manieren met elkaar verbonden, en door ze gezamenlijk te behandelen zien we hoe auteurs elkaar beïnvloeden in hun bijdrage aan Gelderse identiteit.

Hoofdstuk 4 heeft als doel de relatie tussen streek-natie-regio te verkennen. De vraag is wie er in identiteitsprocessen als Ander werd gepresenteerd. Hiertoe zijn de auteurs Jan Anthony Klokman (1820-1870), Anthony Engelbertus Van Noothoorn (1811-1851) en Abraham Jacobus van der Aa (1792-1857) geselecteerd. Klokman was zeer streekbewust en schreef over de Achterhoek. Zijn werk laat zien hoe streekidentiteit in relatie stond tot regionale identiteit. De tweede auteur, Van Noothoorn, schept in zijn werk sterk beeld van Gelderland door de Gelderlander te karakteriseren. Ten opzichte van wie doet hij dat en welke rol spelen de andere Nederlandse provincies daarin? In zijn reisliteratuur doet Van Noothoorn de Achterhoek aan. Voor ons biedt dat de mogelijkheid om te zien hoe op het niveau van de regio om werd gegaan met streekidentiteiten. De laatste auteur die in hoofdstuk 4 zal worden besproken is Abraham Jacob van der Aa. De geschriften van de niet-Geldersman toont een beeld van Gelderland zoals dat buiten de provincie voorkomt. Aan het einde van hoofdstuk 4 zien we welke Ander er in de formulering van Gelderse identiteit wordt gekozen in verschillende contexten. Zo wordt de relatie tussen streek-natie-regio inzichtelijk gemaakt.

Hoofdstuk 5 dient om het verschuivende denken over Gelderse identiteit te onderzoeken. Waar bij de grondleggers nog beelden bestonden van Gelderland als één geheel, zien we dat aan het einde van de negentiende eeuw nieuwe, ‘wetenschappelijke’ inzichten zorgen voor een paradigma-wisseling. De Bataven, de traditionele voorvaderen van Nederland, raken op de achtergrond wanneer binnen de geschiedenis en de opkomende etnologie theorieën ontstaan die het karakter van de verschillende Nederlanders proberen te verklaren. In plaats van één stam uit de oudheid wordt er gewezen op drie stammen uit de tijd van de volksverhuizingen. In het werk van de wandelende schrijvers Frederik Willem van Eeden (1829-1901), oprichter en directeur van het Koloniaal Museum, en Jacobus Craandijk (1834-1912), doopsgezinde prediker, kunnen we het veranderende denken over Gelderland volgen.

Het bestuderen van Gelderse identiteit in reisliteratuur in de periode 1824-1890 werpt een nieuw licht op de recente theorieën over het ontstaan van nationale en regionale identiteiten. Ten eerste toont dit onderzoek hoe de mechanieken van regionale identiteit werkten in de eeuw van uitkristalliserende nationale identiteiten. In hoofdstuk 3 zien op welke manier Nijhoff, Ten Hoet en Heldring bijdroegen aan Gelderse identiteit en een basis legden voor latere auteurs. In hoofdstuk 4 zien we hoe de Ander functioneerde in identiteitsprocessen. De relatie tussen streek-natie-regio komt uit het werk van Klokman, Van Noothoorn en Van der Aa naar voren. Door de reisliteratuur

van Craandijk en Van Eden te analyseren in hoofdstuk 5 wordt duidelijk hoe beeldvorming in de loop van de negentiende eeuw veranderde. Deze scriptie helpt dus niet alleen bij een beter begrip van Gelderse identiteit, maar draagt bij aan het onderzoek naar regionale en nationale identiteit als breder fenomeen.

Hoofdstuk 1 Theoretisch Kader

INLEIDING

Om de complexe relatie tussen regionale identiteiten, nationale identiteiten, regionalisme en nationalisme te ontwarren, zal om te beginnen hier gekeken worden naar het grote debat tussen modernisten en traditionalisten zoals dat plaats vindt binnen nationalismestudies. In het geval van Gelderse identiteit in de negentiende eeuw is het nationalismedebat van extra belang vanwege twee redenen: ten eerste vindt het formuleren van een Gelderse identiteit plaats in de bredere historische context van de negentiende eeuw. Het bediscussiëren en afbakenen van nationale identiteiten gebeurde in wisselwerking met regionale identiteiten. Vanwege deze wisselwerking is het onverdedigbaar om een regio geïsoleerd te bestuderen, en daarom raakt het onderzoek naar Gelderse identiteit het onderzoeksgebied van nationale identiteit. Mogelijke antwoorden op de vragen wat nationale identiteit is, hoe het ontstond en hoe het zich verspreidde zullen behandeld worden. Een tweede reden waarom hier wordt stilgestaan bij het nationalismedebat en het (sub)debat over nationale identiteit heeft te maken met de onderzoekstraditie van regio's. In de wetenschappelijke literatuur over dit onderwerp spelen dezelfde thema's en benaderingswijzen een rol. Zo zijn inzichten als het beschouwen van naties als constructies ook als benadering gehanteerd bij de studie van regionale identiteit en ook hier speelt de tegenstelling modernisten-traditionalisten een rol. De verschillen in opvattingen worden nog eens versterkt doordat regio's nog steeds worden gezien als naties in de dop.¹⁰ Het is daarom dat dit onderzoek naar regionale identiteit begint met naties. Als het nationalisme-debat behandeld is, zullen de problemen rondom het begrip identiteit aan bod komen. De afgelopen jaren is dit concept geëxplodeerd en lijkt overal aanwezig te zijn. Heeft dit begrip dat bijna alles kan betekenen nog waarde voor onderzoek? En zo ja, welke definitie moeten we dan hanteren? Als deze vragen beantwoord zijn zal de methode die ik ga hanteren worden geïntroduceerd. Ten slotte zal de stand van onderzoek van regiostudies uiteengezet worden gezet om vervolgens de stap te maken naar de onderzoekstraditie en stand van kennis op het gebied van Nederlandse regionale identiteiten.

¹⁰ Om de zaken nog ingewikkelder te maken, spreekt men in onderzoek naar naties vóór 1800 van regio's en steden als naties, zie S. Groenveld, "Natie" en "Patria" bij zestiende-eeuwse Nederlanders' in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999), 55-82.

HEBBEN NATIES NAVELS?

Om te beginnen volgt dus eerst een overzicht van het nationalismedebat. De markante vraag die dit -debat beheerst is de vraag of naties navels hebben.¹¹ Aan de ene kant staan de ‘modernisten’, die de natie beschouwen als een product van modernisering en dus voorbehouden aan de negentiende eeuw en wiens visie de afgelopen decennia dominant is geweest. Tegenover hen staan de traditionalisten, die juist van mening zijn dat naties al vóór de moderne tijd vorm kregen.¹² De grondslagen van de modernisten zijn te vinden in het werk van Hans Kohn en Elie Kedourie, die nationalisme als een negentiende-eeuwse politieke ideologie zagen.¹³ De modernistische visie drong echter pas echt goed door in de jaren tachtig, met het werk van Ernest Gellner, die met zijn onderzoek betoogde dat naties en nationale identiteit voortkwamen uit de moderniteit en niet andersom. Gellner zag beide fenomenen als politieke verschijnselen en een reactie op industrialisering.¹⁴ Het was Gellner die de strijd aanbod met het eerdere beeld van naties als ‘natuurlijk’, of, in zijn eigen woorden: ‘Nationalism does indeed see itself as a universal, perennial and inherently - self-evidently - valid principle. It is, on this view, simply ‘natural’ that people should wish to live with their own kind, that they should be adverse to living with people of a different culture and, above all, that they should resent being governed by them’.¹⁵ Bij Gellner vinden we dus het belangrijke inzicht terug dat naties en nationale identiteiten constructies zijn.

Andere zwaargewichten die met hun onderzoek eveneens bijdroegen aan het blootleggen van de geconstrueerde aard van naties, waren de historici Eric Hobsbawm en Terence Ranger. Met hun bundel *The invention of tradition* keken zij hoe geconstrueerde tradities werden ingezet om naties vorm te geven.¹⁶ Marxist Hobsbawm uitte kritiek op de *topdown*-benadering van Gellner, zelf had hij meer oog voor de gewone man die door middel van tradities de natie leerde kennen. Volgens Hobsbawm waren deze tradities *invented*. Deze tradities bestonden in zijn visie uit een ‘set of practices, normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a ritual or symbolic nature, which seek to inculcate certain values and norms of behaviour by repetition, which automatically

¹¹ Ernest Gellner stelde Anthony Smith deze vraag tijdens een debat in 1995; E. Gellner en A. D. Smith, ‘The nation: real or imagined? The Warwick debates on nationalism’, *Nations and Nationalism* 2:3 (1996), 357-370.

¹² L. Jensen, ‘The roots of nationalism: introduction’, in: L. Jensen (red.), *The roots of nationalism, national identity formation in early modern Europe 1600-1815* (Amsterdam, 2016), 9-27.

¹³ H. Kohn, *The idea of nationalism. A study in its origins and background* (New York, 1944); E. Kedourie, *Nationalism* (New York, 1960).

¹⁴ E. Gellner, *Nations and nationalism* (Ithaca, 1983), 55.

¹⁵ E. Gellner, *Nationalism* (London, 1997), 7.

¹⁶ E. Hobsbawm en T. Ranger, *The invention of tradition* (Cambridge, 1983).

implies continuity with the past.¹⁷ De term *invented tradition* is haast een traditie op zichzelf geworden in onderzoek naar gemeenschappen. Net als Gellner behoorde Hobsbawm tot de modernisten: zo sprak hij van de periode voor 1800 slechts over 'proto-naties' die vooral 'in the context of a particular stage of technological and economic development' moesten worden gezien.¹⁸ Kritiek op zijn theorie van *invented traditions* werd onder andere geuit door Peter Burke, die vraagtekens plaatste bij het onderscheid tussen 'echte' en 'uitgevonden' tradities.¹⁹ Ook socioloog Anthony Smith en historicus Azar Gat hebben op dit onderscheid gewezen, dat een sluier trekt over de vroegere wortels van veel negentiende-eeuwse tradities.²⁰

Een vierde wetenschapper die als modernist invloedrijk is geweest, was Benedict Anderson die met zijn *Imagined Communities* de link legde tussen het ontstaan van naties en technologische ontwikkelingen als de drukpers.²¹ In Andersons visie voelden individuen zich deel uit maken van een groep die imaginair was, aangezien geen enkel lid alle andere leden kon kennen. Dankzij de uitvinding van onder andere kranten konden deze problemen worden overwonnen en voelde men zich onderdeel van een verbeelde gemeenschap en kon de natiestaat ontstaan. Het concept *imagined community* hoeft zich volgens de definitie van Anderson niet te beperken tot de natiestaat, al is hij weinig expliciet over andere toepassingen. Een ingebeelde gemeenschap kan worden opgedrongen, zoals blijkt uit Anderson's voorbeeld van de middelen van kolonisatoren, zoals kaarten, het instellen van een census en het oprichten van musea. Tevens kunnen de leden van een verbeelde gemeenschap zich ook verbonden voelen door een gevoel van een gedeeld verleden, mythes en tradities die niet per se door een centrale macht zijn ingesteld. Een belangrijk onderscheid dat Anderson maakt is het verschil tussen lokale samenlevingen op 'dorpsniveau', waarbij iedereen elkaar zou kunnen kennen en de grotere verbeelde gemeenschap. De vraag die opkomt in het kader van dit onderzoek is hoe het concept van Anderson zich verhoudt tot de regio. Het probleem met *imagined communities* is dat, hoewel regio's ook binnen de definitie passen, het concept te algemeen blijft om het aparte karakter van de beide gebieden te verklaren.²² Daarnaast gaat het model sterk uit van naties: Anderson behandelt regio's wel, maar alleen vanuit het perspectief van de staat en laat dus weinig

¹⁷ Hobsbawm en Ranger, *The invention of tradition*, 1.

¹⁸ E. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality* (Cambridge UK, 1990), 10.

¹⁹ P. Burke, 'Review: the invention of tradition' *The English Historical Review* 101 (1986), 316-317.

²⁰ A. D. Smith, *The antiquity of nations* (Cambridge/Malden, 2008), 86-90; A. Gat en A. Yakobson, *Nations: the long history and deep roots of political ethnicity and nationalism* (Cambridge, 2013), 16-17.

²¹ B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (London, 1983).

²² D. Laven en T. Baycroft, 'Border regions and identity', *European Review of History* 15:3 (2008), 255-275, 259.

ruimte over voor *agency* in de regio.²³ Met zijn nadruk op de geconstrueerde aard van de natie en de rol van moderniseringsprocessen als 'print capital' past het werk van Anderson uitstekend binnen de modernistische stroming.

Tegenover deze klassieke visies uit het modernistische kamp zijn de afgelopen jaren een veelvoud aan werken geplaatst waarin, hoewel zeer verschillend van onderwerp wat betreft tijd en plaats, onderzoekers betogen dat naties en nationale identiteit ouder zijn dan 1800. De meest invloedrijke tegenstander van de modernistische visie is de socioloog Anthony D. Smith, al ziet hij zijn werk meer als 'an internal critique and expansion of modernism'.²⁴ Smith erkent de belangrijke rol die moderniteit heeft gespeeld in het proces van natievorming, maar wijst ook op de 'voorouders' van nationale gemeenschappen. Volgens hem zijn naties niet *ex novo* ontstaan, maar hebben ze een navel. Smith introduceerde het begrip *ethnie* om eerdere vormen van naties te duiden. Het zijn namelijk 'named human population[s] with myths of common ancestry, shared historical memories, one or more elements of shared culture, a link with a homeland, and a measure of solidarity, at least among the elites.'²⁵ Dus hoewel Smith van mening is dat naties constructies zijn, sluit dit volgens hem niet uit dat ze op eerdere vormen teruggrijpen en dat voor 1800 gemeenschappen op een haast vergelijkbare manier werden geconstrueerd.

Een treffende problematisering en verklaring van de populariteit van de modernistische visie is te vinden in de bundel *The Roots of Nationalism*. In de inleiding benoemt letterkundige Lotte Jensen de overeenkomst in factoren die nationalisme en modernisme verklaren. Modernisme is verklaard in termen die ten grondslag liggen aan de opkomst van nationalisme. Zo ontstaat een 'positive feedback loop system': '[p]art of the output influences the input, while the input and output run in the same direction.' Hierdoor is het systeem circulair waardoor het zichzelf in stand houdt: 'presupposing the existence of one element automatically leads to the reinforcement of another [...]. The higher level of generality, the more likely it is that historical events are described in terms of deterministic processes.'²⁶

(NATIONALE) IDENTITEIT

Het is tegen deze achtergrond van een verdeling in modernisten en traditionalisten dat debatten over nationale en regionale identiteit moeten worden gezien. De onenigheid die bestaat over het

²³ B. Anderson, *Imagined communities* 87-90. Zie voor een bredere kritiek J.C. Chasteen en S. Castro-Klarén, *Beyond imagined communities, reading and writing the nation in nineteenth-century Latin America* (2003).

²⁴ A.D. Smith, *Nationalism and modernism* (New York, 1998), 145.

²⁵ A. D. Smith, *The nation in history. Historiographical debates about ethnicity and nationalism* (Hannover, 2000) 65.

²⁶ L. Jensen, 'Introduction', 13.

ontstaan van naties is misschien nog wel groter in het sub-debat rond de vraag hoe nationale identiteit zich verspreidt. De problematiek begint meteen al, aangezien het bestaan van nationale identiteit en de vraag of het überhaupt een zinnige term is om in te denken uitvoerig worden bediscussieerd. In een artikel uit 2011 bindt socioloog Siniša Malešević de strijd aan met de ‘Chimera of National Identity’, zoals hij de conceptuele problemen van monsterlijke proporties beeldend typeert.²⁷ Hij ziet de volgens hem misleidende en woekerende term ‘nationale identiteit’ terugkomen als feitelijk en vanzelfsprekend in het werk van zowel traditionalisten als modernisten.²⁸ Maar, zo waarschuwt Malešević, dat maakt het nog niet waar. Naties worden in de door de socioloog bekritiseerde werken gezien als ‘real, factual entities composed of numerous individuals’. Auteurs die in deze trant onderzoek doen stellen de aard van de natie niet ter discussie maar kijken naar de identificatie van mensen met de natie, oftewel de intensiteit van nationale identiteiten en daarmee veronderstellen en bevestigen ze impliciet het bestaan van naties in essentialistische vorm.²⁹

Om het gebruik van de term identiteit in onderzoek te kunnen problematiseren brengt Malešević een nieuw onderscheid aan. Zo spreekt hij van onderzoek op macroniveau, dat zich richt op de oorsprong, ontwikkeling en kracht van nationale identiteit door de tijd heen, en van onderzoek op microniveau, waar de focus ligt op de intensiteit van de persoonlijke band met een specifieke natie in een specifieke plek.³⁰ Het onderzoek op macroniveau houdt in dat traditionalisten betogen dat er sprake is van culture continuïteit tussen traditionele en moderne vormen van identiteit, terwijl modernisten naast de structurele discontinuïteit het feit dat nationale identiteit eerder niet bestond benadrukken, zoals boven reeds is behandeld.³¹ Bij onderzoek op microniveau proberen empiristen en interpretativisten, soms gesteund door modellen, momentopnames te maken van nationale identiteit in een bepaalde ruimtelijke context.³² De eerste benadering, die van de empiristen, hanteert grootschalige *surveys* als methode om houdingen ten opzichte van naties te achterhalen. De tweede

²⁷ S. Malešević, ‘The chimera of national identity’, *Nations and Nationalism* 17:2 (2011), 272-290.

²⁸ Malešević, ‘Chimera’, 272.

²⁹ Malešević ‘Chimera’, 274.

³⁰ Denk hierbij bijvoorbeeld aan het werk van emeritus-professoren D. McCrone en F. Bechhofer, zie D. McCrone en F. Bechhofer, *Understanding national identity*, (Cambridge, 2015).

³¹ Malešević, ‘Chimera’, 274.

³² Malešević ‘Chimera’, 274. Voor empiristen zie J. Coakley, ‘National identity in Northern Ireland: stability or change?’, *Nations and Nationalism* 13:4 (2007), 573-598; D. McCrone et al., ‘Who are we? Problematising national identity’, *The Sociological Review* 46:4 (1998), 629-652; T. Smith en S. Kim, ‘National pride in cross-national and temporal perspective’, *International Journal of Public Opinion Research* 18:1 (2006), 127-136. Voor interpretativisten zie T. Edensor, *National identity, popular culture and everyday life* (Oxford, 2002); E. Mackey, *The house of difference: cultural politics and national identity in Canada* (London, 1999); S. Reicher en N. Hopkins, *Self and nation* (London, 2001).

richt zich juist op meer kwalitatief onderzoek (bijv. participant observation) om zo de werkingen van nationale identiteit in het dagelijks leven bloot te leggen.³³ Al deze studies gaan volgens Malešević uit van het feit dat mensen een nationale identiteit hebben. Hierin schuilt echter gevaar: '[...] using the concept of national identity as a semantic substitute for nation, nationalism, nationality or national character wrongly implies that sharing the same collective name or inhabiting the same 'national space' automatically means a shared sense of belonging and an almost innate proclivity for joint social action.'³⁴ Of, zoals hij verderop in zijn artikel in andere woorden stelt, bepaalt het feit dat we in een natie-gerichte tijd en ruimte leven dat we processen van *belonging* die van hoge complexiteit en tegenstrijdig zijn, simpelweg afleiden van de plaats waar iemand is geboren.³⁵ Dit is problematisch, want zo ontstaat een vertroebeling tussen het formele lid zijn van een politieke of culturele groep, de mate waarmee iemand zich identificeert met de groep en ideologische processen die daarbij betrokken zijn.

Om zijn kritiek te concretiseren richt Malešević zijn pijlen op de aan het begin van dit hoofdstuk reeds genoemde Anthony D. Smith.³⁶ Smith onderzoekt onder andere de verspreiding van nationale identiteit, of in de woorden van Malešević, de ideologisering. Smith betoogt dat 'identity as distinctive 'essence' and difference is something that many people have felt they need to find and have sought to create and pursue, and even die for.'³⁷ Hoewel Malešević dit onderschrijft, wijst hij erop dat dit niet automatisch betekent dat mensen naties nodig hebben. Volgens Malešević is er geen simpele rationele verklaring voor het onderhouden van een sterk en voortdurend gevoel van betrokkenheid bij een grote en anonieme entiteit zoals een natie.³⁸ Om te achterhalen hoe dit toch tot stand komt, behandelt hij de processen waardoor groepsverbanden gepolitiseerd en bevolkingen gemobiliseerd worden. De vraag die hij stelt is hoe het mogelijk is om een persoon zo erg verbonden te maken met een abstracte entiteit zodat hij of zij ogenschijnlijk de bereidheid toont om deze entiteit te vieren en behandelen als men zou doen met de naaste familie.³⁹

In de visie van Malešević is het ontstaan van ingebeelde gemeenschappen een proces van ideologisering waaraan organisaties en instellingen als staten, sociale bewegingen, onderwijs, leger,

³³ Malešević, 'Chimera', 274.

³⁴ Ibidem., 275.

³⁵ Ibid., 279.

³⁶ Om precies te zijn op het volgende werk: A. D. Smith, *Ethno-symbolism and nationalism: a cultural approach* (2009).

³⁷ Smith, *Ethno-symbolism and nationalism*, 123.

³⁸ Malešević, 'Chimera', 281-282.

³⁹ Ibid., 285.

massamedia en lokale autoriteiten deelnemen.⁴⁰ Waar anderen misschien zouden wijzen op een nationale identiteit die ontstaat door de inspanningen van deze groeperingen, betoogt Malešević dat de blik zich juist naar het proces zelf moet richten. Dus in plaats van identiteit prefereert hij begrippen als ideologie en solidariteit.⁴¹ Ideologie betekent bij Malešević een relatief universeel en complex sociaal proces waardoor menselijke actoren hun acties en overtuigingen articuleren. Ideologie treedt op als manier om sociale en politieke gebeurtenissen te duiden, het geeft structuur en coherentie in wat anders chaotische soep zou zijn.

Malešević is niet de eerste die deze kritiek laat horen, ook sociologen Rogers Brubaker en Frederick Cooper benoemen de problematiek rond het concept identiteit. Zij stellen in hun artikel 'Beyond Identity' uit 2000 dat identiteit of alles betekent, wanneer de scherpste definitie wordt gehanteerd, of niets, wanneer het breed wordt geïnterpreteerd.⁴² Daarnaast wezen zij al eerder dan Malešević op het nadeel dat 'identiteit', evenals 'ras', 'etniciteit', 'natie' etc. al bestaan als 'categories of practice'. Wanneer ze worden gebruikt worden deze categorieën bevestigd en versterkt. Moeten we de term 'identiteit' dan maar bij het grofvuil zetten? Dat is niet nodig. Anthony D. Smith pleit voor het gebruik van nationale identiteit als analytisch concept en biedt hij een uitweg.⁴³ Hoewel Smith erkent dat identiteit te pas en te onpas is gebruikt, stelt hij overtuigend dat dit op zichzelf niet genoeg is om afstand te doen van de term. Zo wijst Smith erop dat het gebruik van termen die ook 'buiten' het onderzoek worden gebruikt inherent is aan de sociale wetenschappen, en dat dit dus niet vermeden kan worden.⁴⁴ En waar Brubaker, Cooper en Malešević betogen dat identiteit moet worden losgelaten aangezien het meegaat in de retoriek van de natie, is dit voor Smith juist de reden om wel aan identiteit vast te blijven houden. Het is in zijn ogen één van de drie doelen waar nationalistische ideologieën naar streven, de andere twee zijn nationale autonomie en nationale eenheid.⁴⁵ In de woorden van Smith: '[I]t is as a goal, and hence as a dependent variable, that we should treat the concept of identity.' Dit doel is echter ongrijpbaar en dus moeilijk te bereiken, een 'ever-moving

⁴⁰ Malešević, 'Chimera', 287. Concreter dan dit wordt het helaas niet.

⁴¹ Zie, naast 'The chimera of national identity', S. Malešević, *Identity as ideology: understanding ethnicity and nationalism* (New York, 2006), 69-79; S. Malešević, *The sociology of war and violence* (Cambridge, 2010), 8-12.

⁴² R. Brubaker en F. Cooper, 'Beyond identity', *Theory and Society* 29:1 (2000) 1-47, 1-5. Zie ook R. Brubaker, *Ethnicity without Groups* (Cambridge VS, 2004).

⁴³ A. D. Smith, 'National identity and vernacular mobilisation in Europe', *Nations and Nationalism* 17:2 (2011), 223-256.

⁴⁴ Smith, 'National Identity', 226, 228.

⁴⁵ Ibid., 229, 231.

target', maar desalniettemin een doel waar individuen, facties en bewegingen naar hebben gestreefd en daarom het bestuderen waard.⁴⁶

Een synthese tussen de visies van critici als Malešević en voorstanders als Smith kan gevonden worden door beelden van nationale identiteit te onderzoeken. Daarbij wordt de kritiek meegenomen dat nationale identiteiten niet kunnen dienen als verklaring voor gedrag, zoals in de uitspraak 'Duitsers scoren altijd in de laatste minuut want ze zijn Duits'. Het is een gechargeerd voorbeeld, maar het legt wel een gevaar bloot. Het risico is namelijk dat de onderzoeker meegaat in de retoriek van de natie, zoals blijkt uit het voorbeeld van Malešević over de opofferingsgezindheid van militairen.⁴⁷ Sterven voor de natie betekende vooral solidariteit met je naasten, en het is niet voor niets dat naties een discours van familie adopteerden. Aan de andere kant betekent het gebruik van nationale identiteit in de retoriek van nationalisme niet dat nationale identiteit niet onderzocht kan worden. Smith wijst overtuigend op het tegendeel: nationale identiteit was juist cruciaal in het denken in naties dat opkwam in de negentiende eeuw. Men streefde naar zelfverwezenlijking van de natie, en dit had zeker een sterk cultureel component dat bestudeerd kan worden. Het is wel van belang om deze beelden te zien als een uitkomst/symptoom van het ideologische proces zoals Malešević dat onderschrijft. Voor nationalisme werkt nationale identiteit als een Spiegel van Negereb (Mirror of Erised) uit de wereld van Harry Potter: het toont alleen wat de toeschouwer graag wil zien, en in het geval van nationalist is dat een beeld van een sterk, collectief gevoel, een emotionele binding bestaande uit enkele 'typische' kenmerken en eigenschappen die samen de nationale identiteit vormen. In plaats van dit beeld als een reflectie van de werkelijkheid te zien, is het de taak van de onderzoeker om het beeld te ontleden.

Alleen beelden onderzoeken is echter niet genoeg, historicus Willem Frijhoff stelt terecht dat identiteit meer is dan beeldvorming.⁴⁸ Het gaat ook om hoe aan dit beeld invulling wordt gegeven. 'Wie dat accepteert, erkent tevens dat identiteit niet alléén beeld, perceptie door de ander [...] is, zoals sommige onderzoekers willen. Maar dat identiteit ook een eigen kenmerk van het individu of de groep is, dat de ordeningsbeginselen weerspiegelt die individu of groep aanleggen – [...] een gehistoriseerde bestaanswijze en ervaringswereld.'⁴⁹ Het zelfbeeld, dat mede in contact met de ander tot stand komt, zal in mijn analyse worden meegenomen, doordat ik naast bronnen van Gelderse

⁴⁶ Smith, 'National identity', 229.

⁴⁷ Malešević, 'Chimera', 234.

⁴⁸ W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *BMGN – Low Countries Historical Review* 107:4 (1992), 614-634.

⁴⁹ Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 624.

auteurs ook bronnen bestudeer van schrijvers die niet uit Gelderland komen. Een ander punt dat Frijhoff maakt is dat identiteit ook verbonden is met handelen. Identiteit is in die zin normatief, een beeld kan namelijk voorschrijven hoe er moet worden gehandeld om aan het beeld te voldoen. Alleen een beeld bestuderen is dus niet genoeg. Het gaat ook om de invloed van beeldvorming. Werd dit weersproken of geaccepteerd? Frijhoff koppelt identiteit dus aan 'een proces van toe-eigening van drie dimensies van cultuur: de verbeelding van eigenschappen en attributen van een groep, de benoeming van de groepsidentiteit in een vertoog over dat beeld, en de herkenning van dat vertoog als een zinvolle voorstelling van de wij-groep.'⁵⁰ Belangrijk in dit proces is het vormen van grenzen, het afbakenen van identiteit. Letterkundige Joep Leerssen karakteriseert het proces van afbakening van de eigen cultuur dat zich voltrekt in de negentiende eeuw als een 'uitharding' of 'uitkristallisering' van grenzen.⁵¹ Hij wijst in het bijzonder in *De bronnen van het vaderland* op de belangrijke rol die letterkundigen speelden in de constructie van een Nederlandse nationale identiteit. Identiteit is in de visie van Leerssen een historisch product, gestabiliseerd in de loop van de negentiende eeuw te midden van schokkende wisselvalligheden.⁵² Denk hierbij in het geval van Nederland aan de Belgische Opstand, het revolutiejaar 1848 en de voorzetting van de monarchie. Daarnaast cultiveerde de elite een nationale identiteit om houvast te geven in politiek onzekere tijden, door de natie te verankeren in een zo vroeg mogelijk verleden. Als middel hiervoor dienden, onder andere, historische romans, bewerkingen van oude teksten en het stimuleren van nationale herdenkingsculturen.⁵³ Het bestaan van de natie werd zo historisch gelegitimeerd.⁵⁴

Naast deze twee punten, dus identiteit als historisch en als gecultiveerd product, betoogt Leerssen dat identiteit vorm kreeg aan de buitenranden van de natie: 'De Nederlandse identiteit mondt uit in een reeks van politieke en culturele grens- en afbakeningsconflicten. Binnen de metropolistische centra (Amsterdam, Antwerpen) heeft ze nauwelijks ter discussie gestaan. In West-Vlaanderen en in Oost-Limburg kristalliseren de randen van Nederland zich uit'⁵⁵ Deze twee voorbeelden worden door Leerssen genoemd vanwege de Vlaamse taalstrijd en de politieke crises en culturele debatten rond Duitse gebiedsaanspraken op Limburg in 1848.⁵⁶ Dit sluit aan bij het vierde punt dat Leerssen noemt

⁵⁰ Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 614.

⁵¹ Zie onder andere J. Leerssen, *National thought in Europe: a cultural history* (Amsterdam, 2006); J. Leerssen, *De bronnen van het vaderland* (Nijmegen, 2006).

⁵² Leerssen, *Bronnen van het vaderland*, 9-11.

⁵³ Ibidem., 17.

⁵⁴ Ibid., 16.

⁵⁵ Ibid., 16.

⁵⁶ Ibid., 16.

over de totstandkoming van de Nederlandse identiteit, namelijk dat identiteit van buitenaf komt en op de buitenwereld wordt bevochten.⁵⁷ In de visie van Leerssen is (nationale) cultuur geen bijproduct van socio-economische ontwikkelingen, in tegenstelling dus tot de visies van andere modernisten.⁵⁸ In tegendeel, Leerssen betoogt dat het proces van nationalisme bestaat uit de wisselwerking tussen zelfbeelden en *othering*. Leerssen ziet dit vooral gebeuren in 'ethnotypes', waarmee het andere en het eigene wordt gedefinieerd. Deze 'ethnotypes' zijn stereotypen en *tropes*, clichématige, terugkerende verhaalelementen en vaste combinaties van woorden.

Om overwoekering door conceptuele vaagheid van 'identiteit' tegen te gaan, zal in dit onderzoek een werkbare definitie worden gehanteerd. Willen we identiteit goed kunnen bestuderen, dan moet het gezien worden als een constructie, als een dynamisch proces van in- en uitsluiting, een doorgaand debat waarin het eigene en het vreemde constant opnieuw wordt vastgesteld. De vraag is welke term het beste geschikt is om deze complexere opvatting van identiteit weer te geven. Malešević pleitte voor ideologie, al heeft Smith duidelijk laten zien dat ook aan deze term problemen kregen. Om niet te gekunsteld en geforceerd bepaalde woorden te vermijden, zal ik hier toch spreken van identiteit, maar dan wel in bovenstaande zin. Dit zal gecombineerd worden met identificatie, om aan te geven dat het om een proces gaat. Frijhoff's inzichten zullen meegenomen worden, dus alleen kijken naar beelden is te weinig, het gaat immers ook om wat er met die beelden wordt gedaan. Zijn drietrapsraket-definitie van formuleren, herkennen en reproduceren van een beeld zal gevolgd worden. Concreet houdt dat in dat er niet alleen gekeken wordt naar *tropes*, maar ook naar de receptie daarvan met speciale aandacht voor de herkomst van auteurs. Het werk van Joep Leerssen is van belang aangezien het toont dat *tropes* dankzij het internaliseren van beelden (herkennen) en de herhaling ervan een goed object van studie vormen om identificatie te achterhalen. Deze stereotypen vormden een cruciaal onderdeel in het komen tot een nationale identiteit, een belangrijk doel voor nationalistenvolgens het werk van Smith.

METHODE

De studie van stereotypen valt onder de imagologie. Reeds in de jaren vijftig in Frankrijk wijdde men zich binnen de vergelijkende literatuurwetenschappen niet meer op het blootleggen van volkskarakters maar op het deconstrueren en kritisch beschouwen van de retoriek van de natie. Deze interesse ontstond als reactie op de nationale retoriek die leidde tot de Tweede Wereldoorlog. Onderzoekers als Jean-Marie Carré en zijn student Marius-François Guyard worden tegenwoordig

⁵⁷ Leerssen, *Bronnen van het vaderland*, 17.

⁵⁸ J. Leerssen, 'Ethnotypen sind Akteure: Zur Poetik und Rhetorik des Vorurteils', in: B. Engler (red.), *Wir und die Anderen – Nous et les Autres: Stereotypen in der Schweiz/Stereotypes en Suisse* (Freiburg Zwitserland, 2012), 5-20, 15.

gezien als de grondleggers van de moderne imagologie.⁵⁹ De inzichten die zij verworven vonden aanvankelijk veel weerstand dankzij de heersende controverses binnen het Angelsaksische onderzoek dat zich meer richtte op esthetiek en tekstkritiek.⁶⁰ Wetenschapper Hugo Dyserinck zette de traditie voort, ondanks de afname in aandacht binnen de hoofdmoot literatuuronderzoek. In het werk van Hugo Dyserinck vinden we de wisselwerking tussen Zelf en Ander terug in de formulering van identiteiten.⁶¹ Zijn inzichten zorgden voor een nieuwe benadering van bronnen: in plaats van een beeld van een bepaalde natie over een andere natie werd dit gehele proces gezien als onderdeel van een nationale identiteit. Later verspreidde deze inzichten zich naar andere disciplines die op hun beurt weer bijdroegen aan de ontwikkeling van de imagologie. Afkomstig uit postkoloniale studies, had het werk van Edward Saïd een enorme impact.⁶² Het werk van Marco Cinnirella verdient ook te worden genoemd. Hij achterhaalde vanuit een socio-psychologisch perspectief de relatie tussen groepsidentiteit en stereotypes.⁶³ Recentelijk heeft Joep Leerssen betoogd dat het proces van nationalisme bestaat uit de wisselwerking tussen zelfbeelden en *othering*. Exotisme, zelfidentificatie en karakterisering zijn allemaal culturele processen die volgens hem *agency* hebben, want teksten hebben direct effect voor de sociale positie van de spreker en waarover gesproken wordt.⁶⁴ Kort gezegd gaat het binnen de moderne imagologie dus om nationale stereotypen die meestal niet waar zijn, maar dankzij hun status van discursieve gemeenplaatsen wel invloedrijk zijn.

Van groot belang binnen de imagologie bij het bestuderen van bronnen is het onderscheid tussen toeschouwer en toegeschouwde, de *culture regardante* en *culture regardée*.⁶⁵ Aan de hand van een voorbeeld wordt dit het duidelijkst. In een tekst van een Franse auteur waar het oktoberfeest in München wordt beschreven geldt de Duitse cultuur als *regardée* terwijl de cultuur van de auteur de *culture regardante* is. Dit onderscheid is van belang omdat stereotyperingen volgens William Chew,

⁵⁹ J. M. Carré, *Les écrivains français et le mirage allemande (1800-1940)* (Parijs, 1947); M. F. Guyard, *La littérature compare* (Parijs, 1951).

⁶⁰ W. L. Chew III, 'What's in a national stereotype? An introduction to imagology at the threshold of the 21st century', *Language and Intercultural Communication* 6:3-4 (2006), 179-187; J. Leerssen, 'Imagology: history and method' in: M. Beller en J. Leerssen (red.), *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey* (Amsterdam, 2007), 17-33.

⁶¹ H. Dyserinck, *Komparatistik: eine Einführung* (Bonn, 1977), 131.

⁶² E. Saïd, *Orientalism* (1978), voor de invloed van zijn werk zie G. Viswanathan (red.), *Power, politics, and culture: interviews with Edward W. Said* (New York, 2001); E. Lévinas, *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* (Paris, 1974).

⁶³ M. Cinnirella, 'Ethnic and national stereotypes: a social identity perspective', in: C. C. Barfoot (red.), *Beyond Pug's tour: national and ethnic stereotyping in theory and literary practice* (Amsterdam, 1997), 37.

⁶⁴ Leerssen, 'Ethnotypen sind Akteure', 3.

⁶⁵ Chew, 'National stereotype' 5.

professor Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel, vrijwel alleen iets zeggen over de *culture regardante*. Ze laten zien welke beelden er heersten in bijv. Frankrijk ten opzichte van Duitsland. Toch is dit standpunt van Chew te voorzichtig, aangezien de afbakening van cultuur in internationale dialogen tot stand komt. Een Franse tekst over Duitsland kan zeker een bron zijn voor Duitsland als bepaalde stereotyperingen worden herhaald in de eigen literatuur. Een klein cultureel element, dat slechts tot een regio kan toebehoren, kan door buitenstaanders als typisch voor een natie worden gezien.⁶⁶ Denk hierbij bijvoorbeeld aan lederhosen, die eigenlijk alleen in Beieren worden gedragen. Een dergelijk beeld kan echter worden geïncorporeerd en met trots worden uitgedragen. Een goed voorbeeld van hoe dit werkt is te vinden in voetbalstadions tijdens nationale wedstrijden. Zo dragen Zweedse supporters pluche vikinghelmen, inclusief apocriefe horens. Hier kan er dus een connectie worden gemaakt met de definitie van Frijhoff, die spreekt van verbeelding, benoeming en herkenning.

Het is vooral Joep Leerssen geweest die de afgelopen tien jaar de imagologie als wetenschappelijke methode heeft uitgedragen.⁶⁷ Uit zijn formulering van de methode zal ik enkele punten uitlichten die als vertrekpunt zullen dienen voor mijn eigen onderzoek. Ten eerste geven de stereotypen die worden bestudeerd door de imagologie geen essentiële eigenschappen weer van een natie, maar zijn het literaire representaties. Ze zijn een constructie, bedacht en uitgevonden en kunnen niet dienen al verklaring maar moeten verklaard worden. Ten tweede zijn de bronnen waarin deze *tropes* te vinden zijn ‘zegmans-gebonden’, ze geven het denkkader weer van de auteur.⁶⁸ Het gaat om hetero-beelden en auto-beelden, beelden die de Ander karakteriseren en beelden die het eigen definiëren. Daarom is het ten derde van belang om de historische context mee te nemen in de bestudering. Voor een historicus lijkt dit overduidelijk, maar de imagologie is een interdisciplinaire methode bij uitstek dus moet het even expliciet worden genoemd. Bij bronnen moet er worden afgevraagd wie ze heeft geschreven (denk daarbij aan sociale klasse en andere werken van dezelfde pen), met welk doel en wie de doelgroep was. Daarnaast is de soort tekst van belang, welke conventies zitten er verbonden

⁶⁶ C. Tacke, ‘The nation in the region: national movements in Germany and France in the 19th century’, in: J. G. Beramendi, R. Maiz en X. N. Núñez (red.), *Nationalism in Europe: past and present* (Santiago de Compostela, 1994), 681-698.

⁶⁷ Zie, voor eerdere werken, H. C. J. Duijker en N. H. Frijda, *National character and national stereotypes. A trend report prepared for the International Union of Scientific Psychology* (Amsterdam, 1960); A. C. Zijdeveld, *On clichés. The supersedure of meaning by function in modernity* (Londen, 1979); J. Pirotte (red.), *Stéréotypes nationaux et préjugés raciaux aux XIXe et XXe siècles. Sources et méthodes pour une approche historique* (Leuven, 1982); D. Peabody, *National characteristics* (Cambridge/Parijs, 1985); H. Gerndt (red.), *Stereotypvorstellungen im Alltagsleben. Beiträge zum Themenkreis Fremdbilder - Selbstbilder - Identität. Festschrift für Georg R. Schroubek* (München, 1988).

⁶⁸ Deze term leen ik van Joep Leerssen. Zie J. Leerssen, ‘Over nationale identiteit’, *Theoretische Geschiedenis* 15 (1988), 417-430, 425.

aan het genre? Dat zal voor mijn bronnen in het volgende hoofdstuk worden besproken. Ten vierde zijn de representaties geen controleerbare, en dus feitelijke, uitspraken. Ten slotte kunnen *tropes* een lang leven hebben. Een onderzoek moet dus de traditie van een *trope* achterhalen, door middel van intertextualiteit en de bestudering van het verleden.⁶⁹

Wat mijn studie toevoegt aan deze reeds beproefde methode is de toepassing ervan op het niveau van de subnationale regio in een Nederlandse context. De imagologie als methode zoals hierboven uitgelegd en uitgedragen door Joep Leerssen diende oorspronkelijk om beelden van naties te onderzoeken. Dit heeft geleid tot een waterval aan studies die met veel succes hebben aangetoond dat de methode werkt.⁷⁰ Wat echter nog minder vaak is gedaan, is de methode toepassen op het subniveau van de regio. Er is in het handboek der imagologie (*Imagology: the cultural Construction and literary representation of national characters*) wel een lemma/bijdrage getiteld 'Region', maar daarin vinden we slechts een algemene karakterisering: het zou vooral draaien om de centrum-periferie tegenstelling. Deze tegenstelling vormt één van drie bekende *tropes* die door heel Europa voorkomen.⁷¹ Hierbij is het centrum modern en stedelijk maar lijkt het zijn eigenheid te verliezen en de periferie is een plaats waar de tijd heeft stilgestaan, waar tradities nog in ere worden gehouden en waar de 'ware volksaard' kan worden gevonden. Een daadwerkelijke casestudie ontbreekt, dus op dit gebied is nog werk te verrichten.⁷²

VISIES OP REGIO

Nu de problemen rond identiteit zijn geadresseerd en de methode is uiteengezet, kan de blik verschoven worden naar regio's. Het is merkwaardig dat regio's geen prominente plaats hebben in het nationalismedebat, terwijl ze wel belangrijk worden geacht. Zoals reeds is aangestipt, heeft de modernistische visie consequenties gehad voor het onderzoek naar regionale identiteit. De regio

⁶⁹ Dat deze uitgangspunten breder worden gedragen, blijkt onder andere uit het werk van Orvar Löfgren, die eveneens de duurzaamheid van stereotypen beaamt. O. Löfgren, J. Frykman en B. Ehn, *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar* (Stockholm, 1993).

⁷⁰ Zie bijvoorbeeld. T. O. Beebee, *Nation and region in modern American and European fiction* (West Lafayette, 2008); D. Dukic, *Imagologie heute/Imagology today* (Aken, 2012); J. Bozidar, *Wild Europe, the Balkans in the gaze of Western travellers* (London, 2004), en de werkgroep Imagology: National reputations at Stake van de Amsterdam School for Regional, Transnational and European studies onder leiding van Yolanda Rodríguez Pérez.

⁷¹ De andere twee zijn de tegenstelling tussen een rationeel noorden en gepassioneerd zuiden, en een zwakke staat die als positief wordt gezien tegenover een sterke staat met negatieve typeringen, denk hierbij aan de beeldvorming rond Spanje: Y. Rodríguez Pérez, A. Sánchez Jiménez en H. den Boer, *España ante sus críticos: las claves de la leyenda Negra* (Madrid, 2015).

⁷² Een onderzoek dat zich, met succes, volledig heeft gericht op de toepassing van imagologie op regionale identificatie is het proefschrift van Jeroen van Drunen. H.F. van Drunen, *"A sanguine bunch". Regional identification in Habsburg Bukovina, 1774-1919* (Amsterdam, 2013).

vinden we terug bij het onderzoek naar de vraag hoe nationale identiteit zich verspreidde. Om deze verspreiding van nationaal gedachtegoed te verklaren zijn enkele modellen ontworpen waarvan het leeuwendeel uitgaat van een belangrijke rol van de elite, de culturele intelligentsia. Zo spreekt Gellner van een klasse ‘alienated from its own society by the very fact of its education’ en Hobsbawm van ‘the lesser examination-passing classes’.⁷³ Een van de meest invloedrijke modellen is het ABC-model van Tsjechisch historicus Miroslav Hroch. Zijn *Social preconditions of national revival in Europe* (1985) verscheen na een uitgebreid comparatief onderzoek tussen de ‘smaller nations of Europe’. Op basis van dit onderzoek formuleerde hij drie stappen die de opkomst van nationalisme verklaren. De eerste fase wordt door Hroch ‘the period of scholarly interest’ genoemd, gevolgd door ‘the period of patriotic agitation’ en ‘the rise of a mass movement’.⁷⁴ In dit model begon nationalisme bij de elite, maar kwam het pas goed op gang toen het voor politieke doeleinden werd ingezet door een andere groep, die op hun beurt de bevolking wisten te mobiliseren.

De tweede en derde stap van het model van Hroch is later nog verder onderzocht door Anthony D. Smith: ‘By applying the ideals of authenticity, cultural diversity and national selfdetermination to a variety of ethnic categories and communities, nationalists encouraged an efflorescence and stylisation of many ‘low cultures’, turning each into the *raison d’être* for demanding autonomy for a new political nation.’⁷⁵ Dit was echter zeker geen eenvoudige taak. Smith noemt zelf het voorbeeld van Griekenland, waar een enorme kloof tussen het wereldbeeld van de intelligentsia en het volk overbrugd moest worden. Voordat de bevolking gemobiliseerd kon worden tegen de Ottomanen, moest het eerst worden geleerd dat ze Grieks was.⁷⁶ In deze ‘lessen’ lag de nadruk op de authenticiteit, oudheid en uniciteit van de natie. Smith stelt dat deze het op het platteland en onder de boerenbevolking dat de nationalistische elite inspiratie en ‘ethnic material’ vond voor het creëren van een cultuurhistorie van de natie, of de ‘nation-to-be’. Tevens bevond zich op het platteland, volgens Smith, de doelgroep die ‘ontwaakt’ diende te worden.⁷⁷ De poging tot het ontwaken van het volk noemt Smith *vernacular mobilisation*. Hij definieert dit begrip als ‘the induction of the designated population into an ‘authentic’ national culture based on pre-existing commonalities and heritages, and the reciprocal response and contribution of individuals and strata of ‘the people’, whom they were bent on unifying and consolidating into a distinctive political nation.’⁷⁸ Het gaat

⁷³ E. Gellner, *Thought and change* (Londen, 1964), 169-170; Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 118.

⁷⁴ M. Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe* (Cambridge, 1985), 23.

⁷⁵ Smith, ‘National identity’, 232.

⁷⁶ Smith, ‘National identity’, 233.

⁷⁷ Smith, ‘National identity’, 234.

⁷⁸ Smith, ‘National identity’ 234.

hier echter om een ideaalbeeld, in werkelijkheid waren er allerlei obstakels die het proces belemmerden. In lijn met de visie van Smith zou je kunnen spreken van een nationalisering van de regio: lokale elementen worden opgetild uit hun context en veralgemeniseerd om te dienen als karakteristiek voor heel de natie. Het mobiliseren van het volk was voor nationalistten dus niet louter sociaal of politiek, maar primair een cultureel proces waar de nationalistische elite de rol van voortrekker vervulde.⁷⁹ Ook in het geval van Nederland lijkt de elite een voorttrekkende rol te hebben gehad.⁸⁰

Hoe valt de afwezigheid van het regionale perspectief in het nationalismedebat te verklaren? Een mogelijke oorzaak is te vinden in de dominantie van de modernistische visie in het onderzoek. Volgens die kijk op het verleden zijn er slechts twee opties voor regio's. Ten eerste kan een regio gezien worden als datgene wat vóór de natie was. Modernisten gaan niet uit van een nationaal gevoel vóór 1800, maar wijzen eerder op losse verbanden en regio's.⁸¹ Onder de invloed van modernisme kunnen deze uitgroeien tot volwaardige natiestaten, zoals ook blijkt uit het model van Hroch. Deze stapsgewijze weg naar een natiestaat roept de vraag op wat er gebeurt met regio's die niet de ontwikkeling doormaken zoals Hroch dat stelt. Hier vinden we de tweede optie die er is voor regio's in de moderne visie. Een regio wordt dan opgenomen in de natie en neemt de nationale cultuur aan. Het probleem van deze visies is dat ze niet overeenkomen met de historische werkelijkheid, zoals hieronder zal blijken. Er zal hier gekeken worden naar de oorsprong van deze benadering, om vervolgens uitgebreider stil te staan bij de kritiek die deze visie heeft gekregen.

De aandacht voor de natiestaat in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw zorgde voor een hernieuwde interesse in de regio. Na de Tweede Wereldoorlog was de academische interesse tijdelijk in een dip beland vanwege het 'bruine' verleden van de vakgebieden die zich tot die tijd met de regio bezig hadden gehouden. De studie van regio's in Duitsland gedurende het interbellum was ideologisch gemotiveerd, door middel van concepten als 'Kulturraum' werd expansie gelegitimeerd. Naast de 'Ostforschung', onderzoek in deze trant naar de oostgrens, kreeg ook de 'Westforschung' stevige kritiek.⁸² Een andere tak van onderzoek, de volkskunde, kwam eveneens in zwaar weer. Het

⁷⁹ Smith, 'National identity' 234.

⁸⁰ Zie onder andere Leerssen, *National thought in Europe*; Leerssen, *Bronnen van het vaderland*.

⁸¹ X. M. Núñez, 'Historiographical approaches to sub-national identities in Europe: a reappraisal and some suggestions', in: J. Augusteijn en E. Storm (red.), *Region and state in nineteenth-century Europe: nation-building, regional identities and separatism* (New York, 2012), 13-35, 16.

⁸² M. Burleigh, *Germany turns eastwards. A study of 'Ostforschung' in the Third Reich* (1988); H., *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert* (2001); P. Schöttler, 'Die historische 'Westforschung' zwischen 'Abwehrkampf' und territorialer Offensive,' in: P. Schöttler (red.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt am

zien van de wereld in volkskarakters werd nadrukkelijk beschouwd als een voorwaarde voor de verschrikkingen van het nazisme.⁸³ Dankzij de nieuwe taak die historici kregen in de jaren zeventig en tachtig, namelijk het ontmantelen van nationalisme, kon de regio weer worden bestudeerd. Dit gebeurde aanvankelijk door te kijken naar centrum-periferie relaties en het ontstaan van naties, vooral het werk van de Noorse politicoloog en socioloog Stein Rokkan droeg hieraan bij.⁸⁴ De (modernistische) vraag die het onderzoek leidde, was de vraag hoe uit een verzameling regionale identiteiten één nationale identiteit ontstond. De klassieke definitie van nationalisme als een fenomeen dat gepaard zou gaan met modernisering veronderstelde een toename in communicatie (Anderson) en een afzwakking van regionale en lokale identiteiten (o.a. Hobsbawn). Logischerwijs zou (het verdedigen van) regionale identiteit een overblijfsel zijn van het verleden en wijzen op mislukte natievorming.⁸⁵ Eugen Weber poneerde de stelling in zijn *Peasants into Frenchmen*, een onderzoek dat zich richtte op de nationale, culturele eenwording van Frankrijk, dat er pas vanaf 1870 sprake kon zijn van een (beginnende) eenheid en dat in 1914 Frankrijk pas *La Patrie* werd, in tegenstelling tot de tot dan toe veelgehoorde opvatting dat dit samen ging met de Franse Revolutie.⁸⁶ Hiermee legde Weber de basis voor de modernistische kijk op regio's. Dankzij modernisering veranderde volgens Weber het leven van de Franse boer op een manier die nog niet eerder was voorgekomen. Verbeterde infrastructuur, waaronder het nieuwe spoor, bracht afgelegen gebieden in contact met het centrum. Keerzijde van de modernisering was dat vaardigheden waarmee boeren traditioneel de kost wonnen overbodig raakten door de opkomst van industrie. Het uitdijende

Main, 1997); B. Henkes en A. Knotter (red.), 'Themanummer De Westforschung en Nederland' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118:2 (2005); A. Knotter, 'A borderless region? (Nazi-)German *Westforschung* and the German-Dutch-Belgian borderland', *Journal of Borderstudies* (2008) 23:1 69-84.

⁸³ M. Eickhoff, B. Henkes en F. van Vree (red.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950* (Zupthen, 2000); T. Dekker, 'Ideologie en volkscultuur. Een geschiedenis van de Nederlandse volkskunde', in T. Dekker et al. (red.), *Volkscultuur. een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen, 2000), 13-65; W. Oberkome, *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945* (Göttingen, 1993), 22; H. Ernste, 'Westforschung jenseits der Territorialitätsfalle, ein Kommentar aus der Sicht der Geographische Grenzforschung', in: H. Hoebink (red.), *Europäische Geschitsschreibung und europäische Regionen: Historiographische Konzepte diesseits und jenseits der niederländisch-deutschen/nordrhein-westfälischen Grenze* (Münster, 2008), 81-97.

⁸⁴ S.N. Eisenstadt en S. Rokkan (red.), *Building States and Nations* (London, 1973); S. Rokkan en D. W. Urwin, *The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism* (London, 1982). D. W. Urwin en S. Rokkan, *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries* (1983). Zie ook P. Flora (red.), *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe: the Theory of Stein Rokkan* (Oxford, 1999).

⁸⁵ Núñez, 'Historiographical approaches', 16.

⁸⁶ E. Weber, *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France 1870-1914* (Stanford, 1976). Voor de invloed van zijn werk zie M. Cabo en F. Molina, 'The long and winding road of nationalization: Eugen Weber's *peasants into Frenchmen* in modern European history (1976-2006)', *European History Quarterly* 39:2 (2009), 264-280.

schoolstelsel zorgde niet alleen voor eenheid in taal maar bracht ook culturele waarden mee, waaronder patriotisme. Oorlogen als die met Pruisen en de Eerste Wereldoorlog wakkerde deze vaderlandsliefde nog eens sterker aan dankzij de dienstplicht. Het onderzoek van Weber naar regio's paste in de hernieuwde belangstelling voor centrum-periferierelaties. Er was bij Weber voornamelijk sprake van éénrichtingsverkeer: regio's werden geabsorbeerd in de nationale cultuur, en de regio's die in de periferie van de natie lagen, kregen te maken met een nationale identiteit, afkomstig uit het centrum.

Al snel kwam er kritiek op de studie van Weber, die zich richtte op twee punten: ten eerste werd de datering van Weber aangevallen, hij zou de sociale verandering te laat hebben gepositioneerd.⁸⁷ Ten tweede zou zijn theorie van éénrichtingsverkeer onjuist zijn. Kritiek op dit tweede punt kwam vooral vanuit de discipline van *border studies*.⁸⁸ De Amerikaanse historicus Peter Sahlin toonde met zijn inmiddels klassieke studie aan dat nationale identiteiten niet (alleen) vanuit het centrum werden verspreid, maar dat deze zeker ook ontstonden in grensgebieden. Sahlin onderzocht de grens tussen Frankrijk en Spanje in de Pyreneeën vanaf halverwege de zeventiende eeuw tot aan het einde van de negentiende eeuw. Hij stelt dat nationale identiteiten aan de grens konden ontstaan omdat het voor de lokale bevolking noodzakelijk was om de nationale identiteit te verkiezen boven de regionale. Door voor nationale identiteit te kiezen werden lokale problemen die van de natie werden, waardoor actoren in lokale conflicten meer steun konden vergaren.⁸⁹ Het is dus niet alleen een puur emotionele binding met het vaderland die bijdraagt aan de verspreiding van nationale identiteit. In het geval van de Spaans-Franse grens zette men het behoren tot een natie instrumenteel in voor eigenbelang.⁹⁰ Sahlin bestudeerde de grensregio omdat daar de tegenstelling met 'De Ander', cruciaal in nationale identiteit, het meest concreet is dankzij het constante contact.⁹¹ Verder komt Sahlin overtuigend tot

⁸⁷ C. Ford, *Creating the nation in provincial France: religion and political identity in Brittany* (Princeton, 1993); A. M. Thiesse, *Ils apprenaient la France. L'exaltation des régions dans le discours patriotique* (Parijs, 1997); J. F. Chanut, *L'école républicaine et les petites patries* (Parijs, 1996); S. Gerson, *The pride of place. Local memories and political culture in nineteenth-century France* (Ithaca NY, 2003).

⁸⁸ Voor een uitgebreid overzicht zie M. Lamont, en V. Molnar 'The study of boundaries in the social sciences', *Annual Review of Sociology* 28 (2002), 167-195; V. Kolossov, 'Border Studies: changing perspectives and theoretical approaches' *Geopolitics* 10:4 (2005), 606-632; T. M. Wilson en H. Donnan 'introduction', in: T. M. Wilson en H. Donnan, (red.), *A companion to border studies* (Singapore, 2012), 1-25; E. François, J. Seifarth, B. Struck (red.), 'Einleitung', *Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion* (Frankfurt/New York, 2007), 7-32, 12.

⁸⁹ P. Sahlin, *Boundaries: the making of France and Spain in the Pyrenees* (Oxford, England, 1989), 8.

⁹⁰ Sahlin *Boundaries*, 269.

⁹¹ *Ibidem*, 272.

de conclusie dat naast nationale identiteit lokale identiteit kon blijven bestaan.⁹² Zijn studie leest dus ook als een bredere kritiek op de staatsgerichte benadering zoals die door Weber en anderen later is gehanteerd.

De staatsgerichte benadering wordt meer recentelijk vanuit verschillende invalshoeken bekritiseerd. Historica Celia Applegate, gespecialiseerd in *region studies* wijt dit aan de grondbeginselen van de moderne historiografie als ze spreekt over het gebrek aan aandacht voor de regio: 'the issue is not so much that nations have been bigger and stronger but that the whole process by which the writing of history established itself as a profession in the modern era has been closely interwoven with the making and legitimating of nation-states.'⁹³ Mediëvist en overtuigd traditionalist Patrick J. Geary doet daar nog een schepje bovenop door te stellen dat de staatsgerichte geschiedschrijving ons begrip van het verleden heeft gemaakt tot een 'toxic waste dump, filled poison of ethnic nationalism, and the poison has seeped deep into popular consciousness'.⁹⁴ De natiestaat is dus niet het beste uitgangspunt om het verleden te bestuderen. Belangrijk is hier het inzicht geboden door het werk van Thomas Wilson, een bekende antropoloog uit de discipline *border studies*. Hij wijst, net als Sahlins, op de wisselwerking tussen lokale en nationale identiteiten, maar met het verschil dat Wilson stelt dat lokale culturen genationaliseerd kunnen worden en vervolgens kunnen worden aangewend in representaties van nationale identiteit.⁹⁵ Onderzoekers als Margaret R. Somer, die de narratieve werking van lokale culturen bestudeert, en Anne Marie Thiesse, met haar werk op het gebied van nationale historische narratieven in lesboeken, hebben allemaal bijgedragen aan het inzicht dat de centrum-periferie-these van Weber onhoudbaar is.⁹⁶

Wat is het probleem dan precies? Geograaf John A. Agnew neemt een cognitieve valkuil waar in onderzoek die hij de *territorial trap* noemt. Hij benoemde deze denkfout voor het eerst in 1994 als een reactie op het geografische onderzoek dat de natiestaat gelijkstelde met het territorium, of, in andere bewoording, het denken vanuit de staat.⁹⁷ Agnew noemt drie argumenten. Ten eerste is er de

⁹² Sahlins, *Boundaries*, 274.

⁹³ C. Applegate, 'A Europe of regions: reflections on the historiography of sub-national places in modern times', *American Historical Review* 104:4 (1999), 1157-1182, 1159.

⁹⁴ P. J. Geary, *The medieval origins of Europe* (Princeton, 2002), 15.

⁹⁵ T. Wilson, 'Sovereignty, identity and borders, political anthropology and European integration', in: L. O'Dowd en T. Wilson (red.), *Borders, nations and states: frontiers of sovereignty in the new Europe* (Aldershot, 1996), 199-219, 204.

⁹⁶ M. R. Somer, 'The narrative constitution of identity: a relational and network approach', *Theory and Society* 23 (1994), 605-649; A. M. Thiesse, 'Ils apprenaient la France. L'exaltation des régions dans le discours patriotique', *Revue française de pédagogie* 125:1 (1998), 165-168.

⁹⁷ J. Agnew, 'The territorial trap: the geographical assumptions of international relations theory', *Review of International Political Economy* 1:1 (1994), 53-80; J. Agnew, 'Revisiting the territorial trap', *Nordia Geographical Publications* 44:4 (2015), 43-

associatie tussen de soevereiniteit van de staat en het territorium van de staat als zowel een begrenzing als een legitimering. 'The claim of all states is to represent the workings of an abstract or idealized sovereignty irrespective of the effectiveness with which that is administered or the degree to which it is devolved onto other authorities (including a wide range of private as well as public but non-state actors). But this more often than not is a fictive claim that cannot be backed up empirically.'⁹⁸ Hier kan een connectie worden gemaakt met het nationalismedebat, want ook hier hebben we te maken met een reflectie in de Spiegel van Negereb: nationalisme als ideologie presenteert de staat op deze manier, maar de werkelijkheid is anders. Een tweede probleem dat bijdraagt aan de *territorial trap* is het beeld van een wereld opgedeeld in staten die alleen met andere staten te maken hebben, dat zorgt voor problemen voor actoren die niet passen in deze kijk.⁹⁹ Hiermee uit Agnew kritiek op het Biljartballen-model dat de wereld ziet als een met groen beklede tafel waarover naties rollen die af en toe tegen elkaar aan botsen. Op de tafel is geen ruimte voor andere zaken dan de ballen.¹⁰⁰ Als derde en laatste factor noemt Agnew dat de staat wordt gezien als een strikt afgebakende container waarin de samenleving zich bevindt, het nadeel hiervan is dat er, historisch gezien, er geen 'rational unity' is tussen de samenleving en een territoriale staat.¹⁰¹ Samen zorgen deze factoren voor een vertekend beeld van een staat die te compleet en met volledige macht en eenheid wordt afgebeeld, waarbij de samenleving ophoudt bij de grens. Ook Sidney Pollard, Brits sociaaleconomisch historicus, benoemt de 'almost axiomatic assumption that countries within their political boundaries are the only units within which it is worthwhile to consider the process of industrialization', waaraan Celia Applegate toevoegde 'and [...] almost every other socially construed process as well.'¹⁰²

Volgens de Amerikaanse historicus David Thelen is het normaal geworden om de natiestaat als uitgangspunt van onderzoek te nemen, maar hierdoor lopen we het risico om belangrijke zaken over het hoofd te zien.¹⁰³ Dit blijkt uit de bestudering van transnationale verschijnselen zoals *borderlands*.

48. Ook andere auteurs erkennen dit probleem, P.J. Taylor, 'The state as container: territoriality in the modern world-system', *Progress in Human Geography* 18 (1994), 151-162. Zie voor een (vroeg) overzicht N. Brenner, 'Beyond state-centrism? Space, territoriality, and geographical scale in globalization studies', *Theory and Society* 28:1 (1999), 39-78.

⁹⁸ J. Agnew, 'Revisiting the territorial trap', *Nordia Geographical Publications* 44:4 (2015), 43-48, 44.

⁹⁹ J. Agnew, 'Revisiting the territorial trap', 44; Malešević, 'Chimera', 282.

¹⁰⁰ D. Massey, *For Space* (London, 2005), 68-69.

¹⁰¹ J. Agnew, 'Revisiting the territorial trap', 44, zie ook Sahlins, *Boundaries*, 3.

¹⁰² S. Pollard, *Peaceful conquest: The industrialization of Europe 1760-1970* (New York, 1981), vii. C. Applegate, 'A Europe of Regions', 1164.

¹⁰³ D. Thelen, 'Rethinking history and the nation-state: Mexico and the United States', *Journal of American History* 86:2 (1999), 438-452, 440; 451.

Hierdoor blijven de randen, de grenzen en grensgebieden, of, in de woorden van de redacteurs van de bundel *Die Grenze*, 'die Peripherie des Gegenstands', met vaak complexe machtsverhoudingen en hybride culturen onbeschreven.¹⁰⁴ Deze regio's kunnen dienen als medicijn tegen het dominante narratief van de natiestaat.¹⁰⁵ Het zijn immers deze gebieden die 'destabilize fixed and unitary notions of community, culture, nationality, and, indeed, of the territorial 'nation' itself.'¹⁰⁶ Deze herwaardering van de regio komt, evenals de kritiek op de staatsgerichte benadering, terug binnen een grote verzameling van disciplines. Zo stelt Astrid Erll, wiens onderzoek past binnen *memory studies*, dat regio's een natuurlijker referentiekader zijn dan de staat, 'because they tend to bind social collectives together through shared natural environments.'¹⁰⁷ De regio kan dus dienen als remedie tegen de dominante staatsgerichte benadering. Dat de regio een veelbelovend medicijn is, blijkt onder andere uit de recentere historische onderzoeken naar Frankrijk en Duitsland die de afgelopen jaren zijn gedaan.¹⁰⁸

Als we echter de regio als uitgangspunt nemen, wat doen we dan precies? Wat is een regio eigenlijk? Historici David Laven en Timothy Baycroft geven in een artikel uit 2008 aan welke problemen er spelen bij het definiëren van een regio.¹⁰⁹ Zo noemen zij het probleem dat we tegenkomen bij het vangen van het concept regio is het vage onderscheid tussen lokaal, regionaal en nationaal. Deze termen zijn een kwestie van perspectief en geven meteen een bepaalde hiërarchie weer. Dit wordt het beste duidelijk met een voorbeeld. Vanuit het Spaanse unitaire perspectief gezien, zijn Catalonië en Baskenland regio's die onderdeel uitmaken van de natie. Baskische en Catalaanse 'nationalisten' zien dat echter anders. Voor hen is de regio eerder een natie. Baycroft en Laven geven aan dat er geen goed alternatief is voor 'regionaal' als instrument van analyse, al opperen zij dat 'spatial' misschien beter zou kunnen werken, aangezien het identiteiten zijn die verbonden zijn met een geografische eenheid. Hier kan een koppeling worden gemaakt met het nationalismedebat aan het begin van dit

¹⁰⁴ E. Françios, J. Seifarth, B. Struck (red.), 'Einleitung', *Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion* (Frankfurt/New York, 2007), 7-32, 12.

¹⁰⁵ T Küster, 'Regionale identitäten in Westfalen seit dem 18. Jahrhundert', *Westfälische Forschungen* 52 (2002), 1-44, 12.

¹⁰⁶ D.G. Gutierrez, 'Migration, emergent ethnicity and the 'third space': the shifting politics of nationalism in Greater Mexico', *Journal of American History* 86:2 (1999), 481-517, 506.

¹⁰⁷ A. Erll, 'Regional integration and (trans)cultural memory', *Asia European Journal* 8 (2010) 305-315.

¹⁰⁸ C. Tacke, 'National symbols in France and Germany in the nineteenth century', in: H. G. Haupt, M. Müller en S. Woolf (red.), *Regional and national identities in Europe in the XIXth and XXth centuries* (Den Haag, 1998), 411-436; C. Applegate, *A nation of provincials: the German idea of Heimat* (Berkeley, 1990). Ook op het gebied van industrialisering blijkt de regio een handig uitgangspunt, J. Czierpka, K. Oerters en N. Thorade (red.), *Regions, industries and heritage: perspectives on economy, society, and culture in modern western Europe* (Basingstoke, 2015).

¹⁰⁹ Laven en Baycroft, 'Border regions and identity'.

hoofdstuk, waar de kritiek van Malešević zich eveneens richtte op de ‘in leven roepende’ kracht door het analytisch gebruik van termen die ook buiten onderzoek worden gebruikt. En ook hier lijkt het weerwoord van Smith overtuigend, namelijk dat dit net zo goed voor de geboden alternatieven geldt.

Daarnaast kan de vraag worden gesteld of de suggestie van Baycroft en Laven nuttig is voor onderzoek naar Gelderse identiteit in de negentiende eeuw. Het gebruik van de term ‘spatial’ in plaats van ‘region’, ‘local’ en ‘national’ vermijdt inderdaad enkele problemen maar ruilt die wel in voor een conceptuele vaagheid. Er is namelijk wel een onderscheid tussen een verbondenheid met Gelderland en met Nederland. Door slechts te spreken van ‘spatial’ kan dat onderscheid niet meer worden aangebracht, tenzij er wordt gewerkt met een prefix als ‘Nederlandse’ of ‘Gelderse’. Het is de vraag wat daarmee verholpen wordt. Daarnaast is er geen sprake van een politieke afscheidingsbeweging en lijken de risico’s zoals die zich in Spanje voordoen niet aan de orde in Gelderland. Een goede oplossing voor het probleem dat Baycroft en Laven identificeren is te vinden het werk van, onder andere, Eric Storm en Joost Augusteijn.¹¹⁰ Zij spreken van nationalisme als een regionale beweging die streeft naar een eigen staat. Regionalisme is voor hen het formuleren en uitdragen van regionale identiteiten zonder daarbij te pleiten voor separatisme. Ook de historicus Xosé-Manoel Núñez sluit zich aan bij de definitie van Augusteijn en Storm, met het verschil dat bij hem regionalisme meer is dan slechts een politiek streven, aangezien regionale identiteit en nationale identiteit naast elkaar kunnen blijven bestaan.¹¹¹ Om dat onderscheid duidelijk te maken, noemt Núñez zij die streven naar een natie (ook al is het politiek gezien nog een regio) nationalisten, daarbij aanhakend bij het bovengenoemde verschil dat Storm en Augusteijn aanbrachten tussen regionalisme en nationalisme. Regionalisme is dus niet een separatistisch streven, maar juist het compromis tussen de spanning nationaal en lokaal. Hiermee vermijdt hij dus verwarring zoals Baycroft en Laven poogden te voorkomen.

Het probleem dat Baycroft en Laven constateren wordt ook erkend door John Agnew, maar wel op een iets andere manier. Agnew pleit namelijk niet voor het afschaffen van termen, maar voor het duidelijk definiëren ervan. Hij wijst op het achteloze gebruik van de term ‘region’ en ‘regionalism’, dat ervoor zorgt dat regio’s worden beschouwd als ‘homogenous block[s] of space that ha[ve] persisting distinctiveness due to [their] physical and cultural characteristics’.¹¹² Hierdoor lijkt het dat regio’s ingebakken zitten in de wereld. Deze visie bestaat ook onder geographen die gerekend

¹¹⁰ J. Augusteijn en E. Storm, ‘Introduction: region and state’, in: J. Augusteijn en E. Storm (red.), *Region and state in nineteenth-century Europe: nation-building, regional identities and separatism* (New York, 2012), 1-9.

¹¹¹ Núñez, ‘Historiographical approaches’, 13.

¹¹² J. Agnew, ‘Arguing with regions’ *Regional Studies* 47:1 (2013), 6-17, 7.

kunnen worden tot de realisten.¹¹³ Agnew betoogt echter dat regio's, net zo goed als naties, constructies zijn. Het zijn mensen die de wereld indelen in regio's. 'In other words, regions [...] are neither immediately self-evident [...] nor meaningful outside of the historical context and theoretical frame of reference in which they are used.'¹¹⁴ Ruimte is dus net zo goed een sociale constructie als identiteit.¹¹⁵ Agnew stelt dat er niet één benaderingswijze is, maar vier 'general conceptions of regions' die het meest veelbelovend lijken, namelijk de regio als gemeenschap, als territorium, als netwerk en als samenleving. De regio als een gemeenschap echoot de *imagined communities* van Anderson, het gaat immers om een groep die een geconstrueerde identiteit deelt. In mijn onderzoek zal dit een uitgangspunt vormen voor de bestudering van Gelderland. Een flexibele omgang is echter geboden, in plaats van een één op één vervanging van de natiestaat door een even simplistische 'one-size-fits-all' alternatief. Finse geograaf Anssi Paasi, wiens modellen veelvuldig zijn gebruikt bij het bestuderen van regio's, sluit met zijn onderzoek eveneens aan bij deze constatering van Núñez.¹¹⁶ Ook hij is van mening dat regio's een constructie zijn. Paasi wijst echter op de territoriale wortels van het begrip. Ten eerste is een regio voor hem het afgebakende gebied en de manier waarop deze door de geschiedenis is geconstrueerd. Ook de fysieke kenmerken behoren tot deze categorie. Paasi brengt een onderscheid aan tussen dit niveau en de symbolische vertolking van de regio in stereotypen. Dit symbolische niveau is volgens Paasi de plek waar identiteit te vinden is.¹¹⁷ Dus ondanks het geconstrueerde karakter van de regio, moeten we niet vergeten dat dit wel degelijk ergens op is gebaseerd.

Waar Agnew pleit voor een veelzijdige opvatting van 'regio' als concept, probeert historicus Xosé-Manoel Núñez een operationele definitie op te stellen. Hij is van mening dat regio's naast economische entiteiten, historische territoria, grensgebieden [frontier areas], en geografische eenheden ook vormen van collectieve identiteiten zijn.¹¹⁸ Zo schrijft hij dat: 'A region can be described as an imagined or established smaller territorial part of a bigger whole, either with administratively defined borders [...] or linked to emotionally defined spatial categories that become the object of

¹¹³ Agnew, 'Arguing with regions' 13. Zie voor voorbeelden J. N. Entrekin, 'Region and regionalism' in J. A. Agnew and D. N. Livingstone (red.), *Sage Handbook of Geographical Knowledge* (Londen, 2010), 344-356;

¹¹⁴ Agnew, 'Arguing with regions' 7.

¹¹⁵ F. Barth, *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference* (Oslo, 1969); H. Lefebvre, *La production de l'espace* (Parijs, 1974).

¹¹⁶ A. Paasi, *Boundaries and consciousness: the changing geographies of the Finnish-Russian border* (Chester, 1996), 31-35; A. Paasi, 'Bounded spaces in the mobile world: deconstructing 'regional identity'', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 93 (2002), 137-148.

¹¹⁷ A. Paasi, 'Bounded spaces'.

¹¹⁸ Núñez, 'Historiographical approaches', 14-15.

nostalgia and may act as links between individual sentiments of belonging [...].'¹¹⁹ Hiermee bestrijdt Núñez de opvatting dat regio's gezien moeten worden als louter politieke eenheden. Volgens Núñez creërde de natie ook de regio. Dankzij de consolidatie van de natiestaat als het systeem waarin territoriale macht werd georganiseerd, moesten andere territoriale loyaliteiten die stamden uit 'the organic order of the early modern composite monarchies' worden geherstructureerd. Regio's vielen nu qua hiërarchie onder de natiestaat. Voor onderzoekers is het volgens Núñez de taak om uit te vinden hoe verschillende lagen van territoriale identiteit (dus natie-regio-lokaal) werkten op microniveau. Hierbij gaat het niet om een hiërarchie van identiteiten maar is er eerder sprake van een collage, een eclectisch geheel. Hij spreekt van een 'salad bowl'-concept, waarbij de verschillende lagen gezien kunnen worden als ingrediënten die elkaars smaak beïnvloeden en uiteindelijk de totale smaak van de salade bepalen.¹²⁰ Bij de bestudering van Gelderland zal er in dit onderzoek dus rekening worden gehouden met een complex beeld van identiteiten, waarbij de natie niet automatisch boven de regio worden gesteld.

Een andere auteur wiens onderzoek leidend is op het gebied van regionalisme is de Nederlandse historicus Eric Storm. Ondanks dat hij zich aansluit bij Núñez' definitie van regionalisme, problematiseert Storm de term door te wijzen op het essentialistische karakter van visies die uitgaan van eerdere regionale identiteiten die ontwaken uit hun sluimer aan het einde van de negentiende eeuw. De regio, net als de natie, is in zijn ogen een constructie: 'whereas it was previously assumed that national identities replaced older, traditional regional identities, it now has become clear that this was not the case. Regional identities, in fact, were more precisely defined or even invented after 1890 when the corresponding national identity had already largely crystallized.'¹²¹ Regionalisme is volgens zijn opvattingen de beweging 'that promoted the study, construction and reinforcement of regional identity'.¹²² De beweging plaatst Storm in de periode 1890-1940, met het interbellum als gouden tijdperk en, hoewel zijn eigen onderzoek zich beperkt tot Frankrijk en Spanje, geheel Europa als speelveld. Eerdere interesses in de regio verschillen volgens Storm op enkele punten met de nieuwe beweging. Volgens Storm was de regio gedurende de negentiende eeuw bijna exclusief het onderwerp van studie van leden van 'learned societies' en waren de grote thema's van onderzoek en debat de historische, archeologische en geografische achtergrond van de regio en het belang daarvan in nationale context. Hoewel de organisaties en verenigingen een pedagogische inslag hadden,

¹¹⁹ Núñez, 'Historiographical approaches', 15.

¹²⁰ Ibidem, 29.

¹²¹ E. Storm, *The culture of regionalism. Art, architecture and international exhibitions in France, Germany and Spain, 1890-1939* (Manchester/New York, 2010), 6.

¹²² Storm, *Culture of regionalism*, 6.

schreven ze volgens Storm hoofdzakelijk voor elkaar en behoorden de leden tot een kleine elite van lokale notabelen.¹²³

Het ging deze groepen, volgens Storm, eigenlijk niet om regionalisme omdat zij de regio promootten in lijn met het vaderland, 'not the idiosyncratic identity that distinguished the region from the whole'.¹²⁴ Opvallend is dat deze laatste opmerking van Storm geen diskwalificatie lijkt te zijn om deze eerdere bewegingen binnen het regionalisme te plaatsen. Zo stelt hij verderop dat men vanaf 1900 regio's beschouwt als hebbende een eigen ziel en dat ze deel uitmaken van de natie. De nadruk ligt hier dan ook op 'idiosyncratic'. Volgens Storm werd de eigenheid van de regio dus pas vanaf 1890 benadrukt. Een ander onderdeel dat bijdraagt aan het in de ogen van Storm aparte karakter van het regionalisme in de periode 1890-1940 was toerisme en de vele afbeeldingen in reisgidsen, tijdschriften en ansichtkaarten. Hierdoor werd het typische aan een regio, zoals klederdracht en architectuur in beelden geconstrueerd en gedefinieerd.¹²⁵ Dit paste volgens Storm in de opvattingen van 'Volksgeist' die in die tijd heersten. Hij maakt hierbij een onderscheidt tussen denken in essentialistische, culturele eigenschappen die in een 'volk' zouden kenmerken (Volksgeist) en het raciale denken in die tijd. Want ondanks de vermenging van raciale en culturele verklaringen en de antisemitische en racistische uitspraken die regionalisten terug te vinden zijn in het werk van regionalisten is er één duidelijk verschil, aldus Storm. Raciaal denken is gebaseerd op biologisch determinisme terwijl 'Volksgeist' uitgaat van interactie tussen mens en omgeving.¹²⁶

Het onderzoek naar Gelderse regionale identiteit en stereotypes in reisliteratuur in de periode 1834-1890 biedt de mogelijkheid om de hedendaagse definities van regionalisme, zoals we die terugvinden in het werk van Storm te testen, en dat zal gebeuren op vijf punten. Als eerste is de datering 1890-1940 voor regionalisme betrekkelijk laat, als we dat vergelijken met de afbakening van nationale identiteiten. Volgens Joep Leerssen liepen de debatten over nationale identiteit rond 1890 af, iets wat Storm beaamt. Is het inderdaad zo dat pas daarna de regio gezien werd met een eigen ziel, een eigen karakter dat het anders maakte dan andere regio's en de natie, maar deze laatste wel ondersteunde? Of hebben we hier te maken met een soort modernisme *on steroids*? Een tweede punt waar mijn onderzoek licht op zal werpen is wie er behoorden tot degene die schreven over de regio en voor wie zij schreven. Gaat het om een kleine elite van lokale notabelen die op elkaars werk reageerden of

¹²³ Storm, 'Culture of regionalism', 4; E. Storm, 'Regionalism in history, 1890-1945: the cultural approach', *European History Quarterly* 33:2 (2003), 251-265, 253.

¹²⁴ Storm, 'Regionalism in history', 253.

¹²⁵ Ibidem, 254.

¹²⁶ Ibidem, 255. Voor een tegenovergestelde visie, zie noot 77.

wisten ze een groter publiek te raken? Behoorden ze tot elites (landelijk en/of regionaal)? Het derde punt, dat met het vorige samenhangt, is hoe er over de regio wordt geschreven. Gebeurde dat volledig in lijn met de natie of wordt de eigenheid benadrukt? Ten vierde zal met het gekozen brontype een uitspraak gedaan kunnen worden over de rol van reisliteratuur binnen regionalisme. Gebeurde dit ook pas later? Om deze vragen te beantwoorden zal de regio en regionale identiteit gezien worden als construct. Net als naties en nationale identiteiten en ruimte zijn regio's sociale constructen, zoals onder andere het werk van Agnew heeft aangetoond. Gelderland is dus een regio, sociaal geconstrueerd en collectief ingebeeld. Concreet heeft dit voor dit onderzoek de consequentie dat er bij de analyse van bronnen rekening zal worden gehouden met de afbakening van Gelderland: valt het idee van Gelderland samen met de staatkundige grenzen of is er helemaal geen sprake van een idee Gelderland dat samenvalt met de bestuurlijke eenheid? Daarnaast zal er gekeken worden hoe de relatie met de natie is. De regio kan dienen als lokale metafoor voor de natie en zo nationalisme ondersteunen.¹²⁷ Echter, we moeten dit niet per definitie zien als een hiërarchie. Identiteit is complex en meervoudig, de natie en regio kunnen ook naast elkaar staan. Daarbij komt in het Gelderse geval het domein van 'lokale' identiteiten. Denk bijvoorbeeld aan een streek als de Achterhoek, die ook in de negentiende eeuw bezig was met het vormen van een eigen identiteit. In mijn onderzoek zal er dan ook aandacht zijn voor identificatie op streek-niveau, naast dat van de provincie en de natie.

DE NEDERLANDSE SITUATIE

Ook op het gebied van Nederlandse regio's is er onderzoek gedaan naar de relatie tussen regionale identiteit en nationale identiteit. Hoewel het onderzoek in grote lijnen de internationale trend zoals die hierboven is geschetst volgt, zijn er enkele zaken van belang voor de stand van onderzoek op het gebied van Nederlands regionalisme. Zo is er ten eerste sprake van een disbalans tussen de bestudeerde regio's. Sommige zijn minder bestudeerd terwijl over anderen bibliotheken zijn volgeschreven, zoals Friesland en Limburg. Daarnaast blijken bepaalde inzichten uit het internationale debat niet altijd te zijn geïmplementeerd, wat leidt tot een vertekend beeld.¹²⁸ Wat

¹²⁷ A. Confino, 'The nation as a local metaphor: heimat, national memory and the German Empire, 1871-1918', *History and Memory* 5:1 (1993), 42-86; K. D. Kennedy, 'A nation's readers: cultural integration and the schoolbook canon in Wilhelmine Germany', *Paedagogica Historica* 33:2 (1997), 459-480.

¹²⁸ W. T. M. Frijhof and M. Spies, *Dutch Culture in a European Perspective* (Basingstoke, 2004); D. T. Broersma, *Het wonderland achter de horizon. Groninger regionaal besef in nationaal verband 1903-1963* (Assen, 2005); F. G. H. Löwik, *De Twentse beweging. Strijd voor modersproake en eigenheid* (2003); A. Neele, *De culturele balans tussen stad en platteland in Zeeland 1750-1850* (Zwolle, 2011); E. Karel, 'De Drentse Beweging en de constructie van haar verleden', in: M. G. J. Duijvendak (red.), *Regionaal besef in het Noorden* (Groningen, 2003), 69-87; A. van der Zeijden, 'Een verlaten land met talloze wonderlijke gebruiken. Volkskunde en de constructie van een Drentse regionale identiteit' *Jaarboek voor geschiedenis en*

bovenal opvalt, is dat Gelderland eigenlijk vrijwel ontbreekt in de historiografie, en dat terwijl het een van de oudste provincies is.¹²⁹ In de lange geschiedenis van Gelderland is identiteit wel bestudeerd, maar voor de negentiende eeuw is er nog veel te onderzoeken.

De disbalans in het onderzoek naar regionale identiteit valt te verklaren door het unieke karakter van de provincies die het meest bestudeerd zijn. Dat zijn namelijk Friesland en Limburg. Wat betreft de oorzaak voor de buitengewone belangstelling voor deze twee provincies lijkt Limburg de antithese van Friesland. In plaats van een veronderstelde lijn naar de oudheid zoals dat in Friesland het geval was, loopt het verleden van Nederlands meest zuidelijke provincie niet verder dan de negentiende eeuw. De moderne provincie deelt haar naam wel met een middeleeuws hertogdom, maar dit lag niet op de plek waar nu de huidige provincie zich bevindt.¹³⁰ De huidige afbakening komt voort uit een langdurig proces van grensonderhandelingen en bestuurlijke hervormingen en dat had zijn weerslag tijdens de crisismomenten van de negentiende eeuw.¹³¹ Ten tijde van de Belgische Onafhankelijkheidsoorlog/Opstand van 1830 zocht de Limburgse elite namelijk aansluiting bij de nieuwe zuiderbuur van Nederland en tijdens het revolutiejaar 1848 stuurde de provincie afgevaardigden naar het Duitse parlement om te overleggen over de mogelijkheden voor Limburg binnen het Duitse Rijk. Aansluiting bij het Duitse Rijk was mogelijk, aangezien het middeleeuwse hertogdom deel had uitgemaakt van het Heilig Roomse Rijk. Ondanks (of juist dankzij) de geconstrueerde aard van de provincie, wordt Limburg tegenwoordig gezien als provincie met een sterke identiteit, geworteld in tradities.¹³² De sterke tradities in combinatie met de jonge geschiedenis maken Limburg tot paradijs voor de constructivistische onderzoeker. Dit maakt de provincie echter

archeologie 116 (1999), 68–91; P. W. J. Offermans, *Met het roemrijk Nederland één in vreugd en rouw. Natievorming in de Nederlandse provincie Limburg (1815–1918)* (2007); J. L. G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven 1935–1951* (Tilburg, 1990); C. van der Borgt, A. Hermans and H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam, 1996).

¹²⁹ Geograaf Kees Terlouw benadrukt het verband tussen oude regio's en sterke identiteiten, K. Terlouw, 'From Thick to Thin Regional Identities?' *Geojournal* 77 (2012), 707–721.

¹³⁰ J. Leerssen, 'Een beetje buitenland: Nederlandse natievorming en Limburgs regionalisme' *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 52 (2007), 47–66; H. Jürgens, 'Geschiedenis van de Nederlandse grens' in H. van Houtum et al. (red.), *Grenslan atlas, essays en ontwerp: geschiedenis en toekomst van het grenslandschap = Border land: atlas, essays and design: history and future of the border landscape* (2013), 92–150.

¹³¹ Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 121–152.

¹³² A. Knotter, 'Limburg bestaat niet, paradoxen van een sterke identiteit', *BMGN – Low Countries Historical Review* 123 (2008), 354–368; R. Op den Camp, 'Towards one nation, the province of Limburg and the Dutch nation during the eighteenth-seventies', in: A. Galema, B. Henkes (red.), *Images of a nation: different meanings of Dutchness, 1870–1940* (Amsterdam, 1993), 81–104.

niet typisch, voor zover daar überhaupt sprake van kan zijn. Kenmerkend voor de Nederlandse situatie is dat de provincies terug grijpen op de zeven gewesten.

Bij Friesland is dat wel het geval, maar deze provincie neemt een bijzondere plaats in vanwege de verbondenheid met een eigen taal. Onderzoek heeft aangetoond dat taal een belangrijke rol speelde in het formuleren van identiteiten in de negentiende eeuw.¹³³ Het mistige maar roemrijke verleden van de Friezen speelt eveneens een rol. Zo wordt de stam der Frisii genoemd in Tacitus, al blijken de latere Friezen behalve hun naam niets met die stam te delen.¹³⁴ Ook de academische infrastructuur heeft geleid tot een grotere aandacht voor Friesland, met een speciaal centrum voor onderzoek naar Friese taal en cultuur in Groningen. De inspanningen van onder andere Goffe Jensma hebben ervoor gezorgd dat Friese identiteit in de negentiende eeuw goed onderzocht is.¹³⁵ In een recente publicatie koppelt hij de ontwikkelingen in negentiende-eeuws Friesland aan de bredere Europese stroming van regionalisme zoals dat onder andere door Storm is uiteengezet. Jensma sluit aan bij de tijdsafbakening van Storm, de oplevingen van regionale identiteit vóór 1870 noemt Jensma slechts 'outbursts', al lijkt zijn eigen onderzoek het tegendeel te bewijzen, aangezien hij zich hoofdzakelijk baseert op een tekst van Halbertsma, een Fries die schreef over de gevolgen van industrialisatie rond 1860 en daarin duidelijke aanwijzingen vind voor regionaal besef.¹³⁶ Als oplossing voor dit probleem suggereert Jensma de term cultureel nationalisme, maar waar de verschillen zitten met de latere vormen van andersoortig nationalisme blijft onbekend. Er zitten verder nog meer onduidelijkheden in zijn artikel. Zo beweert Jensma dat Friesland als casus exemplarisch is voor Nederland, behalve

¹³³ J. A. Fishman (red.), *Language & Ethnic Identity* (New York/Oxford, 1999); S. May, *Language and Minority Rights, ethnicity, nationalism and the politics of language* (New York, 2012); G. Jensma, 'Minorities and kinships. The case of ethnolinguistic nationalism in Friesland' in P. Broomans et al. (red.), *The beloved mothertongue, ethnolinguistic nationalism in small nations: inventories and reflections* (Leuven, 2008), 63-79.

¹³⁴ Voor het belang van Tacitus voor latere perioden, zie C. B. Krebs, *A Most Dangerous Book: Tacitus's Germania from the Roman Empire to the Third Reich* (New York, 2012); R. Warren, *Tacitus and nationalism in nineteenth-century art* (Durham, 2014), en voor een bredere context T. Fögen, R. Warren, *Graeco-Roman antiquity and the idea of nationalism in the 19th Century* (Berlin, 2016). Voor de discontinuïteit tussen de Frisii en de latere Friezen zie J. Bazelmans, 'The early-medieval use of ethnic names from classical antiquity: the case of the Frisians' in T. Derks en N. Roymans, *Ethnic constructs in antiquity: the role of power and tradition* (Amsterdam, 2009); M. Beyen, 'A tribal trinity: the rise and fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the historical consciousness of the Netherlands since 1850', *European History Quarterly* 30:4 (2000), 493-532.

¹³⁵ G. Jensma, *Het rode tasje van Salverda, burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden, 1998); P. Breuker, *Opkomst en bloei van het Friese nationalisme* (Leeuwarden, 2014).

¹³⁶ G. Jensma, 'The consequences of transport by steam: Dutch nationalism and Frisian regionalism in the nineteenth century', in: J. Augusteijn and E. Storm (red.), *Region and State in Nineteenth-Century Europe: Nation-Building, Regional identities and Separatism* (New York, 2012), 229-245.

voor Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Een reden voor dit verschil wordt niet gegeven.¹³⁷ Het is tevens te betwijfelen of Friesland wel als exemplarisch kan worden gezien.

Voor Gelderland bestaan er daarentegen artikelen die ingaan op negentiende-eeuwse identiteitsvorming.¹³⁸ Zo is er een artikel van Lotte Jensen over de 'literaire' identiteit van Gelderland, dat al aan het begin van dit hoofdstuk werd genoemd. Aan de hand van beroemde Gelderse dichters als A.C.W. Staring (1767-1840) en J. J. Cremer (1827-1880) laat zij zien dat Gelderse identiteit uiteindelijk in lijn met de natie werd voorgesteld. 'Gelders-zijn' stond dus niet haaks op 'Nederlands-zijn', maar beide identiteiten overlaptten elkaar. De literaire werken die zij bestudeerde in dit artikel waren historische romans, gedichten en novellen uit de periode 1790 tot 1860, met Staring en Cremer als begin- en eindpunt, reisliteratuur stipt ze echter kort aan. Jensen concludeert dat auteurs elkaar inspireerden en dat een Gelderse identiteit werd geconstrueerd door middel van literaire thema's zoals natuur, geschiedenis en boerenleven.

Ook Willem Frijhoff heeft geschreven over Gelderse identiteit. In een artikel uit 2001 wijst hij er ten eerste erop dat Gelderse identiteit niet gelijkgesteld moet worden met de politieke grenzen. Identiteit is immers meervoudig en kan politieke grenzen overstijgen.¹³⁹ Zijn artikel leest vooral als een verkenning van het thema, in plaats van een eindresultaat van bronnenonderzoek. Zo merkt hij op dat aanvankelijk Bato, een Bataaf van mythische proporties, de rol van oer-Geldersman vervulde, totdat 'Hollands humanisme dat Batavierenverhaal als zijn politieke identiteitsmythe annexeerde'. Volgens Frijhoff gebeurde dit in het werk van Hugo de Groot.¹⁴⁰ Gelderland had, aldus Frijhoff, al een andere mythe gevonden, namelijk die van de draak die *Gelre! Gelre!* riep, die aan zijn einde kwam door het toedoen van de broeders Wichard en Ludolf van Pont. Het blijft echter onduidelijk wanneer Frijhoff deze inwisseling van stichtingsmythes plaatst. Zoals later zal blijken bleef het Batavenverhaal tot diep in de negentiende eeuw het oorsprongsverhaal van Gelderland, met af en toe een etymologisch uitstapje naar de nog meer mythische 'Kelten'. Verder merkt Frijhoff op dat Gelderland

¹³⁷ Jensma, 'Dutch nationalism', 230; 235; 238.

¹³⁸ W. Loeff, 'Tussen Leeuw en Adelaar' *Oer* 20 (2016); W. Loeff, 'Op reis door de Achterhoek, nationale en regionale identiteiten in negentiende-eeuwse reisliteratuur' in: D. Verhoeven (red.), *Grensland Gelderland* (Nijmegen, 2016), in afwachting van publicatie. Voor andere werken zie W. Frijhoff, 'Gelderland naar Europese maat' *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 89 (1998); W. Frijhoff, 'Gelderlandgevoel vroeger en nu' in J. Stinner en K. H. Tekath, *Gelre-Geldern-Gelderland, geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern, 2001), 467-475; W. Frijhoff, 'Gelderse identiteit' *Bijdragen en mededelingen Gelre* 105 (2015), 219-233; L. Jensen, 'Van Staring tot Cremer, de literaire identiteit van Gelderland in de negentiende eeuw' *Bijdragen en mededelingen Gelre* (2014), 179-197.

¹³⁹ Frijhoff, 'Gelderlandgevoel', 467. Dit artikel is een bewerking van Frijhoff, 'Gelderland naar Europese maat'.

¹⁴⁰ Ibidem, 467.

bestaat uit een 'regio-kruis', uitgespreid van Noord, Zuid, Oost en West. Deze 'centrifugale structuur van Gelre heeft de gewestelijke overheid vanouds voor een geducht probleem gesteld, en genoopt van hogerhand steeds weer een luid saamhorigheidsgevoel te proclameren.'¹⁴¹ Deze visie van een *top-down* Gelderse identiteitspolitiek wordt in het artikel niet ondersteund door bewijs uit het verleden. In tegendeel, Frijhoff trekt een directe lijn naar het heden, want dit zou 'aan de basis van de actieve cultuurpolitiek' gevoerd door de Gedeputeerde Staten van Gelderland sinds de tweede helft van de negentiende eeuw.¹⁴² Frijhoff stelt dat er zelden een Gelderland-gevoel is geweest dat in heel de provincie werd gedragen, het zou meer gaan om streekidentiteiten: '*Achterhoeker, Veluenaar, Maas-en-Waler*'.¹⁴³ Een inherente tegenstelling zou dan toch dat Gelderland-gevoel karakteriseren: die tussen Holland en het Westen en Duitsland en het Oosten, Gelderland als doorvoerland. Aan het einde van het artikel stelt hij zelfs dat Gelderland een blauwdruk en voorafschaduw van geheel Nederland is en is geweest.¹⁴⁴ Bij de bevindingen van Frijhoff zijn enkele kanttekeningen de plaatsen. Het is de vraag of er inderdaad sprake was van een cultuurpolitiek gevoerd door hogerhand die gedoemd was te mislukken dankzij de streekgebondenheid van de inwoners van Gelderland. Mijn eigen onderzoek zal aantonen dat er zeker wel sprake was van een gedeeld Gelderland-gevoel in de negentiende eeuw en dat dit vanuit de middenklasse werd uitgedragen. Daarnaast gaat het ver om Gelderland als blauwdruk van Nederlandse regio's te zien. Het is überhaupt de vraag of er sprake is van een typische regio in Nederland. De provincies kennen allemaal een eigen aparte geschiedenis die verschillende mogelijkheden boden voor de constructie van regionale identiteit.

Concluderend kan worden gesteld dat onderzoek naar Nederlandse regionale identiteit in de negentiende eeuw ongebalanceerd is. Sommige provincies hebben meer aandacht gekregen dan anderen. Zo is er in het geval van Gelderland relatief weinig bekend. Nieuwe inzichten in het bestuderen van regio's hebben hun weg wel gevonden naar het onderzoek in en over Nederland, maar ook hier is er nog een slag te maken. Zo heeft Frijhoff het over een doelbewust ideologisch programma vanuit de Gedeputeerde Staten van Gelderland, maar houdt hij geen rekening met regionale gevoelens van onderaf. Zijn artikelen zijn globaal en verkennend van aard, een uitgebreid ontbreekt om zijn beweringen te staven. Een dergelijk onderzoek is deels als gedaan door Lotte Jensen, die de literaire identiteit van Gelderland onderzocht en enkele *tropes* opspoorde in het werk

¹⁴¹ Frijhoff, 'Gelderlandgevoel', 467.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ibidem, 468.

¹⁴⁴ Ibidem, 472, 475. In een artikel van latere datum (2015) gaat Frijhoff wederom in op de Gelderse kwestie en ook hier wijst hij op de typische opdeling in kwartieren. In dit artikel is hij wat voorzichtiger en wijst hij op mogelijke problemen die spelen bij identiteit; Frijhoff, 'Gelderse identiteit'.

van letterkundigen. Een dieptestudie van hoe identificatie door middel van *tropes* tot stand kwam en door wie ontbreekt echter. Het is het doel van mijn onderzoek om deze leemte te vullen via het genre van reisliteratuur. Waarom dit genre het bestuderen waard is, zal blijken uit het volgende hoofdstuk, waarin ik het bronmateriaal introduceer en het genre duidt.

CONCLUSIE

Het doel van dit hoofdstuk was de kluwen van nationalismestudies, identiteitsstudies en regio-onderzoek te ontwarren. Om dit te bereiken heb ik drie onderzoeksgebieden apart behandeld. Ten eerste de nationalismestudies, aangezien Gelderse identiteitsvorming binnen de bredere context van het negentiende-eeuwse nationalisme plaatsvond. Ten tweede hebben de benaderingswijzen en thema's binnen nationalismeonderzoek hun doorwerking gehad op regiostudies. Daarna heb ik, als tweede onderzoeksgebied, de problemen rondom identiteit behandeld om zo tot een werkbare definitie te komen. Als derde heb ik regio's behandeld, vanuit de vragen wat het zijn en hoe ze worden bestudeerd, om uiteindelijk te kijken naar de stand van onderzoek op het gebied van Nederlandse regio's. In deze conclusie van het eerste hoofdstuk wil ik enkele zaken nog even concreet weergeven om zo duidelijk te maken vanuit welke punten dit onderzoek vertrekt en op welke problemen binnen de onderzoeksgebieden de studie naar identificatie met Gelderland in negentiende reisliteratuur licht zal werpen.

Binnen de nationalismestudies speelt de tegenstelling tussen modernisten en traditionalisten een belangrijke rol. Vanuit het modernistische perspectief zijn de volgende inzichten belangrijk: Gellner's conclusie dat naties constructies zijn, Hobsbawm en Ranger's visie dat gemeenschappen als naties zich vorm geven door *invented traditions* en het inzicht van Anderson dat gemeenschappen *imagined communities* zijn. Deze drie inzichten zijn van grote invloed geweest op opvattingen over de regio. Het probleem met bovenstaande visies is echter dat ze tot stand zijn gekomen door vanuit de natie te redeneren. De auteurs hadden het niet over regio's, de focus lag op de natie. Traditionalisten hebben er terecht op gewezen dat deze inzichten niet alleen van toepassing zijn op naties na 1800, maar dat ze zeker ook eerder waargenomen kunnen worden, ook in samenlevingen die anders zijn geordend dan door middel van natiestaten.

Het tweede debat dat is behandeld, namelijk dat over nationale identiteit, zijn de tegenstellingen misschien net zo groot als binnen het nationalisme debat. Centraal in het debat rondom identiteit staan de vragen of er überhaupt van nationale identiteiten kan worden gesproken en als het zou bestaan, hoe het zich dan verspreidt. Het gevaar van de alomtegenwoordigheid van het concept nationale identiteit is dat het hebben van een nationale identiteit een veronderstelling wordt, een vertrekpunt. Dit is problematisch omdat we complexe en tegenstrijdige processen van *belonging* dan

simpelweg afleiden van de plaats waar iemand is geboren. Hierdoor ontstaat een vertroebeling tot het formeel lid zijn van een politieke culturele groep enerzijds en de mate waarmee iemand zich identificeert met de groep en de ideologische processen die daarbij betrokken zijn anderzijds. Mensen hebben niet per se naties nodig voor identificatie. Het ontstaan van dergelijke verbeelde gemeenschappen komt door ideologisering waaraan organisaties en instellingen als staten, sociale bewegingen, onderwijs, leger, massamedia en lokale autoriteiten bijdragen. Identiteit als begrip is dus misleidend, aangezien het niet lijkt te gaan om een proces en omdat het zo wijdverspreid is dat het alles zou kunnen betekenen of juist niets. Onderzoek dat achteloos met de term omspringt roept zo naties in het leven en laat zich misleiden door de retoriek van de natiestaat.

Toch is het juist de verwevenheid met nationale retoriek die het bestuderen van identiteit mogelijk en de moeite waard maakt. Nationalistische ideologieën streven immers naar een verwezenlijking van nationale identiteit, naast het streven naar nationale autonomie en eenheid. Een synthese tussen voor- en tegenstanders van het gebruik van de term 'identiteit' werd hierboven gevonden in het bestuderen van beeldvorming. Hierbij werd de kritiek meegenomen dat beelden niet kunnen dienen als verklarmiddel, maar dat ze juist verklaard moeten worden. Beelden van nationale identiteit waren de uitkomst en symptoom van een ideologisch proces waaraan bovenstaande actoren deel aan namen. De onderzoeker moet zich dus niet laten betoveren door de reflectie in de Spiegel van Negereb, maar het beeld analyseren en ontleden. Alleen een beeld bestuderen is echter niet genoeg. Om uitspraak te kunnen doen over identiteit moeten we rekening houden met identificatie. Dat houdt in dat een beeld moet worden herkend door een groep en dat de groep dit beeld eigen maakt.

Belangrijk bij de drie-tredige analytische keukentrap van identificatie is de afbakening van grenzen. Gedurende de negentiende eeuw vond een uitharding van grenzen plaats in Nederland. Letterkundigen construeerden een nationale identiteit in dialoog met het 'buitenland', de Ander, door het historisch legitimeren van de natie. Identiteit kreeg vorm aan de randen van Nederland en dat maakt Gelderland, als grensprovincie, tot een interessant onderwerp van onderzoek. In grensprovincies moet identiteit worden bevochten op de buitenwereld, want waar hoorde de streek cultureel gezien bij? De verbeelding van identiteit bestond uit 'ethnotypes', bepaalde stereotypen waarmee de anderen en het eigene werd gedefinieerd. In dit onderzoek zal deze benadering worden toegepast op regionaal in plaats van nationaal niveau. Als uitgangspunten bij de bestudering van Gelderse identiteit in de negentiende eeuw wordt er dus uitgegaan van identiteit als dynamische constructie, als symptoom van een voortdurend proces van vaststelling, waaraan allerlei organisaties en instituten een bijdrage leverden. Identificatie helpt als analytisch gereedschap dit proces te begrijpen, aangezien het gaat om het internaliseren en herkennen van bepaalde stereotypen tot stand

gekomen in debat met de Ander. In het geval van Gelderland is de Ander soms de westerling, afkomstig uit centrum Holland of de oosterling, de Duitser.

Om de stereotypen te achterhalen en analyseren heb ik gekozen voor de imagologie als methode. Concreet houdt dit in dat de bestudeerde stereotypen geen essentiële eigenschappen van de natie weergeven maar een literaire representatie zijn. Anders zouden we vervallen in het essentialisme van de volkenkunde uit de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw. De bronnen waarin de stereotypen worden gevonden zijn 'zegmansgebonden', ze geven het denkkader weer van de auteur. De beelden bestaan uit hetero-beelden en auto-beelden, dus de beschrijving van een Ander en van het Zelf door de auteur. Beide zeggen voornamelijk iets over de eigen identificatie, want het zijn representaties in plaats van controleerbare en feitelijke uitspraken. Historische context is hierbij belangrijk: wie ze heeft geschreven en met doel en welke doelgroep zijn allemaal vragen die moeten worden beantwoord, net als aan welke conventies de teksten conformeren. In het volgende hoofdstuk zal dit voor mijn bronnenselectie worden gedaan. Als laatste punt zal er gekeken worden naar de levensduur van de *tropes*: komen ze over langere tijd voor in het werk van andere auteurs? Intertekstualiteit is dus van cruciaal belang.

Wat mijn onderzoek toevoegt aan de imagologie is de toepassing ervan op de regio. Maar wat is die regio dan precies? Voor dit onderzoek hanteer ik de visie dat een regio, hoewel die er wel mee kan samenvallen, meer is dan alleen een staatkundig gegeven. Het is een gemeenschap die het lokale niveau overstijgt en *imagined* is. Deze gemeenschap biedt allerlei mogelijkheden voor identificatie. Het beeld van de regio bestaat uit stereotypen die kunnen zorgen voor een *sense of belonging*. Regio's kunnen net als naties zorgen voor een emotionele verbondenheid met een abstracte territoriale eenheid. De vraag is echter hoe de regio zich verhoudt tot de natie. Gelderland zal dus worden beschouwd als een regio in deze zin van het woord. Daarbij is het wel belangrijk om oog te houden voor de regio's binnen Gelderland, bijvoorbeeld de Achterhoek. Zoals Frijhoff terecht heeft opgemerkt, lijken die vanuit het heden gezien over sterkere identiteiten te beschikken. De vraag is of dat ook voor het verleden geldt.

Door de dominantie van de staatsgerichte en modernistische benadering zijn regio's lange tijd gezien als passieve 'ontvangers' van allerlei processen die zich vanuit het centrum naar de periferie verspreidden. Echter, onderzoek heeft aangetoond dat regio's evengoed een actieve rol speelden en dat er dus sprake is van wisselwerking tussen natie en regio. Wanneer we dit terugkoppelen naar de in mijn onderzoek gehanteerde definitie van identiteit als meervoudig en dynamisch, moeten we in het geval van regionale en nationale identificatie niet uitgaan van een hiërarchie. Identificatie met naties en regio's kan tegelijkertijd en naast elkaar plaatsvinden. Om verwarring te voorkomen tussen

ationale en regionale identiteit, spreek ik, in lijn met Núñez en Storm, van regionalisme als het gaat om een uitdragen van regionale identiteit die niet tegenover de natie staat, en van nationalisme als het gaat om het verwezenlijken van de regio als onafhankelijke staat. De opvatting van Storm dat regionalisme pas na 1890 bestond verwijs ik echter van de hand. Mijn onderzoek toont aan dat auteurs al eerder bezig waren met het identificeren met de regio zonder daarbij afstand te nemen van de natie terwijl men wel het bijzondere karakter van de eigen provincie ten opzichte van de andere provincies van het vaderland benadrukte. Deze auteurs, hoewel ze vaak wel tot 'learned societies' behoorden, schreven zeker niet alleen voor elkaar. Het genre reisliteratuur is daar een overtuigend bewijs van. Deze werken waren nadrukkelijk bedoeld voor een breder publiek. De opmerking van Storm dat toerisme het regionalisme van de periode 1890-1940 van een uniek karakter voorzag kan worden genuanceerd. Het schrijven over regionale eigenaardigheden in reisliteratuur was zeker niet nieuw. De manier waarop wel.

Hoofdstuk 2 Bronmateriaal

INLEIDING

Dit tweede hoofdstuk dient om het brontype uitgebreid te introduceren.¹⁴⁵ Wat reisliteratuur een uitstekende bron maakt voor het bestuderen van identiteit is dat men het gebruikte om de lezer iets te leren over het vaderland. In de eeuw van het nationalisme was het onontbeerlijk om als burger kennis te hebben van de verschillende regio's waaruit de natie bestond. Het bekendmaken van mensen met de verschillende provincies gebeurde in algemene werken over Nederland en in specifiekere werken over slechts één of twee provincies. Ook reisliteratuur kon deze functie vervullen. Auteurs reisden niet alleen door vreemde regio's maar ook door de eigen omgeving. Reisliteratuur vormde zo een uitstekend medium om de eigen regio te presenteren aan de rest van het vaderland. Aangezien we ook reisliteratuur hebben van auteurs die niet uit Gelderland kwamen, kunnen we de verschillende opvattingen over Gelderse identiteit zien.

Voordat we dieper in kunnen gaan op wat er in de bronnen staat, zal ik eerst kort aangeven wat deze bronnen zijn. Hoewel veel nog onbekend is over binnenlandse reizen in Nederland, heeft onderzoek naar reisliteratuur al veel inzichten opgeleverd. Zo weten we wie gedurende de negentiende eeuw in Nederland dat soort werk schreven. Na deze algemenere zaken te hebben behandeld, zal de stap worden gemaakt naar de specifieke teksten die ik heb bestudeerd. Enkele zaken die afwijken van het algemene beeld dat bestaat in de academische wereld over deze werken zullen worden benoemd, om zo meer inzicht te verschaffen in een nog weinig bestudeerd brontype: reisliteratuur van binnenlandse reizen in Nederland.¹⁴⁶ Door de auteurs in hun historische context te plaatsen, zien we wie er behoorden tot de 'beeldbepalers'. Zij hadden een actieve rol hadden in de constructie van Gelderse identiteit. Als derde en laatste deel van dit hoofdstuk zal ik aangeven welke *tropes* auteurs aanwenden bij de constructie van Gelderse identiteit. Sommige auteurs verdienen het om uitgebreider te worden behandeld omdat ze exemplarisch of bijzonder invloedrijk zijn geweest voor

¹⁴⁵ Zie bijlage voor een volledig overzicht van het door mij verzamelde materiaal.

¹⁴⁶ Veel is er nog niet bekend. Een sleutelpublicatie is G. Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum, 2009). Zie ook J. H. Furnée en L. Vermeer, 'Op reis in de negentiende eeuw: inleiding' *De Negentiende Eeuw* 37:4 (2013), 256-263; M. Hoyle, "Levensgenot en dolce far niente in onze eeuw van haast en agitatie", de ervaring van binnenlandse plezierreisjes door de Amsterdamse elite (casus Jan Boissevain, 1865) *De Negentiende Eeuw* 37:4 (2013), 312-330. Voor eerdere voorbeelden zie R. Philips, 'De opkomst van het toerisme in de 18^e en 19^e eeuw' *Sociale Wetenschappen* 23 (1980), 296-318; P. D. Stokvis, 'Het "Baedeker"-beeld van Nederland van ca. 1840 tot 1914' *Maatstaf* (1979), 21-28.

Gelderse identiteitsvorming, deze schrijvers zullen in de volgende hoofdstukken ruimer aan bod komen.

REISLITERATUUR ALS BRON

Als we het hebben over reisliteratuur, wat bedoelen we dan eigenlijk? Net als met de debatten rond identiteit is er een aardig huis te bouwen met de werken die hebben geprobeerd dit te definiëren.¹⁴⁷ Het woord waar het binnen deze debatten om draait is het woord 'genre'. Sommige auteurs zijn van mening dat de werken die beschouwd kunnen worden onder de noemer *travel writing* te divers zijn om terug te brengen tot een enkel genre.¹⁴⁸ Er zijn namelijk talloze manieren waarop er over reizen is geschreven: van de persoonlijke aantekeningen van de reiziger die nooit bestemd waren voor een breder publiek tot aan de goed verkochte *Lonely Planet*-gidsen, via 'oer'-reizigers als Odysseus en de literaire reizen van kapitein Ahab en Ishmaël. Op een bepaalde manier hebben al deze werken iets met elkaar gemeen, maar ze zijn moeilijk in één categorie met duidelijke criteria te stoppen. De discussies richten zich dan ook op woordkeus: in het Engels kan men spreken van *travel writing*, *travelogue*, *travel literature*, et cetera, waarbij deze woorden net iets andere betekenissen hebben. Door dit soort gevoelige termen ook nog eens te gaan vertalen ontstaat er alleen maar meer onduidelijkheid. Om lelijke anglicismen te voorkomen zal ik in mijn onderzoek spreken van reisliteratuur. Dit past het beste bij de teksten die ik onderzoek: ze zijn allemaal gepubliceerd (waarover later meer) en het weerspiegelt duidelijk het literaire karakter dat de door mij onderzochte werken hadden.¹⁴⁹

In mijn ogen hebben we hier te maken met een sub-genre: de werken lijken qua onderwerp en verteltechnieken zo op elkaar dat een categorisering voor de hand ligt. Ik wil echter niet zo ver gaan om het genre te stevig af te bakenen. Om met Tim Youngs, directeur van het *Centre for Travel Writing Studies*, te spreken: reisliteratuur staat niet op zichzelf maar '[it] feeds from and back into other forms

¹⁴⁷ Zie T. Youngs (red.), *The Cambridge companion to travel writing* (2002) voor een introductie, in het bijzonder de bijdrage van Mary Baine Campbell, M. B. Campbell, 'Travel writing and its theory' in: T. Youngs (red.), *The Cambridge companion to travel writing* (Cambridge, 2002), 261-278. Zie ook M. L. Pratt, *Imperial eyes: travel writing and transculturation* (London, 2007).

¹⁴⁸ D. Seed, 'Nineteenth-century travel writing: an introduction' *The Yearbook of English Studies* 34 (2004), 1-5; J. Borm, 'Defining travel: on the travel book, travel writing and terminology' in: G. Hooper en T. Youngs (red.), *Perspectives on travel writing* (Aldershot, 2004), 13-26; Z. Von Martels (red.), *Travel fact and fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing* (Leiden, 1994). M. B. Campbell, *The witness and the other world: exotic European travel writing 400-1600* (1988), 4-6.

¹⁴⁹ Hierin volg ik dus Borm, zie Borm, 'Defining travel', 13, 25-26.

of literature'.¹⁵⁰ Daarbij komt nog het probleem dat het afbakenen van een genre iets is dat onderzoekers nu doen. Auteurs in de negentiende eeuw waren zich minder bewust van de precieze afbakening van de categorie waartoe hun werk behoorde. Iedere moderne poging om tot een helder afgebakende definitie te komen is gedoemd te mislukken, aangezien men toen geen rekening hield met de door de moderne onderzoeker vastgestelde eisen. Er zijn altijd wel voorbeelden te vinden die de definitie betwisten. Toch hebben mijn overwegingen om de reisliteratuur die ik behandel als sub-genre te beschouwen een historische basis: ook in de negentiende eeuw zag men dit als een traditie.¹⁵¹ Johan van Heemskerk (1597-1656) met zijn *Batavische Arcadia* (1647) beschouwde men als het begin van dit genre, dat na Adriaan Loosjes (1761-1818) *Hollands Arkadia* (1804) een 'eenvoudiger en frisscher' karakter kreeg, namelijk dat van wandelingen.¹⁵² Typisch voor deze teksten is dat de auteur wandelingen beschrijft en tijdens deze beschrijvingen uitwijdt over van alles en nog wat: van historische wetenswaardigheden tot aan karakterisering van de bevolking of plekken om goed te eten, alles komt voorbij. Vanwege de overeenkomsten in de werken spreek ik van een genre van 'schrijvende wandelaars'.

Dat de debatten over genres en categorisering meer zijn dan Talmoedische haarkloverij blijkt uit de populariteit van reisliteratuur in de negentiende eeuw.¹⁵³ Traditioneel gezien heeft de Grand Tour het onderzoek naar (vroeg)modern reizen gedomineerd.¹⁵⁴ In de negentiende eeuw zou, door de opkomst van betere infrastructuur zoals het spoor, reizen voor meer mensen toegankelijk worden en de Grand Tour aan populariteit verliezen. De geboorte van massatoerisme werd dan ook tot deze periode teruggeleid.¹⁵⁵ Echter heeft Gerrit Verhoeven overtuigend aangetoond dat zelfs tijdens de dagen van de Grand Tour er ook andere populaire bestemmingen waren, ook in eigen land.¹⁵⁶ Ook het beeld van de negentiende eeuw is aan revisie onderhevig: met kwantitatief onderzoek naar reisverslagen van Nederlandse reizigers heeft Anna Geurts laten zien dat er eerder sprake is van continuïteit op het gebied van reizen in de negentiende eeuw dan van een scherpe breuk. Zij stelde vast dat '[h]oewel het maken van een meerdaagse reis voor de grote meerderheid van de bevolking

¹⁵⁰ T. Youngs, *Travellers in Africa: British travelogues, 1850-1900* (Manchester, 1994), 8.

¹⁵¹ G. Carelsen, 'Onkruidpoëzie', *De Gids* 51 (1887), 537-546, 537-538. Dit artikel is een recensie van Frederik Willem van Eedens *Onkruid. Botanische wandelingen* (1886) dat in hoofdstuk 5 zal worden besproken.

¹⁵² Carelsen, 'Onkruidpoëzie', 538.

¹⁵³ Furnée en L. Vermeer, 'Op reis in de negentiende eeuw'.

¹⁵⁴ G. Verhoeven, *Europe within reach. Netherlandish travellers on the Grand Tour and beyond (1585-1750)* (Leiden, 2015); G. Verhoeven, 'Vaut le voyage!? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)' *Stadsgeschiedenis* 4:1 (2009), 61-73, 63.

¹⁵⁵ J. Urry, *The tourist gaze* (London, 1990), 5-6; L. J. Lickorish en C. L. Jenkins, *An introduction to tourism* (Oxford, 1990), 9.

¹⁵⁶ Verhoeven, *Anders reizen*, 1-29.

in al deze eeuwen geen jaarlijkse gewoonte werd, moet het zeker vanaf de zeventiende eeuw [...] als iets vrij gewoons hebben gegolden dat een stad- of landgenoot eens op reis ging- en ook weer veilig terugkwam.¹⁵⁷ Wereldwijd reisde en publiceerde men vervolgens over deze reizen.

Onderzoek heeft zich op het gebied van reizen door Nederlanders vooral nog gericht op reizen naar het buitenland, over binnenlandse reizen is nog weinig bekend.¹⁵⁸ Een onderzoek dat zich richt op Gelderse identiteit in reisliteratuur ontbreekt al helemaal, alleen Limburg is nog slechts sporadisch op deze manier onderzocht.¹⁵⁹ Een eerder onderzoek van reizen naar Gelderland bestaat wél, al richt dat zich op de belevenissen van de Amsterdamse elite en is gebaseerd op ongepubliceerde reisverslagen.¹⁶⁰ Dit soort bronnen heb ik niet meegenomen in dit onderzoek. Om mijn onderzoeksvraag te beantwoorden zijn gepubliceerde reisliteratuur veel interessanter. Deze werken werden immers meer gelezen (want beter beschikbaar) en bevonden zich in een soort publieke arena waar andere auteurs zich toe konden verhouden. Er is dus een grote mate van intertekstualiteit, en, aangezien in het vorige hoofdstuk de nadruk werd gelegd op identiteit als meer dan slechts beelden, is dit type bron dus goed geschikt om te kijken hoe men dacht over Gelderland. Hoewel de bronnen die ik heb verzameld kunnen worden gebruikt om meer inzicht in te krijgen in hoe er werd gereisd, zal mijn onderzoek zich daar dus niet op richten. Dit is een onderzoek naar identiteit die in de werken wordt geconstrueerd, hoe men reisde is van minder belang om die vraag te beantwoorden.¹⁶¹

HET CORPUS

Als eerste is het, in het belang van transparantie, de vraag waar en hoe ik deze bronnen heb gevonden. Naast de omvangrijke catalogus die dankzij het NWO project onder leiding van R.M. Dekker tot

¹⁵⁷ A. P. H. Geurts, 'Reizen en schrijven door Noord-Nederlanders: een overzicht' *De Negentiende Eeuw* 37:4 (2013), 264-288, 267.

¹⁵⁸ Zie noot 2 en R. Dekker, 'Van "Grand Tour" tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', *Opossum* 4 (1994), 8-25; C. Boschma, *Reizen in Napoleons tijd. Een avontuurlijke en soms hachelijke onderneming* (Abcoude, 1992); G. Mak en M. Mathijssen, *Lopen met Van Lennep. De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland* (Zwolle, 2000); H. Vreeken, 'Prachtige vergezichten, elegante equipages en heerlijke tuinbonen. De reisaantekeningen van de Amsterdamse koopman Pieter Gerard Holthuysen, 1833-1856', *De Negentiende Eeuw* 31 (2007), 82-97.

¹⁵⁹ R. Op den Camp, 'Towards one nation, the province of Limburg and the Dutch nation during the eighteen-seventies', in: A. Galema, Barbara Henkes (red.), *Images of the nation: different meanings of Dutchness, 1870-1940* (Amsterdam, 1993), 81-104.

¹⁶⁰ M. Hoyle, "Levensgenot en dolce far niente in onze eeuw van haast en agitatie".

¹⁶¹ Al zeggen de plaatsen die worden aangedaan in de beschrijvingen natuurlijk wel weer iets over Gelderland.

stand is gekomen, heb ik gezocht binnen archieven in Gelderland.¹⁶² Vooral in Erfgoedcentrum Rozet in Arnhem en in de Universiteitsbibliotheek van de Radboud Universiteit bleken veel werken te vinden. Niet geheel verbazend vond ik hier reisliteratuur die geschreven is door auteurs die in Gelderland zijn geboren. Het was onmogelijk om binnen de beperkingen van een scriptie alle Nederlandse archieven uit te pluizen op zoek naar reisliteratuur over Gelderland, dus ook voor andere perspectieven ben ik vooral in Arnhem en Nijmegen terecht gekomen. Bij het selecteren van het bronmateriaal ben ik uitgegaan van gepubliceerde beschrijvingen waarin Gelderse plaatsen worden aangedaan. Gepubliceerd, omdat het mij gaat om werken die een dialoog aangaan met andere werken in de publieke ruimte, want het is door middel van publieke debatten dat identiteit wordt vastgesteld. Gelders betekent hier binnen de grenzen van de provincie. Het Overkwartier, met Roermond als bestuurlijk centrum, bleef na 1648 behoren tot de Zuidelijke Nederlanden. Na de Vrede van Utrecht in 1713 werd dit gebied gesplitst. Van enig irredentisme lijkt geen sprake, dus ik besloot om me hier verder niet op te richten.¹⁶³

In de bijlage aan het einde van deze scriptie is een lijst te vinden met de werken die ik heb gevonden aan de hand van bovenstaande criteria. Bij het lezen van deze lijst is het belangrijk te beseffen dat dit slechts de literatuur is die ik kon lokaliseren, het is dus geen volledig overzicht van reisliteratuur over Gelderland in de periode 1824-1890. Het totaal van titels binnen deze periode komt op 71, met 33 werken tussen 1824 en 1850, 19 werken tussen 1850 en 1875 en nogmaals 19 werken tussen 1875 en 1890. Er kunnen echter geen te harde conclusies worden getrokken uit deze cijfers, want niet iedere herdruk heb ik weten op te sporen. Veelzeggender is het aantal Gelderse en niet-Gelderse auteurs. Van de 43 auteurs waarvan de herkomst kon worden gevonden, van sommige werken was de auteur onbekend, waren er 26 geboren in Gelderland en 17 buiten de provincie. Hoewel er dus een verschil is tussen deze aantallen, is het verschil ook weer niet zo groot. We hebben dus te maken met een soort literatuur dat door beide groepen werd beoefend en daardoor is het een uitstekende bron om identiteit te onderzoeken.

Een van de bijkomstigheden van gepubliceerde reisliteratuur is dat auteurs niet daadwerkelijk op reis hoefden te gaan. Menig auteur reisde slechts op papier. Een aantal auteurs zijn daar open over, zoals Van Noothoorn die stelt dat een eerder werk over Europa al een groot succes was, terwijl hij

¹⁶² Erfgoedcentrum Achterhoek-Liemers, Erfgoedcentrum Rozet Arnhem, Gelders Archief, Universiteitsbibliotheek Nijmegen, Regionaal Archief Rivierenland, Regionaal Archief Zutphen.

¹⁶³ A. W. van Engelen, *Wandelingen door Gelderland en aangrenzende Noord-Brabandsche, Limburgsche en Pruisische gewesten* (Groningen, 1847) is het enige werk dat zich richt op 'Groot-Gelderland', dus inclusief de verloren gebieden en hij is niet te betrappen op irredentisme, net als L. J. E. Keuller, *Geschiedenis en beschrijving van Venloo* (1843).

daar ook niet zijn stoel voor hoofde te verlaten. Gelderland, zijn eigen omgeving, moest dan ook wel lukken.¹⁶⁴ Om toch geloofwaardig over te komen, konden auteurs putten uit plaatsbeschrijvingen, encyclopedieën met daarin op alfabetische volgorde plaatsnamen met algemene opmerkingen over het aantal inwoners, iets over de omgeving en bezienswaardigheden.¹⁶⁵ Hier zien we de overlap van ‘genres’, soms is de scheidslijn erg dun tussen een plaatsbeschrijving en reisliteratuur. De manier de bezienswaardigheden van een stad werden geïntroduceerd had soms de vorm van een wandeling. Deze werken heb ik wel meegenomen in mijn analyse, hoewel het dus niet ging om ‘echt’ reizen. Verder baseerden auteurs zich op eerdere werken van andere schrijvers.¹⁶⁶ Het werk van Isaak Nijhoff (1795-1863) over Arnhem en omstreken en de reisbeschrijving van Cornelis Ten Hoet (1796-1832) voor een wandeling door Nijmegen stonden als uitstekend bekend en werden veel gebruikt. De consequentie hiervan was dat sommige stukken haast woordelijk overeenkomen. Een goed voorbeeld is de beschrijving van Nijmegen als een stad met hoogteverschillen door Ten Hoet. Een zeer typisch detail van een woning, namelijk dat het koetshuis zich soms boven het woongedeelte bevond, komt vaak terug.¹⁶⁷ Ook bij de gierbrug bij Nijmegen verraden auteurs hun eerdere bronnen, dat blijkt uit de vermelding van het detail dat er precies één bataljon soldaten mee overgezet zou kunnen

¹⁶⁴ Neefje van Klikspaan [A. E. van Noothoorn] *Tafereelen van Gelderland: nieuwe togten op mijn stoel* (Delft, 1850), voorwoord.

¹⁶⁵ Voor de duiding van dit genre, zie E. O. G. Haitsma Mulier, ‘Descriptions of Towns in the Seventeenth-century Province of Holland’ in A. L. Weelock, A. Seef (red.), *The public and the private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark, 2000), 24-32 en R. Esser, *The politics of memory: the writing of partition in the seventeenth-century Netherlands* (Groningen, 2012), 247. Enkele voorbeelden zijn: F. B. Halma, M. van Nidek, *Tooneel der Vereenigde Nederlanden, en onderhorige landschappen, geopent in een algemeen historisch, genealogisch, geographisch, en staatkundig woordenboek, waar in de aloude, de opvolgende en hedendaagsche staat dezer gewesten naar de orde van ’t A.B.C. ontvouwen en opgeheldert wordt* (Leeuwarden, 1725), J. Wagenaar, *Hedendaagse historie of tegenwoordige staat van alle volkeren Vervolgende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden, en vervattende bijzonderlijke die der provincie Gelderland: met naauwkeurige landkaarten en fraaije printverbeeldigen versierd* (Amsterdam, 1741), P. J. Entrop, J. J. va Hasselt, *Geographische beschryving van de provintie Gelderland* (Amsterdam, 1772), W. A. Bachiene, *Vaderlandsche geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden* (Amsterdam, 1791). Dat deze teksten honderd jaar later nog werden gelezen bewijst een overzicht van handige literatuur voor reizigers door Nederland, Anonymus, *Land en volk van Nederland, beschrijving der provinciën en steden en haren bevolking* (1895-1897)

¹⁶⁶ Zie voor het belang van deze intertekstualiteit Jensen, ‘Staring tot Cremer’, 182-183.

¹⁶⁷ Bijvoorbeeld bij J. van Wijk, *Merkwaardigheden uit elke provincie van ons vaderland, voor hen, die, tot eene leerzame uitspanning, in het hoekje van den haard door ons vaderland willen reizen* (Amsterdam, 1836), 171; C. H. Cleemens, *De stad Nijmegen en derzelver omstreken door C. H. Clemens met platen* (Nijmegen, 1839). Cf. C. ten Hoet, *Het Geldersch lustoord, of beschrijving van de stad Nijmegen en derzelver omstreken* (Nijmegen, 1825), 7.

worden.¹⁶⁸ Ook dit is soms letterlijk overgenomen, al vermelden sommige auteurs wel hun bron.¹⁶⁹ Het werk van Nijhoff en Ten Hoet dienden als fundament voor de latere beschrijvingen en zullen in het volgende hoofdstuk uitgebreider aanbod komen.

De bronnen die ik hier behandel zijn zowel geschreven door zeer invloedrijke mannen behorend tot de nationale elite zoals geograaf Jacob Kuyper (1821-1908) en directeur van het Koloniaal Museum Frederik Willem van Eeden (1829-1901), en onbekendere mannen die hoofdzakelijk in hun eigen omgeving tot de elite/gegoede middenklasse horen: predikanten en onderwijzers als Jan Klokman (1820-1870) en Jacob van Schevichaven (1805-1857). Opvallend genoeg zijn bijna alle teksten geschreven door mannen, hoewel het zeker niet ongebruikelijk was voor vrouwen om hierover te schrijven.¹⁷⁰ Dit komt wel overeen met het algemene beeld dat we bij Geurts terugvinden.¹⁷¹ Voordat ik meer zal vertellen over wie deze teksten hebben geschreven, zal eerst de waarom-vraag worden beantwoord, want het antwoord met deze vraag is natuurlijk verbonden met de wie-vraag, maar om het overzichtelijk te houden worden ze apart behandeld.

Over het doel voor het schrijven van reisliteratuur is vaak weinig te zeggen, aangezien de redenen zo divers kunnen zijn als dat er mensen zijn. Gelukkig zien we in een aantal van de bronnen expliciet vermeld welk doel de schrijvers beoogden en zo kunnen we deze vraag toch beantwoorden. Kort gezegd diende hun werk ter lering en vermaak. Ze benadrukken hoe belangrijk het is om de eigen natie te kennen.¹⁷² Reisliteratuur gaf auteurs de mogelijkheid om het verhaal van de natie te presenteren door het combineren van historie met mythes en beschrijvingen van regionale karakters. Vanwege het doel hun landgenoten bekend te maken met regio's waaruit de natie bestond schreven auteurs uit het Westen en uit Gelderland voor hetzelfde publiek. Het schrijven van dit soort werken

¹⁶⁸ Ten Hoet, *Geldersch lustoord*, 67.

¹⁶⁹ J. van Wijk, *Merkwaardigheden*, 172. Auteur Onbekend, *Het reisje naar Gelderland of de vervulling van Herman's wenschen, uitgegeven ten behoeve der Noodlijdenden van Maas en Waal* (Nijmegen, 1830), 42.

¹⁷⁰ Geurts, *Reizen en schrijven*, 271-272, 275. Zie voor de bredere context S. Mills, *Discourses of difference* (1991).

¹⁷¹ Geurts, *Reizen en schrijven*, 271-275.

¹⁷² De natie is in dit geval Nederland. Neefje van Klikspaan, *Tafereelen van Gelderland*, voorwoord, J. van Wijk, *Merkwaardigheden*, A. J. Servaas van Rooijen, *Gelderland In!* (Schoonhoven, 1886) 3. J.A. Klokman, *Schetsen en Tafereelen uit den Achterhoek* (Doetinchem, 1856) 43; J. Kuyper, *Nederland en zijne provincien en kolonien Land en volk beschreven door J. Kuyper* (Leeuwarden, 1866).

werd gestimuleerd door prijsvragen van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, of door een uitgever.¹⁷³

Een voorbeeld dat goed duidelijk maakt hoe reisliteratuur dat ik onderzoek tot stand kwam, is een boek van geograaf en onderwijzer Jan van Wijk (Oudewater, 1781-1847). Het gaat in zijn boek niet om een beschrijving van een daadwerkelijk ondernomen reis, noch gaat het om een reisgids die de lezer mee zou kunnen nemen. Nee, het gaat om literatuur die diende 'tot eene leerzame uitspanning, in het hoekje van den haard door ons vaderland willen reizen'. Hij begon hieraan in 1828, alleen de afscheiding van België zorgde ervoor dat hij zijn werk wat moest aanpassen: de Zuidelijke Nederlanden werden geschrapt. In de opdracht voorin draagt hij zijn publicatie op aan zijn kleinkinderen, 'zodat zij steeds gehoorzame, kinderen zullen zijn en eens brave, nuttige, werkzame, godsdienstige menschen en ware beminnaars van hun vaderland mogen worden.'¹⁷⁴ Zijn uitgever had hem de opdracht gegeven dit boek te schrijven, in lijn met de 'zoo gezochte werkjes van Taylor', dat zich alleen tot 'ons Vaderland' beperkte.¹⁷⁵ De genoemde man is Isaac Taylor (1759-1829), wiens werken over de wereld in het Nederlands vertaald werden en kennelijk gretig aftrek vonden.¹⁷⁶ Deze verschenen bij dezelfde uitgeverij (G. J. A. Beijerinck) en ook de titels komen aardig overeen, met het enige verschil dat de 'merkwaardigheden' uit elke provincie van 'ons Vaderland' kwamen, in plaats van 'elk land van Europa'. Hier zien we dus dat de populariteit van internationale werken aanzet gaf tot het schrijven over de eigen natie.

Het werk van Van Wijk was gericht op kinderen en we volgen een fictieve hoofdpersoon die op reis gaat met zijn broer. De kennis over het vaderland komt vooral uit boeken, dat blijkt wanneer Hendrik, de hoofdpersoon, Nijhoffs *Wandelingen in de omstreken der stad Arnhem* koopt voor zijn kleine broer.¹⁷⁷ Daar vinden we een voetnoot waarin Van Wijk vermeldt: 'Natuurlijk was dit boven mijnen lof verheven werkje, ook mijn gids [...]'.¹⁷⁸ Het opvoedkundige aspect beperkte zich dus niet

¹⁷³ H. N. van Til, *Beknopte geschiedkundige en plaatselijke beschrijving va'n de stad Zutphen en hare bevallige omstreken door H. N. van Til* (Zutphen, 1832). I. A. Nijhoff, *Aardrijkskundige beschrijving der stad Arnhem, een leesboek voor de middelste klasse met eene kaart* (Arnhem, 1832); Clemens, *Nijmegen*; Van Wijk, *Merkwaardigheden*; Ten Hoet, *Geldersch lustoord*.

¹⁷⁴ Van Wijk, *Merkwaardigheden*, 'voorberigt'.

¹⁷⁵ Ibidem.

¹⁷⁶ J. Olivier, *Merkwaardigheden uit elk land van Europa, voor hen die, tot eene leerzame uitspanning, het hoekje van den haard door vreemde landen willen reizen. Naar de 8ste Engelsche uitgave van Isaac Taylor, voor Nederlanders bewerkt door J. Olivier, Jz. Met 84 vignetten* (Amsterdam, 1827). Zie I. Taylor, *Scenes in Europe, for the amusement and instruction of little tarry-at-home travellers* (London, 1818) Engelse origineel. Zie D. Blamires, *The impact of Germany on English children's books 1780-1918* (Cambridge, 2009), 71.

¹⁷⁷ Van Wijk, *Merkwaardigheden*, 168.

¹⁷⁸ Ibidem.

alleen tot volwassenen, maar ook kinderen werden op deze manier aangesproken. Hierbij gaf de auteur tevens aan welke andere werken belangrijk waren. En ook hier vinden we de tekst van Nijhoff weer terug.

Een ander belangrijk aspect bij de vraag wie deze bronnen schreven, is de vraag waar ze vandaan kwamen. Om de trope van centrum-periferie te begrijpen, is het noodzakelijk een tweedeling aan te brengen tussen auteurs die geboren waren in Gelderland en zij die daar niet vandaan kwamen. Voor Gelderse auteurs boden deze teksten de mogelijkheid om hun regio te promoten binnen het vaderland. Lokale auteurs gebruikten op hun beurt de plaatsbeschrijving om te laten zien dat hun gebied het bezoeken meer dan waard was. Een voorbeeld hiervan is een werk over Doorwerth. In de inleiding vertelt de auteur dat Velp en de weg tussen Arnhem en Dieren algemeen gezien wordt als het mooiste stukje van de mooiste provincie, maar dat Doorwerth daar zeker niet voor onder doet.¹⁷⁹ Zijn werk is opgedragen aan de toenmalige heer en de auteur stelt dat hoewel de heuveltoppen al erg mooi zijn, ze nog mooier kunnen zijn als er villa's op staan. Nu wou het toeval dat de heer van Doorwerth huizen verhuurde en grond ter beschikking stelde voor de bouw van dergelijke kersen op de taart.¹⁸⁰ De auteur probeerde dus met zijn werk Doorwerth te plaatsen binnen het grotere narratief van Gelderse natuurschoon. De auteurs die niet uit Gelderland kwamen, waren vrijwel allemaal afkomstig uit het 'Westen', zijnde Holland en Utrecht. Een verklaring hiervoor is de populariteit van reises door Gelderland bij de Randstedelijke elite.¹⁸¹

Wat betreft de Gelderse auteurs, zijn enkele trends te onderscheiden. Naast reisliteratuur schreven veel auteurs ook nog andere werken die te maken hadden met het definiëren van de regio. Dit konden historische werken zijn, zoals bij Van Noothoorn het geval was, of korte verhalen, met vaak dialogen in dialect, waarin aspecten van bijvoorbeeld het boerenleven werden gepresenteerd.¹⁸² Vaak schreven de auteurs ook voor de *Geldersche volks-almanak*, een serie boeken opgericht door Heldring waarvan de eerste verscheen in 1834. Zo publiceerde Jacob van Schevichaven, naast zijn reisverhaal/plaatsbeschrijving uit 1846, ook een korter verhaal in de volksalmanak uit 1842 over vrijwel hetzelfde onderwerp.¹⁸³ Deze boekjes vonden gretig aftrek onder de middenklasse.¹⁸⁴ Bijdrages

¹⁷⁹ J. H. G. Van der Dussen, *Gids door de heerlijkheid Doorwerth* (Arnhem, 1847) VI, 1.

¹⁸⁰ Van der Dussen, *Doorwerth*, 12-13.

¹⁸¹ Hoyle, 'Amsterdamse elite', 312-314.

¹⁸² Zo schreef Klokman .. Van der Aa, Hartman, Van Noothoorn

¹⁸³ J. van Schevichaven, 'Heumen, Malden, en Groesbeek, met een bezoek op het slagveld de Mookerheide' *Gelderse Volksalmanak* (1842).

¹⁸⁴ J. van der Kooi, 'Orale Literatuur in Oost-Nederland' in: H. Bloemhoff et al. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde* (Assen, 2008), 417-429.

bestonden uit gedichten, vol lof over Gelderland, uit historische/archeologische ontdekkingen en literaire proza. In het volgende hoofdstuk zal hier meer aandacht voor zijn. De opleving van regionalisme bleef zeker niet beperkt tot Gelderland, want ook in andere provincies verschenen volksalmanakken.¹⁸⁵ Auteurs schreven dus vaak niet alleen reisbeschrijvingen, maar droegen uitgebreid bij aan de literaire cultuur van Gelderland en vormden zo een Gelderse identiteit.¹⁸⁶

Gedurende de negentiende eeuw veranderden de werken wel van aard. Vooral aan het einde toe ontstaan andere vormen binnen de reisliteratuur die meer doen denken aan de moderne reisgidsen. In Nederland en andere Europese landen bestond dit genre al wel eerder, maar voor Gelderland komen deze werken pas rond 1885 op.¹⁸⁷ Inhoudelijk verschillen ze van de eerdere werken op het punt dat ze een stuk minder verhalend zijn. Het gaat meer om zakelijke mededelingen. Toch moeten de verschillen niet worden overdreven. Wanneer we de teksten van grondleggers Nijhoff en Van Hoet lezen, zijn er zeker ook zakelijkere passages. De opkomst van 'Stuivergidsen' betekende niet dat werken van het eerdere typen niet meer verschenen. In tegendeel, de grote serie van Jacob Craandijk toont aan dat deze manier van schrijven zeker nog bloeide. Het is meer dat de 'Gids voor [een Gelderse plaats]' zich lijkt te richten op een ander publiek, namelijk op de mensen die het niet laten bij reizen bij de haard maar zelf op pad gaan. De opkomst van deze teksten valt te verklaren uit de veranderende manier van reizen aan het einde van de negentiende eeuw, al moet dit niet overschat worden.¹⁸⁸ Meer mensen gingen erop uit, zo werd in 1885 de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer opgericht, dus de vraag steeg naar dit soort boekjes.¹⁸⁹ Als we naar de bijlage kijken, zien we de toename van deze nieuwe vormen van reisliteratuur, namelijk 21 van dit soort werken die zijn verschenen tussen 1890 en 1900. Aangezien we hier te maken hebben met een ander genre dat grotendeels buiten de afbakening van deze scriptie valt, blijven deze teksten buiten beschouwing.

Wanneer de gehele periode in ogenschouw wordt genomen dan kunnen we stellen dat de these van Storm, namelijk dat regionale identiteit pas na 1890 opkwam mede dankzij de opkomst van toerisme,

¹⁸⁵ Zo verscheen ook de *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* (1835), de *Utrechtsche Volks-almanak* (1836), de *Friesche volks-almanak* (1836), de *Zeeuwsche volks-almanak* (1836), de *Drentsche volksalmanak* (1837), de *Noord-Hollandsche volksalmanak* (1838, voortgezet als *Zuid- en Noordhollandsche volks-almanak*) en de *Noord-Brabandsche volks-almanak* (1843).

¹⁸⁶ J. C. Streng, *Wat vlamme woelt mij inde sinne? Literatuur en literair leven in Overijssel en Gelderland van 1600 tot 1880* (Epe, 2012).

¹⁸⁷ Zie bijvoorbeeld n.n., *Gids voor Arnhem en omstrekekn* (1887).

¹⁸⁸ Geurts, 'Reizen en schrijven'.

¹⁸⁹ M. F. A. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding. De ANWB als vrijwillige associatie 1883-1937* (1989); B. Hoofman en L. Kooistra, *125 jaar VVV* (Groningen, 2015).

onhoudbaar blijkt. De volksalmanakken zijn op zichzelf al bewijs genoeg dat men al eerder bezig was met het definiëren van de eigen streek. Echter, om de bewering van Storm te weerleggen dat men toch vooral voor elkaar schreef en regionalisme in combinatie met het de late opkomst van toerisme moet worden gezien, is er meer bewijs nodig. De bronnen die ik heb onderzocht tonen aan dat reizen al eerder een rol speelde bij de constructie van regionale identiteit. Vroege auteurs als Nijhoff en Van Hoet droegen bij aan Gelderse identiteit. Die werken waren zeker niet voor elkaar bedoeld, maar ze werden geschreven voor een groter publiek dat reisliteratuur maar al te graag las. In de drie hoofdstukken hierna zullen acht auteurs uitgebreid worden behandeld. De rechtvaardiging voor de keuze van auteurs is ook daar te vinden.

Hoofdstuk 3 Grondleggers

INLEIDING

In dit hoofdstuk zal er uitgebreider worden stilgestaan bij drie centrale figuren in de formulering van Gelderse identiteit in reisliteratuur, namelijk Isaac Nijhoff (1795-1863), Cornelis Ten Hoet (1796-1831) en Ottho Heldring (1804-1876). Deze Gelderse auteurs worden als grondleggers beschouwd. Nijhoff is de eerste die volgens de conventies van het ‘schrijvende wandelaars’-genre Gelderland beschrijft in *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland* (1824). Ten Hoet volgt het voorbeeld van Nijhoff door een gelijksoortig werk over Nijmegen te schrijven, getiteld *Gelders lustoord* (1826). Beide werken worden goed verkocht en blijven tot aan het einde van de negentiende eeuw invloedrijk: ze worden dan nog steeds aangeprezen als goede lectuur voor de lezer die meer over de twee steden wil weten.¹⁹⁰ Als derde grondlegger is er gekozen voor Ottho Heldring. Deze Gelderse predikant richtte de reeks *Geldersche Volksalmanakken* op, en daarmee deed hij een belangrijke bijdrage aan Gelderse identiteit. Heldring was tevens een ‘schrijvende wandelaar’. In plaats van steden als Nijmegen en Arnhem beschreef hij de Veluwe.

De nadruk op drie invloedrijke spelers sluit aan bij de definitie van identiteit zoals die in hoofdstuk 1 is opgesteld. Daarin haalde ik namelijk Joep Leerssen aan, die identiteit beschouwde als een proces, een voortdurend debat van in- en uitsluiting waarbij kenmerken constant worden vastgesteld. In de werken van de drie auteurs die in dit hoofdstuk aan bod komen, zien we hoe zij bijdroegen aan dit proces. Door hun karakterisering en vergelijkingen zien we welke beelden van Gelderland ze deelden en op welke punten ze verschilden. De invalshoek van dit hoofdstuk is de relatie tussen natie en regio. Presenteren de auteurs Gelderland als onderdeel van de natie (regionalisme) of gaat het om het verwezenlijken van een eigen Gelderse staat (nationalisme)?

De opzet die ik zal volgen is als volgt. Eerst zal ik kort iets zeggen over hun leven, om dan de stap te maken naar hun oeuvre. Welke andere werken schreven ze en droegen die eveneens bij tot de vorming van Gelderse identiteit? Vervolgens zal ik het vergrootglas leggen op de reisliteratuur die ze schreven. Leidend daarbij zijn *tropes* die thematisch zullen worden behandeld per auteur. Aan het einde van dit hoofdstuk volgt een vergelijking van de beelden van Gelderland die deze mannen

¹⁹⁰ Nijhoffs werk kende vijf drukken, en dat van Ten Hoet drie. Bijvoorbeeld Jacob Craandijk, die in hoofdstuk vijf uitgebreid wordt behandeld, haalt in Arnhemse context Nijhoff aan, Jacobus Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood deel 4* (Haarlem, 1879), 142; In het geval van Nijmegen verwijst hij naar Ten Hoet, Jacobus Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood deel 6* (Haarlem, 1882), 230.

creëerden. Doordat ze dan alle drie zijn behandeld, zal duidelijk worden of ze dezelfde beelden herhalen, weerspreken of dat ze een totaal andere kijk hebben op wat typisch Gelders is. De auteurs worden op volgorde van publicatiedatum van het besproken hoofdwerk behandeld.

ISAAC ANNE NIJHOFF (1795-1863)

Met zijn succesvolle uitgeverij en de status die Nijhoffs *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland* (1824) in de loop der tijd verkregen, kunnen we met recht spreken van de oervader van Gelderse reisliteratuur.¹⁹¹ Binnen 16 jaar werd dit werk namelijk vijf keer herdrukt.¹⁹² In 1854 verscheen een kortere versie die meer was toegespitst op de toenmalige reiziger, die zo meteen kon zien wat de mooiste plekken waren om te bezoeken. Geboren Arnhemmer Nijhoff leverde als uitgever en auteur een belangrijke bijdrage aan de Gelderse identiteit. Zijn opleiding vertrouwden zijn ouders toe aan een predikant en later leerde Nijhoff het vak van boekhandelaar van zijn vader. Sinds 1817 werkte Nijhoff mee aan verschillende literaire tijdschriften zoals *Vaderlandsche Letteroefeningen* en *De Recensent*. Als uitgever was hij betrokken bij *De Volksbode*, waar Heldring redacteur van was. Dit tijdschrift richtte zich op het volk, om het te behoeden voor de verlokkingen van alcohol en lichtzinnigheid.¹⁹³ Daarnaast zat de Arnhemmer in allerlei commissies die te maken hadden met onderwijshervormingen en vervulde hij het ambt van Gelders archivaris. In die rol predikte Nijhoff een nieuwe vorm van geschiedschrijving, namelijk een terugkeer naar de bronnen, en verzorgde hij bronnenuitgaves.¹⁹⁴ Tijdens zijn leven was Nijhoff erelid van enkele genootschappen, zoals de KNAW en was hij ridder in de orde van de Nederlandse leeuw. We hebben hier dus te maken met een invloedrijk persoon die met zijn voorliefde voor geschiedenis en zijn vele publicaties perfect past in de mal van beeldbepalende letterkundige zoals die in de negentiende betrokken waren bij identiteitsdebatten.¹⁹⁵

¹⁹¹ Hoewel hij niet de eerste was, zie C. Bruin, *Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia* (Amsterdam, 1714). Over Nijhoff zijn slechts een beperkt aantal monografieën geschreven, zie W. Nijhoff, *De Arnhemsche boekverkoopers en uitgevers Nijhoff: geschiedenis en bibliographie* (1934) en B. Verhoeven, P. J. Meij, W. J. Alberts, *Een Gelders geschiedschrijver: Mr. Isaac Anne Nijhoff, 1795-1863, herdacht te Arnhem op 20 juni 1963* (Arnhem, 1964).

¹⁹² J. G. Frederiks en F. J. Van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse letterkunde* (1888-1891), 552.

¹⁹³ K. Korevaart, *Ziften en zemelknopen. Literaire kritiek in de Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen 1814-1848* (Hilversum, 2001), 117-126.

¹⁹⁴ Verhoeven (et al.), *Een Gelders geschiedschrijver*, 10, 16. Zie M. Mathijssen, *Historiezucht: de obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen, 2013) voor een bredere context.

¹⁹⁵ J. Leerssen, *De bronnen van het vaderland* (Nijmegen, 2006), 9-11.

Nijhoffs rol in de afbakening van Gelderse identiteit blijkt uit de vele werken die van zijn hand zijn verschenen. Een algehele opsomming zal ik hier niet geven, daarvoor verwijs ik graag naar anderen.¹⁹⁶ Wat ik hier wel zal doen is enkele werken uitlichten die leiden tot beter begrip van zijn reisliteratuur komen. Nijhoffs publiek bestond niet alleen uit volwassenen; hij schreef ook voor kinderen. Tussen 1817 en 1819 verschenen er van zijn hand enkele werken met wiskunde en aardrijkskunde als onderwerp. Nijhoff wilde zo kinderen bekend maken met deze vakgebieden. Als uitgangspunt voor zijn aardrijkskundige boek nam hij Arnhem. Nijhoff verklaart zijn keuze zelf in de inleiding: een dergelijk boek was broodnodig omdat kinderen te veel hoorden over vreemde oorden maar 'vreemdelingen bl[e]ven in de eigen woonplaats.'¹⁹⁷ De opdracht voor dit boek kwam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die, zo is vorig hoofdstuk gebleken, dit soort opdrachten vaker uitzette. Over het belang van aardrijkskundige kennis van het vaderland is Nijhoff duidelijk:

Dat Vaderland moet gij trachten lief te krijgen; gij moet u in staat stellen, om het eenmaal nuttig te zijn en het te dienen. Maar hoe zult gij het regt kunnen beminnen, wanneer gij het niet kent? En hoe zult gij er u verdienstelijk aan kunnen maken, wanneer gij er ten minste niet eenigzins de gesteldheid, de behoeften en de verlangens van weet?¹⁹⁸

Ook hier zien we het sterke verband tussen goed burgerschap en kennis van de eigen omgeving, net als in hoofdstuk 2. Vaderland betekende voor Nijhoff Nederland en alleen door kennis van het vaderland kon het goed gediend worden.

Wat kinderen moesten weten ging, volgens Nijhoff, veel verder dan alleen topografie: ook de lokale geschiedenis stond op het programma. Zo is het bij de St. Eusebiuskerk belangrijk dat daar het praalgraf is van Karel van Gelre, die volgens Nijhoff 'zijn leven heeft opgeofferd, om aan het vaderland eene gewichtige dienst' te bewijzen.¹⁹⁹ Opvallend is hierbij dat hij Karel van Gelre in verband brengt met Nederland. De hertog had met zijn krijgsheer Maarten van Rossem behoorlijk huisgehouden in oorlogen tegen, onder andere, het graafschap Holland. Onder hertog Karel bereikte Gelre haar grootste omvang, maar dit werd al snel teniet gedaan. Om nu juist deze figuur als vaderlandse held neer te zetten, die vooral een band had met Gelderland, laat zien dat Nijhoff zeker een Gelders gevoel

¹⁹⁶ Een goed overzicht is te vinden in het overlijdensbericht dat verscheen in het *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse Letterkunde* in 1864.

¹⁹⁷ I. A. Nijhoff, *Aardrijkskundige beschrijving der stad Arnhem, een leesboek voor de middelste klasse met eene kaart* (Arnhem, 1832), 1.

¹⁹⁸ Nijhoff, *Aardrijkskundige beschrijving*, 3.

¹⁹⁹ Ibidem, 26

had. Dat hij Karel een vaderlandse held noemt, laat zien dat regionale en nationale trots elkaar niet hoefden uit te sluiten, maar samenvielen. Dit wordt ondersteund door zijn opmerkingen over het belang van aardrijkskunde. Het vaderland kennen begint bij de eigen streek, een duidelijk kenmerk van regionalisme.

In Nijhoffs *Wandelingen* speelt het leren kennen van het vaderland eveneens een rol.²⁰⁰ Zoals eerder gezegd is dit voor de Gelderse reisliteratuur een standaardwerk dat vanwege het succes vijf drukken kreeg én een verkorte uitgave in 1854. Uit Nijhoff's aardrijkskundeboek voor kinderen blijkt al welke waarde hij hechtte aan kennis over het vaderland. Dit vaderland kon het beste worden gekend door te beginnen in de eigen streek. Voor Nijhoff was dit Arnhem, waar hij geboren en getogen was. Nijhoff verkent deze directe omgeving in zijn *Wandelingen*. Deels heeft dit werk het karakter van een plaatsbeschrijving, met de typische feitjes over inwonersaantallen en maatschappelijke organisaties.²⁰¹ De vorm waarin dit gepresenteerd wordt maakt het echter anders. Zoals de titel doet vermoeden giet Nijhoff de wetenswaardigheden in de vorm van een beschrijving van wandelroutes. De omgeving wordt in twee wandelingen aangedaan.²⁰² Nijhoffs belangstelling voor het verleden komt sterk terug in de tekst. Net als zijn aardrijkskundeboek voor kinderen is dit werk doorspekt met historische feiten.²⁰³ Het boek eindigt zelfs met een bijlage met daarin enkele historische aktes.²⁰⁴ Aan het begin van het boek vinden we een algemene beschrijving van het gebied.²⁰⁵ Zo karakteriseert Nijhoff de bewoners van de Veluwezoom, een streek die hij 'Het Eden van Nederland' noemt, als volgt:

Wat de zedelijke gesteldheid van het landvolk betreft: deze verdient, over het geheel genomen, geprezen te worden. Niemand kan aan hetzelfde den roem van arbeidzaamheid, trouw, eerlijkheid en opregtheid betwisten, en ofschoon hier en daar nog zulke landelijke feesten in zwang zijn, welke, uit den tijd van onbeschaafdheid oorspronkelijk, tot brasserie en dronkenschap en buitensporige dartelheid aanleiding geven, kan men echter niet ontkennen, dat deze misbruiken, bij de meer en meer toenemende beschaving en bij de meerderen invloed van een verbeterd onderwijs, aanmerkelijk verminderen, hoewel men

²⁰⁰ I. A. Nijhoff, *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland of geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem* (Arnhem 1824).

²⁰¹ Nijhoff, *Wandelingen*, 22-23.

²⁰² De eerste gaat van Arnhem richting Wageningen en de tweede van Arnhem tot 'op een uur afstand' van de stad via de Amsterdamseweg, Nijhoff, *Wandelingen*, 40-76; 77-153.

²⁰³ Ibidem, passim. Voorbeelden zijn te vinden op de volgende pagina's: 32; 60; 99.

²⁰⁴ Ibidem, 157-165.

²⁰⁵ Ibidem, 1-39.

niet zelden nog hier en daar proeven aantreft, welke de zoo geroemde onschuld van het landleven in twijfel doen trekken.²⁰⁶

Uit dit citaat zijn enkele zaken af te leiden, die te maken hebben met de *trope* van de boer/het volk als vertegenwoordiger van de 'ware' nationale geest. Nijhoff is erg positief over het 'landvolk'. Hierbij maakt hij gebruik van een groep karaktereigenschappen die we verderop ook bij Heldring zullen aantreffen. Deze *trope* van hardwerkende, eerlijke onderklasse wordt enigszins gerelativeerd door de feesten die aanleiding kunnen geven tot dronkenschap en 'buitensporige dartelheid'. Hierbij is vooral de laatste zin interessant, namelijk dat de 'zoo geroemde onschuld van het landleven' in twijfel kan worden getrokken. Nijhoff reageert hiermee op het stereotiepe beeld dat hij zelf deels schept. de *trope* van 'landvolk' als 'ware' vertegenwoordiger van de natie veelvuldig aanwezig. Toch is dat hier niet helemaal het geval, aangezien Nijhoff erkent dat er nog wat werk ligt op het gebied van beschaving. Gezien zijn eigen betrokkenheid bij het onderwijs is het niet vreemd dat hij dit als belangrijke reden noemt voor het terugdringen van buitensporigheden. Het gaat bij Nijhoff in het citaat niet om de algemene Gelderlanders, maar om een sub-regio, een streek, de Veluwe, waarvan hij de bewoners een eigen karakter toedicht.

Een andere *trope* die we bij Nijhoff vinden, is de vergelijking van de Gelderse natuur met internationale natuurspektakels als de Zwitserse Alpen. In tegenstelling tot andere auteurs, stelt Nijhoff dat er in de omgeving van Arnhem niets te vinden is wat daarbij past. De waterval in Sonsbeek en de heuvelachtige streken zijn in de ogen van Nijhoff wel mooier dan 'het zoo hoog geroemde Duitschland' of Frankrijk maar bij Zwitserse bergen vallen ze in het niet. Toch maakt Nijhoff duidelijk dat Gelderland qua natuur niet onder hoeft te doen voor binnen- en buitenlandse concurrentie: men zal 'hier geen gewrochten der natuur en kunst vinden, die ook niet elders worden aangetroffen.'²⁰⁷ Deze uitspraak komt een beetje onbeholpen over. Nijhoff kan hier immers ook mee bedoelen dat er niets bijzonders te zien is in Arnhem. De bredere context waarin hij loftrompet steekt over Gelderlands mooie natuur, laat zien dat we ook deze zin moeten lezen in het licht van de concurrentie met andere provincies. De meest prachtige zaken die men elders vindt, kunnen dus ook in Arnhem worden gevonden. Nijhoff schept dus duidelijk een beeld van Gelderland gekenmerkt door de prachtige natuur.

²⁰⁶ Nijhoff, *Wandelingen*, 10.

²⁰⁷ Ibidem, 22.

De laatste *trope* die ik hier zal behandelen uit het werk van Nijhoff, is Gelderland als bakermat van de vaderlandse geschiedenis. Facetten in het landschap konden aanleiding geven tot uitweidingen over vroegere tijden. Veel concreter dan ‘vroeger’ en ‘in de tijd der Batavieren’ wordt het niet. Wanneer Nijhoff schrijft over de Hunneschans associeert hij dit vroegmiddeleeuwse ringfort met de Bataven. Om de connectie tussen dit stukje Gelderland en de heroïsche voorvaderen te benadrukken, haalt hij onderstaand gedicht van de Arnhemmer Johannes Cornelis Boot (1761-1834) aan:

“Hier, in de wijkplaats der Bataven,

Van ’t sterk bespierde voorgeslacht,

Hier denk ik de moed dier braven,

Aan het heil, door hen ons aangebragt,

Toen Neêrland nog in zee verzonken lag;

Nog half voor ’t oog verborgen lag;

Toen werkten hier onze fiere vaders,

Opdat het nageslacht een schooner landstreek zag;

Toen waagde men zoo vaak een moeilijke kans:

Ook zij getuigt on dit, o grijze Hunneschans.”²⁰⁸

De Bataven worden hier duidelijk neergezet als voorvaderen, getuige het gebruik van ‘vaders’, en met indrukwekkende fysieke kwaliteiten (‘bespierd’) Later zullen we zien dat de Hunneschans ook Heldring inspireerde om een uitstapje te maken naar het verleden. Voor Nijhoff vormde het Gelderse landschap met overblijfselen uit vroegere tijden een link met de natie. In Gelderland vond men namelijk de woonstede van de Bataven, die op hun beurt weer de oorsprongsmythe vormden van Nederland. Door de Bataven neer te zetten als Nederlanders plaatste hij de natie terug in de tijd en

²⁰⁸ Nijhoff, *Wandelingen* 134.

legitimeerde het zo in het heden. In hoofdstuk 1 is aangegeven dat dit historiseren van de natie een kenmerk is van nationalisme. Het werk van Nijhoff laat zien dat de historische legitimatie van de staat ook een rol speelde in regionale identiteit. Nijhoff laat zien dat Gelderland de plaats is waar de kribbe van Nederland stond. Door te wijzen op dit belang van Gelderland voor de rest van de natie, promoot Nijhoff zijn regio. Instrumenteel hierin is het gedicht van Boot.

CORNELIS TEN HOET (1796-1831)

De volgende letterkundige die aan bod komt, was een minder centraal figuur in het maatschappelijke leven buiten Gelderland dan Nijhoff. Cornelis ten Hoet kwam in 1796 ter wereld in Nijmegen, de stad waar hij later onderwezen werd. Zijn onderwijs genoot hij aan de Latijnse School en in 1819 werd hij notaris in de Gelderse gemeente Beek en Ubbergen.²⁰⁹ In tegenstelling tot Nijhoff vervulde hij geen invloedrijke maatschappelijke rollen naast zijn baan. Ten Hoet schreef echter wel poëzie, en zijn gedichten werden na zijn dood nog gewaardeerd.²¹⁰ Zo schrijft Abraham Jacob van der Aa (1792-1857) in zijn bekende *Nieuw Biographisch Woordenboek van Nederlandse Dichters* dat zijn verzen zeer gemakkelijk 'vloeden'.²¹¹ Vrijwel zijn hele leven heeft hij in (de omgeving van) Nijmegen doorgebracht. Uiteindelijk overleed hij daar ook na een ziekbed van twee jaar in 1831.

Ten Hoet liet zich voor zijn gedichten inspireren door zijn omgeving en door Duitse literatuur. Zijn eerste gepubliceerde werk valt in de eerste categorie. Getiteld *Toonen van Verrukking en Weemoed uit de jaren der jeugd* (Nijmegen, 1825), richt dit werk zich op zijn opgroeien in (de omgeving van) Nijmegen. Het is, zoals de titel ten dele doet vermoeden, een nostalgisch en melancholisch werk. Ook zijn postuum verschenen *Citherklanken den vrede der ziele gewijd* volgt de melancholische toon van zijn eerdere boek, al is dit werk religieuzer van aard.²¹² Ook Ten Hoet schreef voor de *Geldersche Volksalmanak*. In 1835 verscheen een gedicht van zijn hand dat daarna in vrijwel alle door mij onderzochte bronnen naar voren komt, namelijk het *Lied van Gelderland*. In dit gedicht vinden we, vooral in de openingsstrofe, de Duitse invloed op het werk van Ten Hoet terug:

Kent gij - dat land, waar ronde gulheid woont;

Eenvoudigheid in taal en zeden troont;

²⁰⁹ Tegenwoordig vallen Beek en Ubbergen onder de Gemeente Berg-en-Dal.

²¹⁰ A. J. van der Aa, *Nieuw Biographisch Woordenboek van Nederlandse Dichters* (1845) 2, 230-232.

²¹¹ Van der Aa, *Woordenboek*, 230.

²¹² C. ten Hoet, *Citherklanken den vrede der ziele gewijd* (Nijmegen, 1832).

Natuur, vol pracht, in maagden frisheid bloeit;

Een zilvren stroom langs malsche beemden vloeit?

Kent gij dat land? - Daarheen - daarheen -

Daar trekt mij 't hart, o mijn geliefde, heen.

[...]

Mijn Ida, Ja, ik ken dat schoon gewest,

Waar gulheid nog en eenvoud zijn gevest,

En waar natuur, met schatten rijk bestrooid,

Gelijk een bruid, aanminnig is getooid:

't Is Gelderland! - Daarheen - daarheen

Trek dáár met mij, o mijn geliefde heen!²¹³

Het gedicht van Ten Hoet is duidelijk geïnspireerd op Goethe's 'lied van Mignon', dat 35 jaar voor deze 'Nijmeegse' variant verscheen: 'Kennst du das land? Wo die Zitronen blühn[...].'²¹⁴ Het gaat Ten Hoet hier om het bezingen van zijn regio, Gelderland. Ook in dit werk vinden we een aantal *tropes* die in reisliteratuur te vinden zijn. Zo spreekt Ten Hoet al in de eerste strofe over de magnifieke natuur. In iedere strofe wordt er gerefereerd aan het Gelders landschap: fraaie bloemendalen, 'lagchende' heuvels, beekjes van kristal en golvende graanvelden worden allemaal bezongen. Ook eigenschappen van de Geldersen worden benoemd: 'ronde' gulheid en eenvoud in taal en zeden koppelt Ten Hoet aan 'Gelders-zijn'. Het vertalen van een gedicht van Goethe naar de Gelderse situatie zien we ook in een ander werk van Ten Hoet terug. Zijn *Gustaaf en Amanda of de dag der*

²¹³ C. ten Hoet Jz., 'Een lied van Gelderland', *Geldersche Volksalmanak voor het jaar 1835* (1835), 8-9.

²¹⁴ L. Jensen, 'Van Staring tot Cremer, de literaire identiteit van Gelderland in de negentiende eeuw' *Bijdragen en mededelingen Gelre* (2014), 179-197, 179.

Verloving (1827) is geënt op wederom een gedicht van Goethe, dat Ten Hoet eerder al vertaalde.²¹⁵ Zijn geliefde Nijmegen vormt decor voor een romance. Uit bovenstaande werken blijkt dat Ten Hoet zeker ook betrokken was bij de vorming van Gelderse identiteit. Vooral zijn ‘Lied van Gelderland’ was daarbij van grote invloed.

Ten Hoets *Het Geldersch lustoord* getuigt net als zijn gedicht over Gelderland van regionalistische gevoelens. In dit werk beschrijft hij wandelingen door Nijmegen, op een vergelijkbare manier waarop Nijhoff dat deed voor Arnhem. Deze overeenkomst is geen toeval, want Ten Hoets boek verscheen dankzij aanmoedigingen van de uitgever, die graag een Nijmeegse variant van de zo populaire *Wandelingen* wilde hebben.²¹⁶ De uitgever kon tevreden zijn met het eindresultaat: het boek kreeg wgens succes een tweede druk in 1826.²¹⁷ Bij het tot stand komen van het boek werkte Ten Hoet samen met zijn inspirator Nijhoff, ‘om het schoonste en heerlijkste, wat Gelderland aanbiedt, aan Nederlands ingezetenen [...] onder de aandacht te brengen.’²¹⁸ Daarbij kon de lezer worden overtuigd dat zij zich ‘niet buiten het lieve vaderland behoeven te begeven, om zich in Gods prachtige schepping te verlustigen.’ Hier zien we dus weer de koppeling tussen natuur, Gelderland, en godsdienst, met daarbij de verzekering dat het vaderland even mooi, zo niet mooier is dan het buitenland. Er zijn echter ook duidelijke verschillen met het werk van Nijhoff. Een bijlage met historische aktes ontbreekt en in plaats van twee wandelingen beschrijft Ten Hoet er zeven.²¹⁹

Er is bij Ten Hoet, hoezeer hij Nijhoff ook bewonderde, sprake van rivaliteit met Arnhem. In het voorwoord benadrukt hij nog dat zowel Arnhem als Nijmegen erg mooie steden en streken zijn, de reiziger heeft daarbij het geluk dat hij/zij vanwege de nabijheid niet hoeft te kiezen, maar van beide gebieden kan genieten.²²⁰ Echter, aan het einde van het voorwoord stelt Ten Hoet dat Arnhem dan wel ‘trotsche lusthuizen’ bezit, maar dat Nijmegen toch de Gelderse hoofdstad naar de kroon steekt wat betreft ‘romantische dalen en vergezigten’. De status van Arnhem als de hoofdstad van Gelderland wordt eveneens betwist. In hoofdstuk 1 komt Ten Hoet meteen op de status van Arnhem wanneer hij schrijft:

²¹⁵ C. ten Hoet, *Herman en Dorothea. Naar het Hoogduitsch van J. W. von Göthe* [sic.] (Nijmegen, 1826).

²¹⁶ C. ten Hoet, *Het Geldersch lustoord of beschrijving van de stad Nijmegen en derzelver omstreken* (Nijmegen, 1825), V.

²¹⁷ Het gaat hier specifiek om de tweede druk, C. Ten Hoet, *Het Geldersch lustoord of beschrijving van de stad Nijmegen en derzelver omstreken* (Nijmegen, 1826), ongenummerd, zie ‘Berigt voor den tweeden druk’.

²¹⁸ Ten Hoet, *Geldersch lustoord*, VIII.

²¹⁹ Ibidem, XIII-XVI.

²²⁰ Ibid., IX.

Dat de stad Nijmegen vanouds de Hoofdstad van Gelderland en de eerste in rang van steden der vereenigde Nederlanden is geweest, is geschiedkundig onbetwistbaar. Dat dezelve nog heden den eerste rang onder de Geldersche steden bekleedt, niettegenstaande te Arnhem de zetel van het Provinciaal bestuur is, kan alleen door hem worden ontkend, die ook aan Amsterdam de eerste plaats onder de Hollandsche steden zou willen ontzeggen, omdat aldaar de Koninklijke residentie, zoo min als het verblijf van de Gouverneur der provincie is.²²¹

Hiermee valt Ten Hoet met de deur in huis: gezien de geschiedenis zouden we Nijmegen moeten zien als de hoofdstad van Gelderland, ook al is Arnhem dat in formele zin. Interessant is de vergelijking die wordt getrokken met Holland. Dat er hier gekozen is voor Holland als de ‘Ander’ wekt geen verbazing, dat is een *trope* die we in het volgende hoofdstuk ook nog gaan tegenkomen. De vergelijking met de Koninklijke residentie in Amsterdam, wekt die verbazing wel. Door de geschiedenis van Nijmegen te vergelijken met de status van de koning laat Ten Hoet zien hoe belangrijk hij Nijmeegse geschiedenis vond. Dit overtrof voor hem de provinciale autoriteit.

Het begin van het eerbiedwaardige Nijmeegse verleden plaatst Ten Hoet in de ‘nacht der oudheid’, de Waalstad zou daar haar oorsprong hebben gehad. Net als Nijhoff komt ook Ten Hoet met de Bataven aanzetten. Zo noemt Ten Hoet Nijmegen regelmatig de aloude stad der Batavieren.²²² Het karakter van dit volk lijkt volgens Ten Hoet nog aanwezig in de Nijmegenaar. Hij schetst de inwoners van deze stad als krijgshaftig, zowel mannen als vrouwen. Daarbij krijgen vrouwen nog het bijschrift dat ze ‘Diana in schoonheid overtroffen’.²²³ De krijgshaftige geest van de Nijmegenaren gaat volgens Ten Hoet gepaard met vrijheidszin. Deze karakterisering van krijgshaftigheid en vrijheid was de manier om te spreken over Bataven die op hun beurt weer werden gezien als proto-Nederlanders. Bij Ten Hoet zien we dat de stichtingsmythe van de Nederlandse natie zich afspeelde in Nijmegen en omstreken. Dit maakt de stad tot groot belang voor de rest van het vaderland. De nadruk hierop past bij de intentie die Ten Hoet had met dit werk, hij probeert namelijk zijn landgenoten aan te sporen om naar Nijmegen te reizen. De connectie met Gelderland is hier minder sterk, het gaat om Nijmegen en Nederland.

Het Gelders-gevoel vinden we bij Ten Hoet wel terug in de natuur. Al in de titel noemt Ten Hoet zijn geboortestad ‘Gelders lustoord’ en deze status heeft ze wat hem betreft te danken aan de mooie

²²¹ Ten Hoet, *Geldersch lustoord*, 1.

²²² Ibid., passim.

²²³ Ibid., 6.

omgeving. Literaire beschrijvingen van landschappen zijn er te over in het werk van Ten Hoet. Net als in het werk van Nijhoff wordt de vergelijking getrokken met internationale natuurspektakels, en ook hier komen de Zwitserse Alpen om de hoek kijken:

Deze geheele doorwandelede streek heeft, volgens de verzekering van vreemdelingen, die Zwitserland doorreisde hadden, zeer veel overeenkomst met sommige Zwitsersche streken, en kan in het klein een denkbeeld van de lagere bergen en de valleijen in dat schoone gewest opleveren. – Niets is grootscher, dan het toneel van een onweder in dezen omtrek, hetwelk ik meermalen gelegenheid had, om bij te wonen. [...] Dan herinnert men zich de stoutte schilderijen van een dergelijk natuurtoneel in het Oostersche Palestina door Israëls gewijden zanger [...].²²⁴

Ten Hoet baseert zich voor zijn vergelijking op ‘de verzekering van vreemdelingen’ dat de heuvels ten oosten van Nijmegen zeer veel overeenkomsten vertonen met Zwitserland. De laatste zinnen, waarin de auteur de koppeling maakt met het heilige land past in de manier waarop Ten Hoet de natuur ervaart. Naast kenmerkend voor Gelderland ziet hij de natuurschoon als een middel om dichterbij God te komen. Een bos wordt dan ‘den diepen tempel der natuur’, waarbij de Nijmeegse notaris van een ‘heilige huivering’ bevangen wordt.²²⁵ De roemrijke geschiedenis van de Bataaf Claudius Civilis vindt Ten Hoet eveneens terug in de natuur, want onder het Gelderse bladerdak zou deze held besloten hebben met andere voorname Batavieren om zich op de Romeinen te wreken om de vrijheid van het volk te handhaven.²²⁶

Als we naar het werk van Cornelis ten Hoet in relatie tot Gelderse identiteit kijken, dan komen we tot de volgende conclusies. Ten Hoet mag dan qua maatschappelijke carrière misschien een minder belangrijke rol hebben gespeeld dan uitgever Nijhoff, zijn werken over Gelderland waren wel van groot belang. Zijn Gelders lied werd later veelvuldig geciteerd en zijn beschrijving van Nijmegen werd goed verkocht. Deze stad was voor de notaris de hoofdstad van Gelderland. Volgens hem liet de roemrijke geschiedenis daar geen twijfel over bestaan. Het belang van Nijmegen als Gelderse stad voor de rest van de natie toonde Ten Hoet door de verwijzingen naar de Bataven. De associatie met Gelderland als stamgrond van de Bataven behoorde tot het Gelders identiteitsbesef zoals we dat bij Ten Hoet vinden. Dit komt terug in de natuurschoon, een ander onderdeel van Gelderse identiteit, maar ook in de karakterisering van de Nijmegenaren als krijgslustig en vrijheidslievend. Hierdoor

²²⁴ Ten Hoet, *Geldersch lustoord*, 115.

²²⁵ Ibidem, 121-123.

²²⁶ Ibid., 51.

smeedt Ten Hoet verbindingen tussen het mythische verleden en het heden. Gelderland als Bataafse stamgrond zorgde voor de promotie van de regionale identiteit in lijn met de natie, in dit geval het nationale stichtingsverhaal.

OTTHO GERHARD HELDRING (1804-1876)

Als laatste persoon in dit hoofdstuk over grondleggers zal Ottho Heldring worden behandeld. In de vorming van Gelderse identiteit heeft Heldring een grote rol gespeeld door het oprichten van de *Gelderse Volksalmanak*, waarvoor hij ook schreef. De onderwerpen die Heldring behandelde hadden betrekking op archeologische vondsten en de geschiedenis van Gelderland. Zelf was Heldring ook van Gelderse komaf, hij werd geboren in 1804 te Zevenaar. Zijn opleiding genoot hij wel buiten Gelderland, want hij studeerde vanaf 1820 in Utrecht. Met zijn aanstelling als predikant in Hemmen keerde hij weer terug naar Gelderse grond. Als prediker heeft hij bekendheid verworven door zijn strijd tegen jenevermisbruik en prostitutie.²²⁷ Later in zijn leven sloot hij zich aan bij het Réveil. Maatschappelijke betrokkenheid was hierbij leidend. De Betuwe had een bijzondere plaats voor Heldring. Toen in 1845-1846 aardappelziekte de oogst verpestte schreef hij daarover in het Algemeen Handelsblad om zo de problematiek onder nationale aandacht te brengen.²²⁸ Tevens was Heldring betrokken bij de zending van missionarissen naar Nederlands-Indië.²²⁹ Heldring's maatschappelijke activiteiten maakten hem ver buiten Gelderland bekend.²³⁰ Hij overleed in 1876.

Zijn publicaties naast *De Veluwe* zijn talrijk en reflecteren zijn maatschappelijke rol. Zo schreef hij onder meer voor de *Volksbode* die werd uitgegeven door Nijhoff over morele misstanden. Wat betreft reisliteratuur heeft hij verschillende wandelingen over Veluwe beschreven, waarin hij op zoek ging naar 'oudheden'.²³¹ De vondsten werden deels gepubliceerd in de *Gelderse Volksalmanak*. Toch was het verzamelen van oudheden niet het enige doel waarom hij op pad ging. Zo schrijft hij in *De Veluwe* dat hij vijf doelen heeft. Heldring wilde als een soort Grimm 'legendes die onder het volk verscholen

²²⁷ O.W. Dubois, "De rampen van de jenever". Heldring's bewogen aanklacht tegen het jenevergebruik (1838)', *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 13 (2005), 91-109. M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam, 2007).

²²⁸ J.L. van Essen, *Een ziel van vuur. Opstellen over Groen van Prinsterer en zijn omgeving: Heldring, De sociale kwestie en het Reveil* (Leiden 1992), 49-65.

²²⁹ H. Reenders, *Alternatieve zending, Ottho Gerhard Heldring (1804-1876) en de verbreiding van het christendom in Nederlands Indië* (Kampen 1991).

²³⁰ O.W. Dubois, 'O.G. Heldring 1804-1876. Bewogen met armen en verlorenen' in P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum 2012) 63-87.

²³¹ O. G. Heldring, *De Veluwe, eene wandeling van O. G. Heldring en R. H. Graadt Jonckers*, (Arnhem, 1841). Eerder liep Heldring ook al over de Veluwe, O. G. Heldring, *Wandelngen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden, legenden enz.* (Amsterdam, 1838).

zouden zijn en aan de vergetelheid te ontrukken'.²³² Daarbij trok hij zelf de vergelijking al met Duitsland, waarvan het bekend was dat het 'overoude' sagen had.²³³ Heldring betoogde dat ook 'het vaderland zijne eigene schoone verhalen' had, overblijfselen uit een verre oertijd. Deze verhalen konden achterhalen door 'herhaalde kennismaking met het landvolk'.²³⁴ Bij deze twee doelen zien we al de *trope* van het 'ware' volk dat vol wijsheden zit en dat dit volk in de provincie nog te vinden is.

Een derde doel voor zijn reis was het bezoeken van 'merkwaardige plaatsen'. In dit verband noemt Heldring het Uddelermeer. Dit zijn we al eerder tegengekomen bij Nijhoff, die de Hunneschans beschreef. Deze verschansing bevindt zich naast dit meer. De interesse van Heldring ging eveneens uit naar de historische connotaties met die plek. Hij koppelde er wel andere stammen aan dan Nijhoff: in plaats van Bataven dacht hij aan 'Marsers'. Veel bewijs had hij er niet voor.²³⁵ Het vierde doel hangt eigenlijk samen met het derde. De Veluwe bood Heldring om op zoek te gaan naar volkszeden en gewoonten, in het bijzonder de 'prijzenswaardige gebruiken der voorvaderen'.²³⁶ Hier zien we weer dat Heldring de Veluwe en de bevolking zag als een nog onbedorven uiting van het 'echte' volk. Voordat de tand des tijds deze mensen zou hebben veranderd moesten de verhalen en wijsheden worden vastgelegd. Echter was dit volk nog behoorlijk bijgelovig, aldus Heldring, en met zijn werk hoopte hij om enkele dwalingen recht te zetten.²³⁷ Het vijfde en laatste doel dat Heldring zichzelf in de inleiding van zijn boek stelde, was de beschrijving van de natuur. Inspiratie hiervoor vond hij bij James Fenimore Cooper (1789-1851), wiens *The Prairie: a tale* (1827) hij met bewondering had gelezen.²³⁸ De Amerikaanse auteur is tegenwoordig vooral bekend van zijn *The Last of the Mohicans* (1826). Het werk van Cooper gaf Heldring het idee dat er op de 'onmetelijke heiden' nog wel iets te vinden moest zijn.²³⁹

Anders dan bij Ten Hoet en Nijhoff hebben we hier dus niet te maken met plaatsbeschrijving aangestuurd door een derde partij. Desalniettemin vinden we bij Heldring vergelijkbare *tropes*. Interessant is een discussie die Heldring voert met zijn reisgenoot over de Romeinen. Bij het kiezen van een slaapplek wil de reisgenoot het liefst slapen bij Romeinse ruïnes, waarvan de locatie niet

²³² Heldring, *De Veluwe*, 20. Zie C. P. E. Ribodé van der Aa, *Volksverhalen en legenden aan de Rijn-oeveren verzameld* (Arnhem, 1839) voor een andere poging tot het verzamelen van volksverhalen. Dit werk werd uitgegeven door Isaac Nijhoff.

²³³ Heldring, *De Veluwe*, 20.

²³⁴ Ibid.

²³⁵ Ibid.

²³⁶ Ibid.,

²³⁷ Ibid.,

²³⁸ Ibid., 22.

²³⁹ Ibid.,

duidelijk aan wordt gegeven.²⁴⁰ Heldring ziet deze wereldddwingers echter als overheersers en rovers. Een 'zoon der vrije natuur', zoals Heldring zichzelf omschrijft, slaapt liever op Bataafse grafheuvels.²⁴¹ Bij zijn reisgenoot refereert Heldring aan diens jeugd 'waarin hij de schoone letterkunde beoefende' en dus stonden de Romeinen bij hem hoog op het voetstuk.²⁴² De gedenktekens die de reisgenoot het hoofd op hol brachten van Rome's glorie, brachten bij Heldring 'te zeer die vroegere overweldigers van mijn vaderland in het geheugen terug'.²⁴³ Zijn reisgenoot krijgt van Heldring uiteindelijk gelijk, en de reden waarom doet denken aan de legendarische Monty Python-sketch uit *The Life of Brian*, al was het bij Heldring ernst. Zijn reisgenoot begint op te noemen wat de Romeinen 'voor ons' hebben gedaan. Nadat hij wegen, boomgaarden, en wetten heeft opgesomd, weet hij Heldring te overtuigen door te wijzen op de rol van de Romeinen als bringers van het Christendom.²⁴⁴ Duidelijk is dat Heldring het vaderland terugplaatst in de oudheid en zelfs doet alsof hij deze zaken zich herinnert. Ook Heldring ziet in Gelderland de wortels van de natie.

De wortels van de natie komen bij Heldring terug in de natuur. Bossen doen denken aan tijden dat er nog geen mensen woonden. Deze tijd wordt door Heldring gezien als de ruwe vorm van het vaderland, dat dus onafhankelijk van inwoners kon bestaan.²⁴⁵ Het vaderland is zo iets eeuwigs, iets dat we vaker in het nationalisme van de negentiende eeuw zien en dat dus ook bij Nijhoff en Ten Hoet te vinden is. Bij de natuurbeschrijvingen die overgaan in mythische geschiedenis refereert de auteur aan Ossian, de legendarische bard waar de Schotse auteur James Macpherson een serie epische gedichten van publiceerde. Ossian had een enorme invloed op het Romantisch denken.²⁴⁶ Macpherson, redacteur/auteur van de verhalen, zei dat hij ze voor een groot deel op orale vertellingen had gebaseerd. Dit sluit aan bij de doelen van Heldring voor zijn wandeling, namelijk zulke legenden vastleggen zoals die nog onder het volk zouden bestaan.

Heldring geeft ons, in tegenstelling tot Nijhoff, een karakterisering van de 'ingeborene bewoners' van Gelderland. Hij stelt dat in Ede het Gelderse karakter nog te vinden is, dankzij gehechtheid aan geboortegrond, weinig huwelijken met 'vreemde[n]' en de algehele afkeer van de bewoners tegen alles wat vreemd. Het Gelderse karakter dat nog te zien is bij de oorspronkelijke bewoners bestaat uit een eenvoudigheid des levens, 'eene stille tevredenheid'. 'Alzoo, midden in zijnen bloei, de

²⁴⁰ Heldring, *De Veluwe*, 26-32.

²⁴¹ Ibidem, 27.

²⁴² Ibid., 27.

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Ibid., 28.

²⁴⁵ Ibid., 34.

²⁴⁶ Zie voor de problematiek rondom Ossian H. Glaskill (red.), *The Reception of Ossian in Europe* (2004).

voorouderlijke zeden zorgvuldig bewarende en wars van alle weelde, draagt het karakter van den oorspronkelijke dorpsbewoner, vooral in de lagere klasse, het kenmerk van een echt Gelderschen afkomst door rondheid, zelfstandigheid en vriendelijke hulpaardigheid zich aanbevelende'.²⁴⁷ Waar Heldring aan de ene kant dus een Gelders karakter ziet, spreekt hij ergens anders weer over de 'Veluwenaar'. Deze categorieën overlappen bij de prediker. Het werk van Heldring laat vooral de *trope* zien van het volk als echt en oprecht. Dit volk kan getypeerd worden als Gelders of Veluws om ze te onderscheiden van de andere provincies, maar het zijn zeker Nederlanders. Heldring laat zien dat hij niet alleen door zijn wandelingen maar ook door zijn bredere oeuvre past in de definitie van regionalist zoals die in hoofdstuk 1 is opgesteld.

CONCLUSIE

De eerste conclusie die we kunnen trekken is dat er bij alle drie de auteurs sprake is van regionale Gelderse identiteit, de provincie is meer dan een staatkundig gegeven. De complexiteit van deze identiteit komt naar voren door de verschillende beelden die de auteurs er van hebben. Deze beelden sluiten nationalistische gevoelens niet uit. Sterker nog, alle drie de auteurs promootten hun regio juist in lijn met de natie. Dat hier wel sprake is van regionalisme in plaats van nationalisme blijkt uit de karakterisering die de auteurs geven van Gelderland. De provinciale identiteit sloot die van de staat niet uit, maar had wel een eigen, Gelders, karakter. Bij drie thema's zagen we dit terugkomen: geschiedenis, bevolking en natuur. Bij alle drie deze thema's spelen de Bataven een rol. Dat de Bataven als onderdeel worden gezien van het Gelderse verleden klinkt als een schot voor open doel, aangezien deze Germaanse stam hier vandaan komt, maar we zullen in de verdere hoofdstukken zien dat deze stam aan invloed inboet. Nijhoff noemt de Bataven bij de Hunneschans. Deze versterking brengt hem terug naar een oertijd, waar de 'fiere vaders' hard werkten. Ook bij Ten Hoet vinden we de waardering voor het Bataafse verleden. Hij gebruikt dit om aan te geven dat Nijmegen de belangrijkste stad van Gelderland is. Het is immers de plek waar Claudius Civilis zijn oorlog voerde. Bij Heldring zien we naast het vele refereren aan het Bataafse verleden een andere Germaanse stam opduiken: de Marsers. Deze worden alleen in de context van de Hunneschans besproken. Hier zien we dus dat dezelfde plek bij Nijhoff en Heldring een andere lezing krijgt. Ondanks deze andere stam is het verschil tussen Heldring enerzijds en Nijhoff en Ten Hoet anderzijds niet zo groot. Alle drie wijzen ze op een voorvaderlijke tijd waarin Gelderland en het 'Vaderland' reeds bestond. Hierdoor historiseerden ze de regio en de natie. Het Bataafse verleden speelde een belangrijke rol in het beeld van Gelderland. In deze provincie stond namelijk de kribbe van de natie.

²⁴⁷ Heldring, *Veluwe*, 80-81.

Een ander thema dat terugkomt in de formulering van Gelderse identiteit is het volk. Het volk wordt door de auteurs neergezet alsof het één karakter heeft, waarin het verleden zit besloten. Daarmee is het landvolk de uitdrager van de waarden van de natie. Heldring ziet het zelfs als zijn taak om de wijsheden die het volk heeft te gaan verzamelen. Ook legendes zijn dan van grote waarde, aangezien deze de ziel van de natie vormen volgens Heldring. Op de vraag of het volk Nederlands, Gelders of Veluws is, biedt Heldring geen eenduidig antwoord. In zijn ontleding van het volkskarakter gebruikt hij in ieder geval de termen Gelders en Veluws door elkaar. Dat deze mensen Nederlands zijn, blijkt uit de voorvaderlijke, Bataafse, zeden die ze nog zouden bezitten. Voor Ten Hoet zijn het de Nijmegenaars die een eigen karakter bezitten van strijdlust en vrijheidszin. Hiermee maakt hij dus een onderscheid tussen de Nijmegenaren en de rest van Gelderland. Toch plaatst hij de inwoners van deze stad niet buiten Gelderland. In zijn ogen was Nijmegen gezien het glorieuze Bataafse verleden de eerste stad van deze regio en in zijn andere werken laat hij duidelijkere regionale gevoelens zien. In zijn 'Lied van Gelderland' roemt hij de gulheid, eenvoud en het harde werken als Gelderse kwaliteiten. Deze eigenschappen zagen we ook bij Heldrings typering terug. Bij Nijhoff vinden we typering van het landvolk van de Veluwezoom in deze termen, al ontbreekt daar de gulheid.

De natuur is het derde thema dat een rol speelt bij de beelden van Gelderland die Nijhoff, Heldring en Ten Hoet construeren. Gelderland wordt gezien als uitzonderlijk mooi en doet in niet onder voor welk buitenland dan ook. Nijhoff verschilt wat dat betreft wel van mening met Ten Hoet en Heldring, want hij merkt op dat Zwitserland toch wel echt een stapje hoger is op de ladder der natuurpracht. Ten Hoet plaatst Gelderland echter op gelijke hoogte door zich te beroepen op ooggetuigen. Tevens noemen ze Gelderland mooier dan de andere streken van Nederland. Daarmee benadrukken ze het eigen karakter van de regio. Ook in de natuur komen we de Bataven tegen. Bossen brengen Ten Hoet naar stamvergaderingen. Heldring wordt door de natuurschoon getransporteerd naar eveneens een mythisch verleden waar Bataafse helden als Nederlandse Ossians over heuvels dwalen. Bij Nijhoff treffen we dit minder, bij hem zijn het vestingwerken die beelden van Bataven oproepen. Natuur zien we bij hem hoofdzakelijk in Gelderse context: de schoonheid van de door hem beschreven streek toont de waarde van Gelderland aan zijn landgenoten.

Afsluitend blijkt dus dat er zeker verschillen zijn tussen de afzonderlijke beelden van Gelderland zoals we die bij Nijhoff, Ten Hoet en Heldring terugvinden. Desondanks identificeren ze zich wel met Gelderland. Soms gebeurt dit door geschiedenis, soms door de natuur. De beelden zijn complex: Nederland en Gelderland sluiten elkaar zeker niet uit, maar lijken elkaar eerder te versterken. Ook in karakterisering van afzonderlijke streken binnen de regio kunnen termen als Gelders en Veluws

inwisselbaar zijn. Als overkoepelend verhaal spelen de Bataven een grote rol. Door Gelderland te zien als het stamgrond van deze voorvaders, wordt er een link gesmeed met de natie.

Hoofdstuk 4 Streek-Natie-Regio

INLEIDING

Om te onderzoeken hoe identiteitsvorming heeft plaatsgevonden, zal in dit hoofdstuk de nadruk worden gelegd op identificatie op de niveaus van natie-regio-streek. In het allereerste hoofdstuk van deze scriptie heb ik als uitgangspunt de opvatting genomen dat identiteiten meervoudig zijn en dat er geen sprake hoeft te zijn van een hiërarchische verhouding wat betreft identificatie met de natie, regio of streek. In dit hoofdstuk zal er gekeken worden naar hoe Gelderland in die verschillende contexten betekenis kreeg. Voor dit hoofdstuk zullen er wederom drie auteurs worden bestudeerd, namelijk Achterhoeker Jan Klokman (1820-1870), Arnhemmer Anthony Van Noothoorn (1811-1851) en 'westerling' Abraham van der Aa (1792-1857). Speciale aandacht gaat uit naar wie er optreedt als Ander, aangezien identiteit geformuleerd wordt ten opzichte van een Ander. De reden waarom ik deze drie auteurs hier gezamenlijk bespreek is omdat ze alle drie vanuit een verschillende hoek de relatie tussen streek, natie en regio laten zien: Klokman als beeldbepaler van de Achterhoek, Van Noothoorn vanwege zijn sterk Gelderlandbeeld en Van der Aa voor de blik van buiten de provincie. De opzet van dit hoofdstuk zal hetzelfde zijn als die van het vorige. Eerst volgt een kort overzicht van het leven van de auteur, om vervolgens stil te staan bij zijn andere werken. Daarna zal één werk in meer detail worden behandeld.

Als eerste komt Jan Klokman (1820-1870) aan bod. Deze geboren Achterhoeker beschreef zijn directe omgeving in de jaren vijftig van de negentiende eeuw. De reden waarom Klokman is gekozen, is omdat hij met zijn werken een grote rol speelde in de constructie van een Achterhoekse identiteit.²⁴⁸ Dat maakt zijn reisliteratuur een interessante bron om te onderzoeken hoe streekidentiteit zich kon verhouden tot regionale en nationale identiteiten. In hoofdstuk 1 ging ik in op de stelling van Willem Frijhoff dat Gelderland gekarakteriseerd wordt door sterke streekidentiteiten die een provinciaal, Gelders gevoel onmogelijk zou maken. Het werk van Klokman biedt de mogelijkheid deze these te testen. Hoe schreef deze auteur over Gelderland? Zag hij de Achterhoek als iets apart of behoorde het toch tot een grotere Gelderse identiteit?

²⁴⁸ H. Kroesenbrink, 'J.A. Klokman, den Achterheuksen Cremer', *De Māoespot* 17:82(1974), 9-11, H. Kroesenbrink, *Wie schrijf die blijf, veertien Oostgelderse schrievers* (1981), 9; J. Schreuder, "'Mensch, wie zijt gij, vergeleken met Hem!'" J.A. Klokman uit Zelhem beschreef vorige eeuw voettochten door Oost-Gelderland' *Literatoer: literaire- zwerftochten door Achterhoek en Liemers* (Doetinchem, 1990) 74-191.

Nadat de relatie tussen streek en regio in het werk van Klokman is onderzocht, reizen we iets naar het Westen, naar Nijmegen waar we het werk van Anthony van Noothoorn vinden. Hij schreef historische romans, in navolging van de stamvader van dit genre, Walter Scott. Gelderland vormde bij Van Noothoorn het decor van zijn avonturenromans, en door deze historisering van Gelderland leverde hij een belangrijke bijdrage aan de constructie van Gelderse identiteit. Een reisbeschrijving door Gelderlander is ook van zijn hand verschenen. Tijdens zijn reis doet de auteur onder andere de Achterhoek aan en daardoor wordt duidelijk hoe hij streekidentiteit ziet. Bij Van Noothoorn kunnen we zien hoe er in het Gelderse geval is omgegaan met de Ander.

Ten slotte zullen we helemaal naar het Westen afreizen, om het werk van Abraham Jacob van der Aa te bespreken. Deze letterkundige vergaarde bekendheid door zijn biografische en aardrijkskundige woordenboeken.²⁴⁹ Hij biedt ons een blik van buiten de provincie en laat zien hoe er buiten de provincie over Gelderland werd gedacht. Volgens de definitie van identiteit in hoofdstuk 1 moet identiteit worden gezien als een proces dat tot stand komt in dialoog met het buitenland. Van der Aa's werk laat zien hoe dit op het niveau van de regio werkt. Kan het 'buitenland' een andere regio binnen dezelfde natie zijn?

JAN ANTHONY KLOKMAN (1820-1870)

Wanneer we naar Jan Klokman kijken, zien we dat bij het proces van identiteitsvorming letterkundigen zeker niet uitsluitend tot de nationale en provinciale elite behoorden. Klokman werd geboren als zoon van een hoofdonderwijzer te Laag-Keppel (in de Achterhoek) in 1820. Na eerst een tijd te Lochem als onderwijzer te hebben gewerkt (tot 1845), volgde hij de voetsporen van zijn vader en werd hoofdonderwijzer in Zelhem. Hij behoorde dus tot de middenklasse. Tijdens zijn leven werd Klokman de 'Achterhoekse Cremer' genoemd, als verwijzing naar de beroemde Betuwse schrijver Jacob Jan Cremer (1827-1880), aangezien hij veelvuldig gebruik maakte van dialect in zijn werken en omdat hij op humoristische wijze lezingen gaf tijdens nutsvergaderingen.²⁵⁰ Door het veelvuldig gebruikmaken van dialect in zijn publicaties heeft hij bijgedragen tot de vorming van een Achterhoekse identiteit.²⁵¹ Jan Klokman wordt, dankzij het gebruik van streektaal, over het algemeen

²⁴⁹ A. J. Van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden* (Haarlem, 1852-1878).

²⁵⁰ Kroesenbrink, *Wie schrijf die blij*, 9.

²⁵¹ Voor het belang van taal in relatie tot (regionale) identiteit, zie J. A. Fishman, *Language & ethnic identity* (New York/Oxford, 1999) en J. van der Kooi, 'Orale Literatuur in Oost-Nederland' in: H. Bloemhoff et al. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde* (Assen, 2008) 417-429.

gezien als een van de eersten met een uitgesproken Achterhoeks regionaal bewustzijn.²⁵² Zelf schreef hij daarover 'Wij Achterhoekers hebt van onze tale gin woord veranderd'.²⁵³ Zijn betrokkenheid bij het vormgeven van streekidentiteit maakt hem een interessant figuur voor de relatie streek-natie-regio en daarom zal hij hier worden bestudeerd. Als hoofdwerk wordt zijn *Schetsen en tafereelen uit de Achterhoek* (1856) gezien.²⁵⁴ In drie wandelingen (één naar Enschede, één naar Winterswijk en één naar Arnhem) neemt hij de lezer mee door zijn eigen streek. Onderweg geeft hij historische wetenswaardigheden over de plaatsen die hij aandoet en af en toe beschrijft hij een ontmoeting met een boer.²⁵⁵ Op het spectrum van persoonlijk reisverslag tot plaatsbeschrijving bevindt dit werk zich meer richting het persoonlijke.

Klokman schreef behalve zijn reisliteratuur enkele korte verhalen met Achterhoekers in de hoofdrol. De taal in deze verhalen bestaat grotendeels uit dialect, en hij past daarom binnen een bredere beweging van auteurs die in hun eigen dialect schreven.²⁵⁶ Een van zijn verhalen verscheen in *Het Lees kabinet*, een tijdschrift met landelijke allure voor een select publiek.²⁵⁷ Het werd namelijk gelezen door artsen, predikanten, en professoren.²⁵⁸ Klokman wist dus met zijn verhaal een geleerd publiek buiten de eigen regio te bereiken. Het verhaal dat hij de elite voorschotelde ging over een Achterhoekse boerenzoon die Artis bezoekt.²⁵⁹ Dit fictieve bezoek wordt neergezet als een opeenstapeling van komische spraakverwarringen en misverstanden dankzij de naïviteit van de boer. Zo wil hij zijn kaartje niet aan de conducteur afgeven omdat hij die net heeft gekocht. Ook bij aankomst gaan de verwarringen door: de boer vindt een kaketoer een mooie vogel maar met een erg vieze naam en een luipaard zorgt voor een verrassing want de boer verwacht een lui paard.²⁶⁰ Klokman presenteert in dit verhaal, dat een vervolg kreeg, de Achterhoeker als onnozele boer maar

²⁵² Schreuder, "'Mensch, wie zijt gij, vergeleken met Hem!'", Krosenbrink, 'Den Achterheuksen Cremer'.

²⁵³ J. A. Klokman, *Schetsen en novellen, meerendeels in Geldersche dialect* (Doetinchem, 1870), 50.

²⁵⁴ J. A. Klokman, *Schetsen en tafereelen uit den Achterhoek* (Doetinchem, 1856).

²⁵⁵ Klokman, *Schetsen en tafereelen*, 9; 51.

²⁵⁶ Het bekendste voorbeeld is natuurlijk A. C. W. Staring. Zie H. Krosenbrink, 'Streektaalletterkunde in Oost-Gelderland en op de Oost-Veluwe', in H. Bloemhoff et al. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde* (Assen, 2008) 400-416, 401-402.

²⁵⁷ J. Hemels en R. Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland, bron van kennis en vermaak, lust voor het oog* (Amsterdam, 1993) 278-279.

²⁵⁸ Hemels en Vegt, *Tijdschrift*, 279.

²⁵⁹ J. A. Klokman, 'Een Achterhoeksche boerenzoon, die Artis bezoekt' *Archief tevens orgaan van de Oudheidkundige Vereniging De Graafschap en van de Meester Hendrik Willem Heuvel Stichting, G.A. van der Lugt-Stichting, Mr. H.J. Steenbergstichting, Doetinchem en Oudheidkundige Vereniging "De Graafschap"* (1975), 165-181. Eerder verscheen het verhaal in *Het Lees kabinet* van 1864.

²⁶⁰ Klokman, 'Een Achterhoeksche boerenzoon', 172; 178.

wel met een goed, gereformeerd hart: van slangen moet hij vanwege bijbelwege niets hebben.²⁶¹ Ook in zijn andere verhalen treffen we dit type boer aan.

Dankzij het schrijven in dialect en de aandacht die Klokman gaf aan de culturele eigenaardigheden van de Achterhoekse boer lijkt hij een onderscheid aan te brengen tussen de zijn streek en Gelderland. Deze tegenstelling is echter niet zo scherp als die op het eerste gezicht lijkt. Zo lezen we in de titel van zijn postuum verschenen bundel *Schetsen en novellen, meerendeels in Geldersch dialect* dat dit kenmerk van de Achterhoek ook als algemeen Gelders wordt gezien. Het is onmogelijk om na te gaan of de titel van deze bundel door Klokman is bedacht. Om de interactie tussen streek- en provincieniveau te bestuderen kunnen we wel gebruik maken van zijn eerdergenoemde reisbeschrijving, *Schetsen en Tafereelen uit de Achterhoek* (1856), die tijdens zijn leven is verschenen.²⁶² Het reisverhaal heeft als doel, zo vertelt de auteur ons, de regio te presenteren aan de rest van de natie, om zo meer bezoekers te trekken naar dit deel van het 'Vaderland', waar men in de ogen van de auteur beter naartoe kan dan 'in den vreemde'.²⁶³ Ook in dit werk speelt dialect een rol, want de woorden die Klokman's personages spreken, worden in dialect weergegeven. Moeten we dit echter zien als Achterhoekse? Dat zou een te simpele voorstelling van zaken zijn. Hoewel Klokman in andere werken spreekt over Achterhoekse taal, typeert hij het dialect in zijn reisbeschrijving als Gelders. Een voorbeeld hiervan komen we tegen wanneer de auteur terugkomt na een dag van langzaam wandelen, beschrijft hij dit als 'wat hetgeen de Gelderschman gewoonlijk *rondslenderen* noemt'.²⁶⁴ Hoewel dialect dus een van de pijlers van het streekbesef van Klokman leek te zijn, blijkt dat hij dit zelf niet uitsluitend zag als Achterhoekse, maar ook met de algemenere term Gelders aanduidde. Identiteiten overlappen hier.

Een andere goede aanwijzing voor de complexe verhouding tussen streek en provincie vinden we in de herleiding van de naam van Klokman's woonplaats Zelhem. De auteur leidt dit terug naar de Germaanse stam van de Saliërs, die 'dit gedeelte van Gelderland schijnen bewoond te hebben.' De Achterhoek is een onderdeel van Gelderland. Wanneer Klokman over de heide spreekt, heeft hij het over een van de 'landouwen van Gelderland'. Ook hier overlappen de twee gebieden, al is dit misschien niet zo opvallend omdat het gaat om geografische/staatkundige aanduidingen. Hoe Klokman spreekt over bepaalde culturele iconen kan ons laten zien aan welk gebied hij deze toekent.

²⁶¹ Klokman, 'Een Achterhoekse boerenzoon', 174. Voor een ander verhaal waarin de Achterhoeker op vergelijkbare wijze wordt neergezet, zie J. A. Klokman, *"Gart" op de tentoonstelling te Arnhem* (Deventer, 1869).

²⁶² Klokman, *Schetsen en tafereelen*.

²⁶³ Ibidem, 43, 53, 64.

²⁶⁴ Ibid., 25.

Een van die iconen -is Anthony Christiaan Winand Staring (1767-1840), de bekende dichter van de Wildenborch, die, gezien zijn geboortegrond en levensloop, als Achterhoeks zou kunnen worden gezien.²⁶⁵ Klokman noemt hem de 'Gelderschen dichter Staring'. Hij haalt Staring aan om de Achterhoekse boer te karakteriseren, en wel door middel van het gedicht 'De hoofdige boer'.²⁶⁶ Een tweede culturele icoon die Achterhoeks zou kunnen worden genoemd is Willem Sluiter (1627-1673), een predikant en dichter. Bij Klokman is Sluiter de 'Gelderschen Cats'. Ook hier zien we dat een belangrijk figuur als Gelders wordt neergezet. Gelders en Achterhoeks lijken in het werk van Klokman elkaar dus niet uit te sluiten. Het werk van iemand als Klokman, zeer begaan met de eigen streek, toont aan dat op het gebied van identiteit er geen heldere scheiding wordt gemaakt tussen 'Gelders' en 'Achterhoeks'. Met beide termen identificeert de schrijver zich.

Hoe zit het dan met de natie? In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat natuur gekoppeld met geschiedenis werd ingezet om de link tussen Gelderland en de rest van Nederland te maken. Bossen deden denken aan de voorouders, de Bataven. Ook bij Klokman vinden we de natuur als herinnering aan Bataafse tijden. Op zijn (literaire) reis naar Winterswijk laat hij de koets stilhouden bij een eikenbos, want deze bomen brengen hem terug naar de tijd der Batavieren.²⁶⁷ Op een ander moment van zijn reis komt hij aan bij het kasteel van Wisch. Deze fortificatie 'dateert' Klokman tot de 'grijze oudheid', en de het verhaal van de 'vroegere bewoners' die leefden in die mythische tijd 'beslaat menige bladzijde' in de 'Gelderse geschiedenis'.²⁶⁸ Hier zien we wederom de driehoeksverhouding tussen Bataven, Gelderland en Nederland en de Gelderse geschiedenis wordt belangrijk geacht omdat het teruggaat naar de wortelen van de natie. Natuurgezichten transporteren de aanschouwer naar deze mythische tijd.

Als we gaan kijken naar wie er als Ander functioneert in de beeldvorming van Klokman is dat de 'westerling', die met de moderniteit een stuk minder wereldvreemd is dan de Achterhoekse boer.²⁶⁹ Klokman haakt met zijn verhalen aan bij bestaande vooroordelen over Gelderland als Duits. Zo wordt het dialect van de hoofdpersoon in het verhaal over Artis gekarakteriseerd door een Amsterdammer als 'Moffrikaans' en heeft een straatschoffie het over 'moffen' als hij moppert over de boer.²⁷⁰ We zullen deze stereotyperingen later nog terug zien in het werk van Van Noothoorn, die op dezelfde vooroordelen inspeelt. Klokman weerspreekt deze beeldvorming wanneer hij op zijn wandelingen

²⁶⁵ J. C. Boogman (red.), *A. C. W. Staring: dichter en landman, regionalist en nationalist* (Zutphen, 1990).

²⁶⁶ Klokman, *Schetsen en tafereelen*, 12.

²⁶⁷ Ibidem, 48.

²⁶⁸ Ibid., 46.

²⁶⁹ Dit blijkt nog het meest uit de hierboven genoemde verhalen.

²⁷⁰ Klokman, 'Achterhoekse boer', 169, 172.

komt bij het grensdorp Dinxperlo. Opvallend aan deze plaats is dat de staatsgrens dwars door het dorp loopt. Volgens Klokman is het niet alleen de staatsgrens die zorgt voor een scheiding tussen Nederland en Duitsland:

Hoogst opmerkelijk is het onderscheid in taal, gewoonten, kleederdragt, inrigting van het huis, enz. dat men onmiddellijk bespeurt wanneer men aan den overkant van den genoemden weg een of ander huis binnentreedt. Onwillekeurig vraagt men zich zelve af: hoe is het mogelijk dat er zulk eene scherpe lijn kan getrokken worden tusschen menschen, die dagelijks met elkander in aanraking komen? En toch verschillen beide zoo veel van elkander als de leeuw van de adelaar.²⁷¹

Als Ander zien we hier Duitsland treffend worden neergezet door de symboliek van de adelaar. Door deze beschrijving laat Klokman zien dat zijn streek sterk verschilt van de 'overkant' en dat het weldegelijk om Nederland gaat. Tijdens een ander deel van zijn reis maakt hij dit punt nog eens, wanneer hij de grens overgaat om het Duitse Oedink te bezoeken.

[...] het overigens tamelijk groote dorp [is] slechts eene verzameling van wanstaltige huizen, in onregelmatige orde langs smalle, smerige straten staande; ook het kerkgebouw en vooral de school der Roomsche Cath. zijn in eenen bouwvalligen toestand, terwijl de nieuw gebouwde kerk en school der Evangelischen daarop eene gunstige uitzondering maken.²⁷²

Het is zeker niet toevallig dat net de katholieke kerk in verval is. Het protestantisme, waartoe Klokman zelf ook behoorde, was de staatsreligie en hierdoor benadrukt Klokman wederom dat de Achterhoek Nederlands is. Ook bij andere auteurs vinden we deze beelden van plaatsen net over de grens die in verval zijn, met uitzondering van de protestantse kerken.²⁷³ Als hij terugkomt, maakt hij dit nog een duidelijk door het aanhalen van een lied: "Van alle landen op deez' aard is Holland mij het meeste waard!"²⁷⁴

²⁷¹ Klokman, *Schetsen en tafereelen*, 50.

²⁷² Ibidem, 60.

²⁷³ Bijvoorbeeld A. W. Engelen, *Wandelingen door Gelderland en aangrenzende Noord-Brabandsche, Limburgsche en Pruisische gewesten* (Groningen, 1847), 135. Bij de bijschrijving van Schenckenschans, dat voorheen een Nederlandse vesting was, zien we dezelfde tropes.

²⁷⁴ Klokman, *Schetsen en tafereelen*, 61.

Ondanks het benadrukken van de eigen streek als behorend tot Nederland om zo de vooroordelen uit het ‘Westen’ te weerspreken, definieert Klokman zijn omgeving door zich juist af te zetten tegen dit ‘Westen’:

Mij viel echter een voorregt ten deel, dat op dezen weg uiterst zeldzaam is; ik zag namelijk in de verte een levend wezen naderen, dat ik weldra voor een natuurgenoet herkende. Uiterst zeldzaam noem ik zoodanige ontmoeting; want er zijn mogelijk geen twee plaatsen in ons vaderland, die in dit opzigt sterker contrast opleveren dan deze streek en de Kalverstraat te Amsterdam. Wat hier eene behoefte is, is daar ballast.²⁷⁵

De vergelijking die wordt getrokken is die tussen de directe omgeving van de auteur en de hoofdstad, het centrum, in Holland. Hierbij maakt Klokman gebruik van de *trope* centrum-periferie, waarbij het centrum stedelijk is, met de bijbehorende drukte en de regio, oftewel de periferie, wordt neergezet als ruraal.²⁷⁶ In een ander fragment reageert Klokman op beeldende wijze op de hierboven genoemde beelden van Gelderland en de Achterhoek als Duits.

Als we naar het werk van Klokman kijken, zien we een gecompliceerd beeld van Gelderse identiteit. Dankzij het veelvuldig gebruik maken van Achterhoeks dialect en het schrijven over Achterhoekse boeren schept Klokman een onderscheid tussen zijn eigen streek en de rest van de provincie. Toch is dit onderscheid ook weer niet zo sterk, aangezien hij ‘Gelders’ nog steeds gebruikt om bepaalde zaken te benoemen waar hij ook ‘Achterhoeks’ had kunnen gebruiken. De termen lijken inwisselbaar, al is zijn ‘Achterhoekse boer’ niet de typische Geldersman. Tevens zien we Klokman de dialoog aangaan met de rest van de natie. In zijn verhalen maakt hij handig gebruik van bestaande beelden om zo een komisch effect te creëren. Het beeld van een Duitse Achterhoek legt hij bij zijn Amsterdamse personages in de mond. In zijn reisliteratuur zien we Klokman dit beeld bestrijden. Hij trekt een letterlijke grens tussen de Nederlandse en Duitse cultuur in het grensdorp Dinxperlo en bij zijn bezoek aan Oedink maakt hij dit punt nogmaals. We zien dus dat Klokman spreekt van een streek genaamd ‘Achterhoek’, die Geldersheid niet uitsluit en zeker behoort tot Nederland. Het is verleidelijk om te denken in een hiërarchie, maar hoewel er sprake is van overlap is er geen bewijs

²⁷⁵ Klokman, *Schetsen en tafereelen*, 6

²⁷⁶ J. Leerssen, ‘De canonisering van het typische: tradities, culturen en de cultivering van Tradities’, in: C. Van der borcht, A. Hermans, en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene, culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam, 1996), 45-57.

om een rangschikking op basis van importantie te rechtvaardigen. Wat wel zeker is, is dat een streekidentiteit in dit geval niet zorgt voor een mindere identificatie met Gelderland.

ANTHONY ENGELBERTUS VAN NOOTHOORN (1811-1851)

Net als Klokman behoorde Anthony van Noothoorn niet tot de elite. Tijdens zijn leven was hij werkzaam als onderwijzer in zijn geboortestad Arnhem, om in 1836 als gouverneur bij een aanzienlijke familie te gaan werken in Oude Tonge (Zeeland). Rond 1840 vestigde hij zich in Hees, bij Nijmegen, om daar als huisonderwijzer emplooi te vinden. Op zijn eenenveertigste overleed hij 'in kommervolle' omstandigheden aldaar.²⁷⁷ Van Noothoorn genoot enige nationale bekendheid dankzij de historische novellen die tussen 1838 en 1845 van zijn hand verschenen. Het schrijven van historische romans werd populair door het werk van Schot Walter Scott (1771-1832). Zijn *Ivanhoe* zorgde door heel Europa voor een toename van interesse in dit genre.²⁷⁸ Voor Van Noothoorn vormde de Gelderse geschiedenis inspiratie, maar in tegenstelling tot zijn grote voorbeeld werden zijn werken niet al te goed ontvangen in de pers.²⁷⁹ Zijn eerste verhaal, *Walfoort. Geldersch romantisch tafereel uit de 14^e eeuw* (1838), week doelbewust af van zijn illustere voorbeeld. Van Noothoorn besteedde minder aandacht aan het strijdgewoel dat normaal was in dit soort werken. In zijn later verschenen bundel laat hij de beruchte strijdvaardigheid van de Geldersen zien.²⁸⁰ Als onderwerp koos hij de middeleeuwse twisten tussen de Heeckerens en Bronkhorsten. Hiermee, zo heeft Lotte Jensen betoogt, liet hij een beeld zien van een Gelders verleden waarin 'strijd, plunder-, en eerzucht' dagelijkse kost was.²⁸¹ De strijdlustigheid van de Geldersen zien we ook terug in andere werken van Van Noothoorn.

Het hoofdwerk waar het bij Van Noothoorn hier om zal gaan heeft hij geschreven onder het pseudoniem 'Neeffe van Klikspaan' en droeg de titel *Tafereelen van Gelderland, nieuwe togten op mijn stoel* (185)²⁸² De genoemde 'klikspaan' is een verwijzing naar Jan Kneppelhout (1814-1885) die onder die naam studentenschetten publiceerde. Al eerder schreef Van Noothoorn een reisbeschrijving

²⁷⁷ A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (1878) 386-387.

²⁷⁸ Voor de invloed van Walter Scott zie J. R. van der Wiel, *De geschiedenis in balkostuum: de historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1808-1874)* (Leuven, 1999), in het bijzonder hoofdstuk IV, 'De "Scottomanie (1824-1832)"'. Zie L. Jensen, *De verheerlijking van het verleden, helden literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen, 2008), 224-227 voor een overzicht van historische romans in Nederland.

²⁷⁹ Een recensent stelt zelfs de vraag of zijn verhaal niet better ongedrukt had kunnen blijven. *Vaderlandsche letteroefeningen* (1840) I, 132-134. Zie verder Van der Wiel, *Balkostuum*, 304, 408, 693-695.

²⁸⁰ Jensen, 'Van Staring tot Cremer', 189.

²⁸¹ Ibidem, 189

²⁸² Neeffe van Klikspaan [A. E. van Noothoorn], *Tafereelen van Gelderland, nieuwe togten op mijn stoel* (Delft, 1850).

onder die naam en, omdat die kennelijk aardig succesvol was en omdat hij daarvoor niet van zijn stoel had hoeven te komen, schreef hij nog een dergelijk werk over zijn eigen omgeving.²⁸³ Hoewel het gekozen pseudoniem misschien doet denken dat we hier met een parodie te maken hebben, was het toch een serieus werk.²⁸⁴ De humor zat, net als bij zijn voorbeeld Klikspaan, in de rake beschrijvingen van personages. Van Noothoorn lukte dit toch minder goed, aldus een recensent.²⁸⁵

Voordat Van Noothoorns reisliteratuur wordt bestudeerd, zal er eerst nog verder gekeken worden naar zijn andere werken. Een ander werk uit een ander genre dat Van Noothoorn heeft geschreven, is een schets van Nederland en de Nederlanders. Uit dit werk zien we tegenover wie Van Noothoorn de Gelderlanders plaatste. Hij schrijft redelijk aan het begin van het boek dat eerst enkele dwalingen moeten worden rechtgezet voordat hij kan gaan schrijven over Nederland:

Het is eene zonderlinge dwaling van den vreemdeling, om den Noord-Nederlander met den naam van Hollander te bestempelen, en het geheele koninkrijk Holland te noemen. [...] het is voor de bewoners der andere gewesten, stuitend, juist niet om den naam, want zulks doet weinig ter zake, maar omdat daardoor den schijn ontstaat, of de andere gewesten weinig zijn te lichten, in vergelijking van derzelver waterig opperhoofd²⁸⁶

Het aanduiden van Holland als 'waterig opperhoofd' laat de anti-Hollandse sentimenten van de auteur goed zien. Van Noothoorn claimt hier een aparte ruimte voor Gelderland en de andere gewesten, die evengoed de moeite waard zijn. In dit werk trekt hij van leer tegen het dominante beeld van de Hollandse koopman als representatief voor Nederland, zoals dat volgens Van Noothoorn in Europa zou bestaan. De 'koppige Friesch of vorsch gespierde Gelderschman' blijven dan buiten beeld, terwijl zij ook deel uitmaken van Nederland.²⁸⁷ Bij de karakterisering van de Geldersman zien we dat daar gebruik wordt gemaakt van kracht. Dat past bij het beeld van strijdlustige Gelderlanders dat Van Noothoorn in zijn historische romans schiep. De Hollander is dankzij zijn baan als koopman besmet geraakt met Franse, Duitse en Engelse invloeden, aldus de Gelderse Walter Scott.²⁸⁸ 'De Provinciaal', zoals volgens Van Noothoorn de Hollander zijn landgenoten noemt, is minder met

²⁸³ Neefje van Klikspaan, *Taereelen van Gelderland*, voorwoord, ongenummerd. Neefje van Klikspaan [A. E. van Noothoorn], *Togten op mijn stoel* (Dordrecht, 1848).

²⁸⁴ 'Tafereelen van Gelderland' [recensie], *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1851) 412-415, 413.

²⁸⁵ 'Tafereelen van Gelderland' [recensie], *De Recensent* 1 (1851), 299-304, 303.

²⁸⁶ Van Noothoorn, *Nederland en de Nederlanders*, 14.

²⁸⁷ Ibidem, 15.

²⁸⁸ Ibid. 16. Voor de Franse invloeden op de opvoeding zie 45-47.

‘naäperij’ besmet en dus heeft ‘zijn karakter [...] meer een zweem van oorspronkelijkheid.’²⁸⁹ Dit oorspronkelijke karakter hield voor de Gelderlander in dat ‘Gastvrijheid, goede trouw en vechtlust’ erfelijk waren, net als de neiging tot drankzucht, dat ze nog aan de Bataven te danken hadden.²⁹⁰ Net als in het vorige hoofdstuk zien we hier weer de Bataven als voorvaders van de Geldersen. Wat voor de vragen in dit hoofdstuk interessant is, is de positionering van de gespierde, strijdlustige Geldersman tegenover de wufte Hollander. Zoals we ook bij Klokman zagen, is de Ander in de Gelderse identiteitsprocessen dus in het westen te vinden.

In de reisliteratuur die Van Noothoorn heeft geschreven, gaat hij verder in op de tegenstelling tussen Holland en Gelderland. In zijn *Tafereelen van Gelderland, nieuwe togten op mijn stoel* leidt de auteur de lezer rond, eerst door Nijmegen en later door de rest van Gelderland. Deze lezer wordt gepresenteerd als afkomstig uit Amsterdam. Dit wekt geen verbazing, aangezien we in hoofdstuk 2 hebben gezien dat uitstapjes naar Gelderland populair waren onder de Amsterdamse elite. Daarnaast past het in de definiëring van Gelderland ten opzichte van Holland, zoals dat hierboven in andere werken van Van Noothoorn is achterhaald. Hij spreekt de lezer aan als volgt:

“k Vooronderstel, dat ik u op de groote markt [te Nijmegen] ontmoet; gij komt uit Amsterdam; het is de eerste maal dat gij u in het moffenland bevindt, want uwe vooroordelen als een echte Hollander en Amsterdammer pur sang doen u vrijheid nemen, ons Gelderschen, zijn wij ook Nijmegenaars of Arnhemmers, over eene kam te scheeren met de hennekemaaijers, die spek eten en gras maaijen, als de twee hoofdzaken van het leven beschouwen.”²⁹¹

In dit citaat zien we meteen veel van hoe Van Noothoorn Gelderland ziet. Ten eerste speelt hij in op de vooroordelen uit het westen dat Gelderland behoort tot ‘moffenland’, een stereotype dat we ook bij Klokman terugvonden. Hier zien we dus de dialoog waarin identiteit tot stand komt: beelden worden weersproken. De wereldwijsheid van de Amsterdamse lezer wordt in twijfel getrokken door de veronderstelling dat dit de eerste keer is dat hij/zij in het ‘moffenland’ is. Bijkomstig daarbij is de vrijheid die de échte Hollander en Amsterdamme pur sang’ neemt om Geldersen over één kam te scheren met ‘hennekemaaijers’. Deze term plus het spek eten en het grasmaaien zijn

²⁸⁹ Van Noothoorn, *Nederland en de Nederlanders*, 16.

²⁹⁰ Ibid..

²⁹¹ Een Neeffe van Klikspaan, *Tafereelen van Gelderland*, 3.

stereotyperingen van Duitsers.²⁹² In dit citaat zien we dus, net als bij Klokman, de auteur de grens trekken tussen Gelderland en Duitsland. Daarbij zet Van Noothoorn zich tegelijkertijd af tegen ‘Holland’ dat in dit geval meer is dan een provincie.

Wanneer de auteur zijn ontmoeting met de ingebeelde lezer vervolgt, wordt duidelijk welke culturele verschillen er bestaan tussen Holland en Gelderland:

Maar ik bespeur aan uwen zwervenden blik, aan uw deftig zwart pak, aan uwen rotting met gouden knop, aan de zware ketting en cachetten, die het uithangbord van uw horologie zijn, aan uw gelaat, later aan uwe spraak, dat gij een vreemdeling en wel een Hollander en daarboven een Amsterdammer zijt, die God betere het, misschien geen boekweit van gerst weet te onderscheiden.²⁹³

Van Noothoorn zet de lezer neer als beschaafd, met een gouden knop, ‘horologie’ en deftig pak. Tegenover dit beeld zet de auteur de praktische boerenkennis om boekweit van gerst te onderscheiden. Hiermee beroept hij zich op het rurale, authentieke, karakter van de regio. Dit wordt later nog verder versterkt nadat de auteur, met ‘Geldersche gulheid’, tegen de ingebeelde lezer zegt:

[I]k ben er trotsch op u, van wien men zeggen kon: “Doar stist ge nou en kikst, net as en bok op bêsën’, een weinig op den weg te helpen, omdat ik in deze oude stad en hare wijdberoemde omstreken mening voetstap heb staan en mening uur in boeken en oude handschriften snuffelde, om van de provintie, waarin ik geboren ben en hoop te sterven, iets meer te weten dan een Veluwsch bieman.²⁹⁴

Dialect wordt hier ook ingezet om de regio te karakteriseren. Als we dat vergelijken met het werk van Klokman, waar de boeren dialect spreken, lijkt Van Noothoorn hier verder te gaan op het rurale aspect. Echter, door te wijzen op zijn wandelingen en het snuffelen in oude handschriften laat hij zien dat ook hij ‘beschaafd’ is, in tegenstelling tot een ‘Veluwsch bieman’. Deze grens die de Gelderse schrijver trekt tussen hemzelf en zijn provinciegenoten van het platteland, verstevigd hij later nog

²⁹² L. Jensen, “‘Drunken Swines’” The representation of Westphalians in Dutch literature from the seventeenth to the nineteenth Century’, in: J. Konst, I. Leemans, B. Noak (red.), *Niederländisch-Deutsche Kulturbeziehungen 1600-1830* (Berlijn, 2009) 87-99. P. Groenewold, ‘Das niederländische Deutschlandbild im 19. und 20. Jahrhundert’, in: G. Moldenhauer en J. Vis (red.), *Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen* (München/Berlin/New York, 2001), 206-224.

²⁹³ Een Neefje van Klikspaan, *Tafereelen van Gelderland*, 3.

²⁹⁴ Ibidem, 3.

verder door de tegenstelling tussen Gelderland en Holland te verkleinen: 'Wij zijn beiden Nederlanders en met kleine afwijkingen zoo tamelijk aan elkander gelijk, althans in de steden.'²⁹⁵ Dus hoewel Van Noothoorn enerzijds een duidelijke afstand schept tot het westen om zo de eigenheid te definiëren, zien we dat deze tegenstelling wel wordt opgeheven wanneer het gaat stedelijkheid.

Als we naar het werk van Van Noothoorn kijken vanuit de vraag naar wie er optreedt als de Ander, zien we dat dit in de eerste plaats de westerling is. In zijn historische novellen en in zijn werk over Nederland en de Nederlanders benadrukt Van Noothoorn de strijd lust en andere martiale kwaliteiten van de Geldersen. Dit gebeurt tegenover de Hollandse koopman, die minder oorspronkelijk zou zijn door buitenlandse invloeden. Ook bij Van Noothoorn vinden we de *trope* terug van de Bataven als voorouders der Geldersen. Een verschil is dat hier de natuur daar geen aanleiding voor geeft, maar dat het volkskarakter leidt tot een uitstapje naar het verleden. In zijn reisliteratuur gaat Van Noothoorn eveneens in op de tegenstelling met het westen, door in te gaan op de vooroordelen over Gelderland die er zouden bestaan bij de veronderstelde Hollandse lezer. Aan de ene kant definieert Van Noothoorn Gelderland als ruraal en authentiek: de kwaliteit om boekweit van gerst te onderscheiden lijkt bij de beschaafde Amsterdammer te ontbreken. Ook het gebruik van dialect wijst in die richting. Echter, door te laten zien dat hij de geschiedenis van zijn provincie bestudeerd heeft, toont de auteur toch zijn beschaving. Om duidelijk te maken dat de beschaafde lezer met een gelijke te maken heeft, trekt hij een scherpe lijn tussen stad en platteland.

ABRAHAM JACOB VAN DER AA (1792-1857)

Als laatste auteur van dit hoofdstuk zal het werk van Abraham Jacob van der Aa (1792-1857) worden bestudeerd, om zo het perspectief van een niet-Geldersman uitgebreider te tonen. De in Amsterdam geboren letterkundige nam deel aan de Slag bij Waterloo in het leger van de Prins en werkte daarna als boekhandelaar in Leuven. Vanaf 1825 werkte hij als secretaris van de Antwerpse auditeur. Toen in 1830 de Belgische Opstand/Onafhankelijkheidsoorlog uitbrak, vluchtte Van der Aa naar het Breda, waar hij een baan kreeg in bij de gouverneur van de vesting. Vanaf 1841 was hij werkzaam in Gorinchem. Zijn broer was Robidé van der Aa, een auteur die publiceerde in de Geldersche Volksalmanakken.

²⁹⁵ Ook wanneer de Achterhoek ter sprake komt, zien we dat hij dezelfde stereotyperingen gebruikt als de 'Amsterdammer' had over Gelderland: de bevolking van het Graafschap bestaat volgens Van Noothoorn uit hennikmaaiers en speketers. Neefje van Klikspaan, *Tafereelen van Gelderland*, 217, 223-225.

Van der Aa schreef een handboek voor reizigers in Nederland waarin ook Gelderland wordt aangedaan. In dit boek zien we het beeld van Gelderland als lustoord terugkomen: wanneer hij de Berger- en Kamperbossen (boven Alkmaar) beschrijft, heeft hij het over 'het lustoord van het anders zoo naakte en boomlooze Noord-Holland.' Door deze bossen 'gevoelt [men] zich daar in Gelderland verplaatst.'²⁹⁶ Gelderland als het lustoord van Nederland vond dus ingang bij Van der Aa. Dit wordt nog eens onderstreept door zijn beschrijving van Arnhem: 'De omstreken der stad worden in schoonheid door geen ander oord van Nederland geëvenaard.'²⁹⁷ Vooral Sonsbeek met de grotten en de waterval vindt de auteur erg mooi. Bij Van der Aa vinden we tevens een verwijzing naar Nijhoffs *Wandelingen*, dus ook hij was bekend met de Arnhemmer die in het vorige hoofdstuk is behandeld.²⁹⁸ Het handboek voor reizigers dat Van der Aa schreef, is erg praktisch van aard. Er is vooral aandacht voor logementen, bierhuizen, schouwburgen en reismogelijkheden. Hierdoor valt het werk enigszins uit de toon bij de andere hier bestudeerde reisliteratuur.

Van der Aa heeft wel een boek geschreven dat meer overeenkomt met de rest van de reisliteratuur. Het is in dit werk dat we de grenzen tussen genres aantreffen. Het betreft *Het Vaderland en zijne bewoners* (1857) en dit boek is een aardrijkskundige plaatsbeschrijving. Dit gaat verder dan alleen topografische informatie, want er worden typologieën gegeven van de verschillende bewoners van de provincie. De 'gewoontes en zeden' en de klederdracht van de betreffende provincie worden aan het begin uit de doeken gedaan. Dit maakt dit werk tot een zeer interessante bron, maar is het reisliteratuur? Als we kijken naar hoe de schrijver de plaatsen beschrijft, heeft dit het karakter van een reis. De auteur zegt dan wel niet letterlijk dat hij op reis gaat, maar zijn taal verradt wel enige beweging. Een voorbeeld: 'De winterwijsche straatweg brengt den wandelaar verder door eene lommerrijke eikenlaan aan het prachtige slot ruurlo [...].'²⁹⁹ Of, wanneer de auteur zijn beschrijving van het arrondissement van Zutphen afrondt: 'Eer wij dit arrondissement verlaten [...].'³⁰⁰ Dit zijn slechts twee voorbeelden, maar ze geven de stijl van het werk goed weer. In hoofdstuk 2 is al gezegd dat de auteur zelf vaak niet reisde, maar dat het om literaire tochten ging. Het is daarom dat ik deze tekst van Van der Aa toch schaar onder de noemer reisliteratuur.

Het hoofdstuk waarin Gelderland wordt aangedaan begint met de constatering dat 'Ieder Nederlander, al heeft hij ook Gelderland nimmer bezocht, weet dat het de schoonste provincie van

²⁹⁶ A. J. van der Aa, *Handboek voor reizigers door ons Vaderland*, 102.

²⁹⁷ Van der Aa, *Handboek*, 308.

²⁹⁸ Ibidem, 308.

²⁹⁹ A. J. Van der Aa, *Ons Vaderland en zijne bewoners*, 242.

³⁰⁰ Van der Aa, *Ons Vaderland*, 239.

geheel Noord-Nederland is [...].³⁰¹ Ook hier treffen we de natuurpracht als typisch Gelders. Gelderland is de mooiste provincie bij uitstek, zoals Van der Aa ook in zijn handboek voor de reizigers in Nederland stelde. Het landschap bestaat volgens Van der Aa uit verschillende delen, waardoor Gelderland ‘in het klein het beeld is der verschillende provinciën.’³⁰² Wanneer we kijken naar de karakterisering van de Gelderlander, zien we dat Van der Aa de verdeling van Gelderland doortrekt naar de bewoners. Bewoners van de streek ten westen van de IJssel, rondom de Rijn, Montferland en het Rijk van Nijmegen zijn volgens Van der Aa qua godsdienst, klederdracht en zeden nauwelijks van die van Brabant en Limburg te onderscheiden. Alleen de Veluwebewoners steken daar, dankzij hun geloof en de heide, scherp tegen af.³⁰³ Het land van Maas en Waal doet Van der Aa denken aan de westelijke provincies vanwege het vlakke land en de noodzakelijkheid van dijken. Over de bewoners zegt hij niets.³⁰⁴ Als derde en laatste streek noemt hij het voormalige graafschap Zutphen, dat vooral op Overijssel en Twente lijkt.³⁰⁵ Als onderbouwing voor de gelijkenis tussen de Achterhoek enerzijds en Overijssel en Twente anderzijds noemt hij dat de tijdsgeest daar nog niet de oude gewoontes gesloopt zou hebben. Hieruit zou blijken dat de oude Saksenstam daar gevestigd zou zijn geweest. Wat opvalt is dat Van der Aa, veel meer dan de Gelderse auteurs die zelf uit de streken afkomstig zijn, een scheiding waarneemt in de provincie. In plaats van één volk met karakteristieken, ziet hij drie verschillende streken die door het landschap van elkaar verschillen. Dit valt te verklaren uit de verschuivende opvattingen over stammen die dienden als voorvaders voor de natie: waar het eerst de Bataven waren, verschuift dit naar de Friezen, Franken en Saksen.³⁰⁶ De consequentie voor Gelderland is dat het van het stamgebied van de Bataven een grensgebied wordt met Saksen in het oosten en Franken in het zuiden. In het volgende hoofdstuk komt dit uitgebreid aan bod.

CONCLUSIE

Dit hoofdstuk diende om de relatie tussen staat-regio-streek te verkennen op het gebied van identiteit. Als eerste heb ik Jan Klokman besproken, de ‘Achterhoekse Cremer’. Met zijn verhalen schiep hij een beeld van een rurale Achterhoek, met goedmoedige maar naïve boeren die nog niet gewend waren aan de moderniteit. Het neerzetten van deze boeren als Achterhoeks gebeurde door het schrijven in dialect. Als we van de verhalen uitgaan, lijkt Klokman een sterk Achterhoeksgevoel te

³⁰¹ Van der Aa, *Ons Vaderland*, 238.

³⁰² Ibid.

³⁰³ Ibid., 239.

³⁰⁴ Ibid.

³⁰⁵ Ibid.

³⁰⁶ M. Beijen, ‘A tribal trinity? The rise and fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the historical consciousness of the Netherlands since 1850’, *European History Quarterly* (2000), 30:4, 493-532.

hebben en identificeert hij zich minder met Gelderland. Echter brengt zijn reisliteratuur iets anders naar voren. Daarin blijkt dat hij ook 'Gelders' gebruikt om zijn streek te karakteriseren. Het dialect, waarmee hij dus de Achterhoeker neerzet, wordt 'Gelders' genoemd. Ook grootheden als Staring krijgen het predicaat 'Gelders', in plaats van 'Achterhoeks'. Hier zien we dat de relatie tussen de regio en streek complex is. Streekidentiteit komt bij Klokman niet in de plaats van het Geldersgevoel, maar bestaat er naast en er tussen. Gelderland had zeker betekenis bij hem. In het werk van Klokman zien we goed terugkomen dat identiteit een voortdurend proces is, een debat. Dit bleek uit zijn bezoek aan de grensregio. Door de staatsgrens als een harde culturele grens neer te zetten, benadrukte Klokman de Nederlandsheid van zijn streek. Het was nodig om dit te doen vanwege de stereotypingen van Oost-Nederland als Duits.

Deze veronderstelde Duitsheid brengt ons bij Van Noothoorn. Ook hij gaat in op de vooroordelen die hij in de mond van de lezer legt. In tegenstelling tot Klokman, heeft Van Noothoorn een eenduidiger beeld van Gelderland. Uit zijn andere werken kwam een beeld naar voren van een martiale identiteit: vechtlust, dapperheid en spieren zijn eigenschappen die Van Noothoorn met Gelderland verbindt. Echter is ook zijn werk minder eenduidig dan dat het op het eerste gezicht lijkt. Hoewel hij zich in de geciteerde passage stevig afzet tegen de Amsterdamse lezer in deftig pak, heft hij deze tegenstelling later deels weer op door zijn geleerdheid en stedelijkheid te benadrukken. Van Noothoorn maakt een duidelijk verschil tussen de stedeling, met wie de Amsterdammer toch veel gemeen heeft, en het landvolk dat op het platteland woont. Bij een overtuigd Geldersman als Van Noothoorn vinden we misschien wel een Gelderse identiteit geformuleerd in stereotypen, maar dat betekent niet dat die eenduidig is.

Het werk van Abraham van der Aa is hier behandeld om de betekenis van 'Gelderland' in een andere context te tonen. Deze invloedrijke westerling, die met zijn biografische en aardrijkskundige woordenboeken een bekende letterkundige is geworden, laat zien dat buiten Gelderland een complex beeld bestond van de provincie. In plaats van de schijnbare eenduidigheid die we bij Van Noothoorn vinden, treffen we het beeld aan van een regio met drie uitgesproken verschillende streken. Het verschil dat Van der Aa waarneemt, zit bovenal in het landschap. Het westen van Gelderland doet, dankzij de behoefte aan dijken en het vlakke land, denken aan Holland. Het zuiden kenmerkt zich volgens Van der Aa niet echt. Wat geloof, klederdracht en zeden betreft verschilt het niet van Limburg en Brabant. Het oosten koppelt hij aan de stam der Saksen, hiermee sluit hij aan bij de in de negentiende eeuw opkomende theorie van Friezen, Franken en Saksen om het Nederlandse volkskarakter te verklaren. Deze Saksen zouden een duidelijke link met Duitsland hebben, waar ze vandaan zouden komen. Het waardevolle van Van der Aa voor dit onderzoek zit in het feit dat we

tot nu toe zeer heldere voorstellingen van Gelderland zijn tegengekomen. Van der Aa laat zien dat deze beeldvorming zeker niet overal werd gedeeld.

Als we nu de beginvraag van dit hoofdstuk beantwoorden, zien we dat er inderdaad geen sprake is van een 'hierarchie van identiteiten'. Streek en regio sloten elkaar niet uit en hoefden elkaar ook niet te versterken. Beide bestonden naast elkaar. De relatie tussen streek en regio aan de ene kant en de natie aan de andere is ook complex. De eigenheid wordt geformuleerd in relatie tot de Ander. Deze Ander hoeft niet per se het buitenland te zijn, al speelt dit in het Gelderse geval wel een rol. De tegenstelling wordt door auteurs als Klokman en Van Noothoorn gezocht met 'Holland', dat symbool staat voor stedelijkheid en wufte beschaving. Van Noothoorns beschrijving van Holland als het opperwaterhoofd is in dit geval treffend. Het al dan niet hebben van buitenlandse invloeden is het onderwerp van het identiteitsdebat. Voor Van Noothoorn is de regio de plek waar de oorspronkelijke bewoner van Nederland te vinden is. Daarmee reageert hij op de bestaande vooroordelen van Oost-Nederland als de plek waar 'Moffrikaansch' wordt gesproken, zoals we dat bij Klokman terugvinden. Beide benadrukken hun Nederlandsheid. Dat de Ander de handschoen niet altijd hoeft op te pakken, zien we bij Van der Aa. Zijn beeld van Gelderland als divers ondersteunt dit.

Hoofdstuk 5 Saksen en Bataven

INLEIDING

In dit laatste hoofdstuk komen nog twee auteurs aan het woord die met hun wandelingen een bijdrage hebben geleverd aan Gelderse identiteit in een latere fase. Het werk van Predikant Jacob Craandijk (1834-1912) en directeur van het Koloniaal Museum Frederik Willem van Eeden (1829-1901) zal hier bestudeerd worden om te zien hoe er tussen 1880 en 1890 gedacht werd over Gelderland. Zij laten veranderingen zien in de opvattingen over Gelderland. Waar zestig jaar eerder, in het werk van de grondleggers, de Bataven nog een grote rol spelen, zien we hier een verandering ten faveure van andere Germaanse stammen, namelijk de Franken en Saksen. Deze verandering heeft te maken met andere opvattingen over de oorsprong van Nederland.

Om de geschriften van Craandijk en Van Eeden goed te begrijpen, zal ik hier eerst even ingaan op de historische theorie van Friezen-Franken-Saksen die in de tweede helft van de negentiende eeuw dominant werd. Daarna zal eerst het werk van doopsgezinde prediker Jacob Craandijk worden besproken. Hij was zeer maatschappelijk betrokken en invloedrijk. Zo was hij voorzitter van het Nederlands Zendelingsgenootschap en vervulde hij het ambt van prediker in verschillende delen van Nederland. Van hem is de lijvige, zevendelige serie *Wandelingen door Nederland met pen en potlood* (1875-1884) verschenen, waarin hij trachtte het vaderland vast te leggen voordat dit nog verder zou veranderen door de voortschrijdende tijd. Bij Craandijk zien we, misschien nog duidelijker dan bij Van Eeden, de veranderingen op het gebied van Gelderse identiteit. Vooral zijn reizen door de Achterhoek zullen hier licht op werpen.

Het werk van Frederik Willem van Eeden, die als persoon een grote maatschappelijke rol heeft gespeeld als oprichter van het koloniaal museum zal als tweede worden besproken. Met zijn *Onkruid botanische wandelingen* (1886) plaatste hij zich in het rijtje wandelende auteurs die tijdens hun omzwervingen de lezer vermaakten met allerlei wetenswaardigheden. We zullen zien dat enkele *tropes* die we eerder zijn tegengekomen ook bij deze geboren Haarlemmer te vinden zijn, maar dat er eveneens duidelijke verschillen zijn. Voordat we echter met Craandijk door de Achterhoek gaan dwalen, volgt eerst een korte uitweiding over theorie van Friezen-Franken-Saksen.

VOOROUDERS

Om het belang van de overgang van Bataven naar Friezen-Franken-Saksen te begrijpen, noem ik hier nog kort de vorige auteurs. Zoals we hebben gezien bij Nijhoff, Heldring en Ten Hoet was het duidelijk dat de voorvaders van de natie de Bataven waren. Dit speelde bij hen een grote rol in de

Gelderse identiteit: Gelderland was voor hen het stamgebied van de Bataven en dat toonde het belang van de regio binnen de natie. Daarnaast werden streekbewoners zoals de Veluwenaren beschouwd als onderdeel van Gelderland. Gebieden die binnen Gelderland lagen, behoorden daar in het werk van de hiervoor besproken auteurs cultureel gezien ook toe. Dit lijkt een open deur, maar in dit hoofdstuk zullen we zien dat op dit gebied veranderingen te zien zijn. Om het even concreet te maken: Heldring beschouwde de Veluwnaar als een onderdeel van Gelderland. Het karakter van de heidebewoner volgde dezelfde eigenschappen als de Geldersman zoals we die bij Van Noothoorn terugzagen. Verschillen tussen gebieden werden opgemerkt, denk ook aan Ten Hoet die Nijmegen boven Arnhem plaatste in de rangorde van Gelderse steden, maar dit gebeurde binnen een Gelderse context: de bevolking was Gelders. Dit zagen we goed terug bij de streekbewuste Klokman die bekende Achterhoekers neerzet als 'Geldersch' en het typische dialect evengoed 'Geldersch' noemt. De Achterhoek maakte voor Klokman cultureel gezien deel uit van Gelderland: hij bespreekt het Graafschap zonder daarbij de Saksen te noemen. Bij de auteurs die hieronder worden besproken zullen we zien dat dit anders ligt en dat deze Germaanse stam van groot belang wordt in het denken over Gelderland.

De opvattingen over de bevolking van Gelderland begonnen vrijwel gelijktijdig te veranderen met de opkomst van de Friezen-Franken-Saksen theorie. Vanaf de vijftiende eeuw zag men de Bataven als de voorvaderen van Nederland.³⁰⁷ De Tachtigjarige Oorlog zorgde ervoor dat deze theorie veel meer aanhang kreeg. Men zag namelijk parallellen tussen de Bataafse Opstand tegen de Romeinen en de Nederlandse Opstand tegen de Spaanse vorst.³⁰⁸ Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw bleef dit stichtingsverhaal van groot belang, niet voor niets werd de stad Batavia gesticht op Java en riep men de Bataafsche Republiek uit aan het einde van de achttiende eeuw.³⁰⁹ Volgens hoogleraar stedenbouw en architectuurgeschiedenis Auke van der Woud kwam er een plotseling einde aan de Bataafse mythe in 1813, toen het Koninkrijk der Nederlanden werd gesticht.³¹⁰ Historicus Marnix Beijen heeft echter laten zien dat het belang van de Bataven zeker tot 1850 nog groot bleef en ook de door mij onderzochte bronnen ondersteunen dit beeld.³¹¹ Na 1850 treedt er echter een verandering op. De gedachte dat Nederland zou zijn terug te voeren op één stam, wordt gezien als achterhaald

³⁰⁷ M. Beijen, "A tribal trinity" the rise and fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the historical consciousness of the Netherlands since 1850', *European History Quarterly* (2000), 30:4, 493-532; L. Swinkels (red.), *De Bataven, verhalen van een verdwenen volk* (Amsterdam, 2004).

³⁰⁸ Zie bijvoorbeeld de twaalf schilderijtjes van Otto van Veen uit 1613 in het Rijksmuseum.

³⁰⁹ J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen, 2003).

³¹⁰ A. van der Woud, *De Bataafse hut, denken over het oudste Nederland (1750-1850)* (1990), 29-30.

³¹¹ Zie hoofdstuk 3 en 4. Beijen, 'Franks, Frisians and Saxons'.

en een nieuwe theorie wordt naar voren gebracht: de wortels van het Nederlandse volk gaan niet terug op de Bataven, maar op de Friezen, Franken en Saksen die hier tijdens de volksverhuizingen zouden zijn komen wonen.³¹² Al zagen we in hoofdstuk 3 dat Heldring ook een bescheiden rol toedichtte aan de 'Marsers'. Ook deze komen niet meer terug. De Friezen vonden hun woonplaats in het noorden, in de provincies Friesland en Noord-Holland. De Franken schoten wortel in het midden en het zuiden, in de provincies Limburg, Noord-Brabant, Zuid-Holland, Zeeland, Utrecht en in het westen en zuiden van Gelderland.³¹³ In het oosten van Gelderland vonden de Saksen woonruimte, net als in Drenthe, Groningen en Overijssel. In plaats van een gemeenschappelijke voorouder, splitsten auteurs zoals advocaat L. Ph. C. van den Berg (1805-1887) en arts D. Lubach (1815-1902) met hun theorie de bevolking op in Friezen, Franken en Saksen.³¹⁴ Deze drie stammen zouden nadrukkelijk nog aanwezig zijn in de contemporaine Nederlander. Geheel in de geest van de tijd werd dit raciaal onderzocht: door het meten van schedels probeerde men het leefgebied van de stammen te vinden. Gekoppeld aan deze veronderstelde fysieke overeenkomsten, koppelde men eigenschappen en geloofsovertuiging: de Friezen en Saksen zouden een hang hebben naar het protestantisme terwijl de Franken katholiek zouden zijn.³¹⁵ Liberaal en protestant Johan Winkler (1860-1914) bracht deze denkbeelden naar voren in een invloedrijk artikel dat gepubliceerd werd in *De Tijdspiegel*, een protestants tijdschrift.³¹⁶ Volgens Winkel was het Batavenverhaal een van de velen clichés die keer op keer werden herhaald en zonder na te denken werden overgenomen van voorgaande generaties. De drie stammen werden het nieuwe paradigma en bleven tot na de Tweede Wereldoorlog invloedrijk.³¹⁷ Voor Gelderland had dit de consequentie dat een deel van de gebieden vielen onder wat men beschouwde als Frankisch gebied: het katholieke zuiden en het westen. Het protestantse midden en vooral het oosten zou afstammen van de Saksische stam. Hieronder zullen we de consequentie van dit denkbeeld zien voor Gelderse identiteit: het gemeenschappelijke beeld

³¹² Beijen, 'Franks, Frisians and Saxons', 495-496.

³¹³ P.B.M. Blaas, 'Het karakter van het vaderland. Vaderlandse geschiedenis van Wagenaar tot Fruin, 1780-1940' in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot heden* (Amsterdam 1999), 365-390. Zie A. Sasse, C. L. Brinkman, J. L. Beijers, *Kaart van Nederland, ter aanwijzing van de uitkomsten van eenige schedelmetingen* (1878) voor de indeling uit die tijd.

³¹⁴ L. Ph. C. van den Bergh, *Handboek der Middel-Nederlandsche geographie* (2^e druk, Den Haag, 1872), in het bijzonder 110. D. Lubach, D. Lubach, *Nederland en zijn bewoners. Grondtrekken eener Vaderlandsche Ethnologie* (Haarlem 1863).

³¹⁵ J. Claehtout, 'De Franken, de Friezen en de Saksen: onze voorouders', *Het Belfort* (1886), 1, 37-56 laat zien hoe (streek)taal hierin een rol speelde

³¹⁶ Beijen, 'Franks, Frisians and Saxons', 497. J. Winkel, 'Friezen, Franken en Saksen, - Onze Voorouders, Eene ethnologische studie', *De Tijdspiegel* (1880) III, 1-25.

³¹⁷ Dit liep over in de *Kulturraumforschung*, zie hoofdstuk 1.

verdwijnt en de eigenheid van verschillende streken wordt benadrukt. Bij Abraham van der Aa zagen we dit denken al in de eerste vorm. Bij Van Eeden en Craandijk heeft het volwassenheid bereikt.

JACOBUS CRAANDIJK (1834-1912)

De eerste auteur die in dit hoofdstuk wordt bestudeerd, is Jacob Craandijk. Hij werd geboren als telg van een oude, rijke Amsterdamse familie, zijn wieg stond aan de Keizersgracht en hij sleet zijn jeugd in vrijheid, met veel tijd op de buitenplaats van zijn familie.³¹⁸ Zijn opleiding kreeg hij door een gouverneur. In 1840 overleed zijn vader echter en in 1846 verhuisde de familie naar Den Haag, waar zijn moeder voor de tweede keer in het huwelijk trad. In Den Haag deed hij het gymnasium en vervolgens ging hij studeren voor predikant in Amsterdam. Daar vergaarde hij bekendheid door zijn preken, die hij met diepe basstem voortdroeg. In zijn studententijd richtte hij het wandelgezelschap 'Ahasverus' op en hij schreef twee historische novellen, *Angita van Heusden* (1857) en *De stichting van Bern* (1858). Na zijn studie kreeg hij een betrekking als predikant in Borne, in Overijssel. Al na drie jaar kon hij naar Rotterdam, om daar als Doopsgezinde prediker het woord Gods verder te verspreiden. Aldaar kwam hij in aanraking met het Nederlandsch Zendelinggenootschap, en van 1864-1905 was hij in diverse rollen betrokken bij deze organisatie. Zijn *Wandelingen* schreef hij in zijn tijd in Rotterdam. Volgens zijn levensbericht in het Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde maakte hij 'een beeld des vaderlands [...], zooals het toen was met zijne kasteelen en buitengoederen, zijne nog landelijke dorpen en oude stadsgezichten, zijne onbekende oorden en streken, die straks geëxploiteerd zouden worden en waarvan het karakter ten eenemale veranderen ging.'³¹⁹ Deze wandelingen zijn geschreven in de traditie van de andere, eerder genoemde, auteurs: ook Craandijk vertelde al wandelend. Vanaf 1884 was hij werkzaam in Haarlem, dat een grote Doopsgezinde gemeenschap had.

In zijn zevendelige serie *Wandelingen door het Vaderland met pen en potlood* deed hij zeven keer Gelderland aan, waarvan drie wandelingen door de Graafschap gingen, twee in de omgeving van Arnhem plaatsvonden, één in de buurt van Nijmegen werd afgelegd en één wandeling ondernomen werd in de omgeving van Wageningen.³²⁰ In werk van Craandijk vinden we drie zaken die interessant zijn voor Gelderse identiteit. Vooraf dient opgemerkt te worden dat we hier, net zoals straks bij Van Eeden, een blik van buiten hebben. Craandijks *Wandelingen* laten zogezegd drie zaken zien. Ten eerste komt de verhouding tussen Gelderland en de verschillende streken naar voren. Vooral de

³¹⁸ 'Levensbericht van Jacobus Craandijk', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1913), 37-64.

³¹⁹ 'Levensbericht', 47.

³²⁰ J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood zeven delen* (1875-1884). Voor de Graafschap, zie deel 2; deel 7. Voor Arnhem zie deel 4; deel 7. Voor Nijmegen zie deel 6 en voor Wageningen deel 5.

Achterhoek speelt een grote rol. Dit zorgt voor interessant vergelijkingsmateriaal met Klokman uit het vorige hoofdstuk en Van Eeden, die allebei eveneens door dit gebied wandelden. Ten tweede zien we bij Craandijk hoe bekend sommige plaatsen al waren bij het publiek. Arnhem, dat in de tijd van Nijhoff al wel bezocht werd, is in de tijd van Craandijk zo bekend dat de auteur twijfelde het überhaupt te behandelen. Nijmegen, eveneens beschreven door Craandijk, laat zien dat deze stad, die in de tijd van Ten Hoet nog relatief weinig bezocht was, behoorde tot de meest bezochte delen. De Achterhoek daarentegen blijft een onontdekt gebied. Het derde punt is dat de natuur wederom gekoppeld wordt aan Gelderland. Deze constante zien we in alle wandelingen van Craandijk door Gelderland. In plaats van de reizen per verschenen deel te behandelen, heb ik ervoor gekozen om het werk thematisch te bespreken om zo de *tropes* duidelijk te maken en herhalingen te voorkomen. De boeken verschenen echter wel over een langere periode.

Het opvallendste aan het schrijven van Craandijk over de Achterhoek is dat hij het cultureel gezien niet bij Gelderland plaatst:

Wat taal en zeden betreft, heeft de bevolking der graafschap nog altijd veel meer overeenkomst met Twenthe, dan met het overige gedeelte van Gelderland. Zij is van Saksischen bloede, en bragt de loop der geschiedenis haar onder den scepter der Geldersche vorsten en Twenthe onder den kromstaf der Utrechtsche bisschoppen, stonden beide landstreken daardoor menigmaal gewapend tegen elkander over, dat kon de menigvuldige trekken van verwantschap niet uitwischen.³²¹

Waar bij de geboren en getogen Achterhoeker Klokman de Graafschap karakterisering inwisselbaar waren met Gelderland, zien we hier, ongeveer twintig jaar later, een Achterhoek die met de rest van Gelderland verschilt. Het Saksische bloed dat de Graafschappers met hun noordelijke verwanten verbindt, blijkt niet beïnvloed te zijn door de geschiedenis. Hier zien we duidelijk hoe het beeld van Friezen-Franken-Saksen het beeld van Gelderland beïnvloedde. In plaats van één regio die deed denken aan de Bataven, is de provincie onderverdeeld in verschillende streken. Dit onderscheid gebeurt op raciale kenmerken, die de geschiedenis niet kan beïnvloeden.

In het volgende citaat geeft Craandijk aan waar de grens met de Franken liep:

De IJssel was de natuurlijke grens tusschen Saksers en Franken; om de willekeurige lijn, die even buiten Lochem het graafschap Zutphen van het Oversticht scheidde, bekommerde de

³²¹ Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood deel 2* (1876), 131.

nationaliteit zich niet. Ook het karakter van het landschap komt met den Overijselschen achterhoek overeen, 't Is evenzeer een boschrijke zandstreek, waar nagenoeg dezelfde boomsoorten en veldvruchten worden aangetroffen.³²²

Ook hier zien we een bloedverwantschap, gekenmerkt door een natuurlijke grens, de IJssel, die lak heeft aan 'willekeurige', juridische grenzen. We zien in dit citaat van Craandijk dat hij de denkbeelden van de etnologie uit zijn tijd in zijn eigen werk incorporeert. Het landschap dient eveneens als een kenmerk van het Saksisch bloed: ook dat is kennelijk hetzelfde in Overijssel. Het koppelen van de verschillende streekidentiteiten van Gelderland aan het landschap doet denken aan Abraham van der Aa, die in het vorige hoofdstuk liet zien een gefragmenteerd beeld van Gelderse identiteit te hebben. Bij Craandijk zien we dus een voortzetting van dat denken, gecombineerd met het paradigma van de drie stammen.

Bij de bespreking van Klokman noemde ik al het verband tussen dialect en streek. Klokman maakt zijn personages 'Achterhoeks' door ze met de graafschappelijke tongval te laten spreken. Craandijk ziet in het dialect, dat bij Klokman nog Gelders werd genoemd, wederom de verbondenheid met Overijssel:

De taal, die in de Graafschap gesproken wordt, heeft groote overeenkomst en naauwe verwantschap met het Twentsch. Het laatste schijnt mij echter nog veel meer eigenaardigheden bewaard te hebben, zoodat ik het Twentsch meer een afzonderlijke taal, het Graafschapsch een dialect zou noemen. Het verkeer met het overige deel van Gelderland heeft er grooten invloed op uitgeoefend, terwijl het Twentsch meer den invloed ondervond van het Duitsch, dat in Westfalen gesproken werd.³²³

Wat taal betreft ziet Craandijk wel de invloeden van buitenaf, waar hij het wat zeden betreft niet zo ziet. Dit komt overeen met zijn beeld van de Achterhoek als een plek die nog veel oorspronkelijks heeft omdat het een in zijn ogen afgelegen en afgesloten gebied was, en daardoor weinig invloeden van buitenaf heeft gekend.³²⁴ Nadat Craandijk de lezer heeft verzekerd de Achterhoek, en Winterswijk in het bijzonder, geen 'achterlijke en slechts half beschaafde bevolking' heeft, geeft hij

³²² Craandijk, *Wandelingen Deel 2*, 131.

³²³ Ibidem, 195-196.

³²⁴ Craandijk, *Wandelingen deel 7*, 226. Dat het hier om een beeld gaat, blijkt uit de historie: de ligging aan de grens maakte de Achterhoek tot doorvoerstreek bij uitstek. Zie J. Sarrazin (red.), *Koopman kraam en karrespoor. Handel tussen IJssel en Berkel* (Coesfeld, 2001).

de reden waarom deze streek het bezoeken waard is: 'Gelijk zich verwachten laat, is er echter nog wel iets overgebleven, dat aan voormalige, thans verdwenen toestanden en zeden herinnert. De stroom der beschaving heeft nog niet al het eigenaardige uitgewischt.'³²⁵ De zoektocht naar het authentieke brengt Craandijk naar het oosten van Nederland. Hier zouden de oude zeden nog te vinden zijn, onaangetast door de moderniteit. Deze *trope* van een nog onaangetast oprecht platteland zagen we ook al bij de grondleggers, vooral bij Heldrings tocht over de Veluwe. Ook Van Noothoorn zinspeelde hierop in zijn formulering van Geldersheid ten opzichte van de Amsterdamse lezer.

Dat de Achterhoek nog onaangetast was door de geschiedenis, noemt Craandijk nog een vierde keer. Hij spreekt hier alweer van een stamverwantschap met de noorderburen. De toevalligheden van de geschiedenis hadden geen grip op de oorspronkelijke bewoners:

AI stond de heerlijkheid Bredevoort, waartoe Winterswijk in vroeger eeuwen behoorde, sedert 1326 onder de heerschappij der Geldersche hertogen, de bevolking heeft hetzelfde Saxische bloed als die van Twenthe in de aderen. Zeden en gebruiken, levenswijze en bouwstijl, bleven, evenals de taal, in menig opzigt overeenkomen met die der Overstichtsche naburen, van wie zij wel door den loop der gebeurtenissen werden gescheiden, maar met wie zij door stamverwantschap waren verbonden; en bij de taaije levenskracht van het oude in die afgezonderde landstreken, kon het eigenaardige niet worden uitgewischt door de willekeurige en toevallige verdeling van het groote Twentsche grondgebied onder verschillende meesters.³²⁶

Ook in dit citaat vinden we het 'Saxische bloed' dat ook door Twentse aderen zou stromen. De Achterhoek is dus verre van Gelders. Het Saksische element werd gezien als grensoverstijgend. Het betrof hier staatkundige grenzen, een 'natuurlijke' grens als de IJssel zorgde voor duidelijke culturele verschillen, maar een staatsgrens zou dat niet doen, zo blijkt uit de verhandeling van Craandijk over graafschappelijke namen. De uitgang '-ink' zou in het 'oud Saxische gedeelte van ons vaderland' inheems zijn, maar ook over de grenzen zou dit voorkomen, in Duitsland.³²⁷ Over de oosterbuur is Craandijk niet zo negatief als bijvoorbeeld Klokman: wanneer Craandijk bij de grens aankomt ziet hij het verschil met het vaderland door de andere beplanting van de bossen, maar negatieve typering ontbreken.³²⁸ Net als Klokman doet Craandijk de grensplaats Dinxperlo aan, waar de

³²⁵ Craandijk, *Wandelingen deel 7*, 225

³²⁶ Ibidem, 230.

³²⁷ Ibid., 251.

³²⁸ Ibid., 246.

grens het dorp afscheid van het Duitse Süderwick, dat direct tegen het dorp is aangebouwd. Waar Klokman het verschil tussen Nederland en Duitsland benadrukte door de symboliek van de leeuw en adelaar, ziet Craandijk het 'Duitsche voorkomen' van de plaats, vooral de herberg doet denken aan een "gastwirthschaft".³²⁹ Toch sluit hij zijn beschouwing over Dinxperlo af met het volgende citaat: 'Aan bouwstijl en versieringen zijn intusschen de woningen nog duidelijk te onderscheiden en 't mag ons inderdaad verwonderen, dat zoo onmiddellijk in elkanders nabijheid het verschil in nationaliteit zoozeer is bewaard gebleven.'³³⁰ Craandijk ziet wel ruimte voor wederzijdse beïnvloeding, maar toch is het verschil kennelijk nog overduidelijk.

Ik heb reeds genoemd dat Craandijk de Achterhoek als een nog onbekend en onbedorven stukje vaderland zag, waarmee hij de lezer graag kennis wilde laten maken. Voor Arnhem en omstreken was dit echter heel anders. Dat brengt ons bij het tweede punt waar Craandijks werk ons inzichten kan opleveren: de toename van bekendheid met sommige Gelderse streken. In het geval van Arnhem en omstreken doet Craandijk de volgende uitspraak:

Wie kent den heerlijken Veluwezoom niet? Wie heeft niet genoten van de frissche, zuivere lucht, die over zijn heuvels waait? Wie ademde niet den versterkenden geur zijner dennenbosschen in; wie dronk niet de levenskracht en de levenslust met volle teugen onder het koele looverdak zijner beuken en eiken wouden? Wiens oog mogt de golvende lijnen zijner hoogten, de klimmende en dalende bouwakkers, de digte en donkere boschpartijen langs de hellingen, den kronkelenden Rijn in de diepte, niet volgen? Wie zag niet de heldere beekjes door de dalen en onder de overhangende takken over hun bedding van kiezel stroomen en hoorde het plassen der fonteinen, het murmelen der watervallen, bij het suizen van den wind door de bladerkruinen, niet? Wie heeft zijn statige landgoederen, zijn vrolijke villa's, zijn bloeiende dorpen niet met bewonderend welgevallen aanschouwd? Wie is in Arnhems omtrek ten eenemale een vreemdeling?³³¹

Waar de grondleggers nog tot doel hadden hun regio te presenteren aan het vaderland, aangezien het de plicht was van de burger om bekend te zijn met de verschillende regio's, lijkt dat bij Craandijk overbodig te zijn geworden. De natuurpracht zien we in dit citaat terugkomen: heldere beekjes, heuvels en watervallen. Ook de landgoederen en villa's worden genoemd. Craandijk stelt zelfs de vraag of er nog iemand is die nog niks weet van Arnhem. Hij ziet hier zelf een gevaar voor hem als

³²⁹ Craandijk, *Wandelingen deel 7*, 274.

³³⁰ Ibid., 274.

³³¹ Craandijk, *Wandelingen deel 4*, 113.

schrijver: de lezer zal in zijn werk op zoek gaan naar zijn of haar favoriete plekje, maar door het overaanbod is de kans groot dat de auteur deze niet noemt.³³² Door de bekendheid en deze zorgen twijfelde de predikant of hij überhaupt wel over Arnhem moest schrijven. Uiteindelijk besluit hij het toch te doen, omdat het een van de parelen van 'onze kroon' is. Craandijk noemt overigens Nijhoffs wandelingen als bron en beveelt deze, ondanks dat die verouderd is, toch aan.³³³

In het geval van Nijmegen, waarover Ten Hoet nog schreef dat het voor Arnhem niet onder deed en zeker het bezoeken waard was, komt Craandijk tot dezelfde gedachten als bij Arnhem. Ook Nijmegen is inmiddels bekend:

En zij, die er nog vreemdelingen bleven, zijn er aan gewoon geworden, de landschappen en vergezigten in den omtrek dier aloude veste te hooren roemen als behoorende tot het schoonste, dat binnen onze landpalen is te vinden. Van Beek en Ubbergen, van Berg en Dal, van den Duivelsberg en de Meerwijken, van Hees en Neerbosch weet ieder beschaafd Nederlander te spreken, hetzij door eigene aanschouwing, hetzij door wat hij er van hoorde verhalen.³³⁴

In de tijd van Craandijk was Nijmegen inmiddels even bekend als Arnhem. Dit wringt met de taak die Craandijk zich stelde om juist de minder bekende stukjes te beschrijven, echter kan Nijmegen niet ontbreken, omdat het net als Arnhem een parel in de kroon is van het vaderland.³³⁵ Craandijk noemt voor Nijmegen Ten Hoet als bron, zoals hij deed met Nijhoff in het Arnhemse geval.³³⁶ Het opmerkelijke in het geval van Nijmegen is wat de auteur niet zegt. Tijdens zijn wandelingen door de omgeving komt hij op een bepaald moment in het Rijkswoud. Dit bos gaf bij Ten Hoet de aanleiding om te denken aan de Bataven die onder dat bladerdak hun eed van trouw zouden hebben gezworen. Bij Craandijk vinden we niets van dit alles, hoewel de natuur veelvuldig wordt geroemd.³³⁷ Het uitblijven van het noemen van de Bataven laat eveneens de verschuivende aandacht zien naar de drie stammen theorie.³³⁸ Het ontbreken van bespiegelingen over Germanen zien we op meerdere plekken. De wildheid en de woestheid van het bos komen wel langs, vooral in het geval van Ruurlo, dat een

³³² Craandijk, *Wandelingen deel 4*, 114.

³³³ Ibidem, 132.

³³⁴ Craandijk, *Wandelingen deel 6*, 181.

³³⁵ Ibidem, 181.

³³⁶ Ibid., 197, 230.

³³⁷ Ibid., 208, 214, 221, 229

³³⁸ De Bataven worden wel genoemd in de context van Wageningen, Craandijk leidt de naam terug op een Bataafse stad en geeft kort een overzicht van de opstand. Het blijft erg feitelijk, over zeden wordt niet gesproken. Craandijk, *Wandelingen deel 5*, 151-152.

bos van woeste, onbesnoeide schoonheid wordt genoemd.³³⁹ In de wandeling over de Veluwe roemt hij eveneens de schoonheid, al heeft die wel moeten inboeten door snoeizucht.³⁴⁰

Als we het werk van Craandijk in ogenschouw nemen, zien we de veranderende opvattingen over Gelderland laten zien. Uit Craandijks wandelingen door de Achterhoek bleek dat hij, in tegenstelling tot eerdere auteurs, de Graafschap niet als Gelders zag. Het dialect, de zeden, de bodem en de bouwkunst wezen volgens de auteur op Saksisch bloed. Hiermee was de Graafschapper verbonden met de Twentenaar en tussen deze twee zag Craandijk dan ook veel overeenkomsten. Het Saksische bloed liet zich niet beteugelen door de toevalligheden van de geschiedenis, die voor 'willekeurige' grenzen zouden hebben gezorgd. Naar het westen toe was de grens wel duidelijk en onomstreden: volgens Craandijk markeerde de IJssel de grens tussen de Franken en de Saksen. De oostgrens, die met Duitsland, is bij Craandijk niet zo scherp als bij Klokman of zoals verderop bij Van Eeden zal blijken. Het Saksische element overstijgt de staatsgrens en Craandijk wijst de lezer op de Duitse tinten van Dinxperlo. Toch trekt hij hier nog wel een scherpere grens door te wijzen op het verschil in bouwstijl en versieringen.

F. W. VAN EEDEN (1829-1901)

Als laatste auteur wordt Frederik Willem van Eeden besproken. Hij werd in Haarlem geboren, waar hij op latere leeftijd de rol vervulde van algemeen secretaris der Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid. In opdracht van die organisatie bracht Van Eeden vanaf 1864 een verzameling koloniale kunst bijeen. Deze verzameling groeide snel uit tot een volwaardig museum, waar hij tot zijn dood betrokken bij was. Dit museum, dat later het Tropenmuseum is geworden, stond aanvankelijk in Haarlem, maar door de omvang van de collectie besloot men naar Amsterdam te verhuizen. Van Eeden was een botanist, een ware kenner van de natuur en deze kennis droeg hij uit in verschillende publicaties. Zo schreef hij mee aan belangrijke boekenreeksen over de vaderlandse natuur.³⁴¹ Met zijn tweedelige boek *Onkruid botanische wandelingen* (1886) plaatste hij zich in de traditie van wandelende schrijvers met aandacht voor de omgeving. Hieraan voegde hij zijn botanische kennis toe. Planten gaven aanleiding tot bespiegelingen over van alles en nog wat en het boek is zo een interessante bron voor een westers perspectief op Gelderse identiteit tegen het einde van de negentiende eeuw.

³³⁹ Craandijk, *Wandelingen deel 2*, 151.

³⁴⁰ Craandijk, *Wandelingen deel 4*, 348.

³⁴¹ 'Recensie van *Onkruid*', *De Gids*, (1887), 51, 537-546.

In het tweede deel van *Onkruid* komt de auteur door Gelderland. Binnen deze regio bezoekt hij twee streken: het gebied rondom Lochem, bekend van de Lochemse berg, en de Veluwe. Bij Van Eeden vinden we een aantal *tropes* terug die ook bij de eerder besproken auteurs te vinden zijn. Hij trekt, als Hollander, steeds de vergelijking tussen Gelderland en zijn eigen regio. Hierdoor zien we de andere kant van Holland als 'Ander'. Zijn beschrijving van de Gelderse heuvels en de Hollandse duinen is veelzeggend, vooral als we beseffen dat natuur bij Van Eeden nooit alleen natuur is:

De Geldersche heuvelstreken komen min of meer overeen met die van een groot deel van Noorderlijk en Midden-Europa; zij bestaan uit begroeide hoogten en glooiende bouwlanden; de Hollandsche duinstreek staat op zich zelf, en eene zoo sprekende tegenstelling van het onafzienbare heldergroene weiland met de grauwegele zandheuvels vindt men zelden ergens terug.³⁴²

Hier zien we, in de beschrijving van de natuur, het beeld terug van Holland als het ware, unieke Nederland en Gelderland als een mengelmoes. Waar eerdere auteurs het Gelders landschap prijsden omdat het niet onder zou doen voor de Zwitserse bergen, draait Van Eeden deze *trope* om en benadrukt het unieke karakter van Holland. De Gelderse heuvels hebben echter wel iets eerbiedwaardigs en ernstigs en doen hem beseffen dat dit gebied veel ouder is dan de jeugdige duinen uit zijn eigen regio.³⁴³ Het beeld van Gelderland als een oude streek komt later in zijn werk nog vaker terug, zoals hieronder zal blijken. Voor Van Eeden was Gelderland een regio met het gevoel van 'daar kan dat nog'.

Niet alleen op het gebied van natuur trok Van Eeden de vergelijking tussen Holland en Gelderland, ook qua bevolking ziet hij duidelijk verschillen. Hij noemt het landvok 'eenvoudig en goedhartig, welligt minder ontwikkeld dan de Hollandsche landbouwers, en over het algemeen nog doordrongen van een geest van eerbied en gehoorzaamheid voor hunne landheeren.'³⁴⁴ In deze passage komt dat gevoel van 'daar kan dat nog' goed tot uitdrukking. Hoewel de landbouwer minder ontwikkeling heeft, is dit niet per se slecht. Hij bezit kennelijk nog eerbied en gehoorzaamheid voor de baas. Ontwikkeling is dus niet per definitie een verandering ten goede voor Van Eeden: ergens anders merkt hij op dat er veel verloren is gegaan met het voortschrijden van de tijd en stelt hij de vraag of vooruitgang nu zoveel heeft opgeleverd.³⁴⁵ In de omstreken van Lochem vindt Van Eeden een

³⁴² F. W. van Eeden, *Onkruid: botanische wandelingen tweede deel: De Noordzee-eilanden, Gelderland, Overijssel* (Haarlem, 1886), 54

³⁴³ Van Eeden, *Onkruid*, 54.

³⁴⁴ Ibidem, 65.

³⁴⁵ Ibid., 64.

‘aartsvaderlijke toon’, en deze maakt op hem een aangename indruk.³⁴⁶ Hij merkt dat iedereen hem groet en merkt met verbazing op dat wanneer hij een praatje maakt met een boer deze ‘in ’t geheel niet dom of onbeschaafd’ is.³⁴⁷ In Holland is de landman niet zo beleefd, aldus Van Eeden.³⁴⁸ Zijn uitspraak over de Veluwe vat het beeld dat hij schetst van geheel Gelderland goed samen: ‘stil, oud, rustig, - waar natuur en mensch nog gezellig samenleven, nog niet gestoord zijn door koortsachtige jagt naar verandering, - een doorn in het oog van den econoom, een paradijs voor den armen Hollander, wiens geest nog niet geheel in polders, kanalen en grachten is opgegaan.’³⁴⁹

Het beeld van (Oost-)Gelderland als Duits vinden we terug in Van Eedens beschrijving van Borculo, een plaats in de Achterhoek. In dit dorpje ziet hij een ‘Duitsche tint’ in de nauwe straten en de gevels met houtwerk, die ‘weinige uren oostwaars in de vuile maar schilderachtige Duitsche dorpjes algemeen worden.’³⁵⁰ Dit is zeker niet positief bij de wandelende botanist:

Ik zeg “vuil” want wie ooit over de hollandsche grenzen Duitschland binnentreedt, is niet getroffen over de vuilheid, de armoede, de verwelooze huizen, de kale grootheid en de afzigtelijke bedelarij, die men daar aantreft? Duitschland, vooral het platteland, heeft steeds een ongunstigen indruk op mij gemaakt, wat de huizen, de bewoners en de beschaving betreft, doch ook Frankrijks en Englands fabrieksdistrikten zijn niet minder. Nergens vond ik zooveel welvaart op het platteland en zelfs in de steden zooveel algemeene ontwikkeling bij de burgers als in ons land. Ginds zijn meer schreeuwende tegenstellingen tusschen te veel en te weinig, die men hier, dank zij onzen nationalen geest, niet aantreft.³⁵¹

In dit fragment zien we dat Van Eeden Duitsland ziet als vies, arm en onbeschaafd. Nederland zou deze gebreken een stuk minder hebben dankzij het nationale karakter. Van Eeden was van mening dat Duitsland moest worden gevreesd als nieuwe tiran.³⁵² Het gevaar zou uit het oosten komen, want de ‘opdringende oostelijke volken’ zouden ‘eigenlijk veel meer Slavisch dan zuiver Germaansch bloed

³⁴⁶ Van Eeden, *Onkruid*, 65.

³⁴⁷ Ibidem.

³⁴⁸ Ibid.

³⁴⁹ Ibid., 10.

³⁵⁰ Ibid., 75.

³⁵¹ Ibid., 75.

³⁵² Na de Romeinen en Napoleon. De adelaarsvaren geeft aanleiding tot deze uitweiding. Van Eeden ziet de adelaar als teken van tirannie. Ibid., 70.

hebben, gelijk wij'.³⁵³ Het Duitse beeld van Gelderland bestaat dus nog steeds in de tijd van Van Eeden en heeft negatieve connotaties.

Voor Van Eeden was Nederland op de eerste plaats Germaans, op dit punt maakt hij het onderscheid met Duitsland, dat te veel Slavisch zou zijn. In de natuur die de Haarlemmer op zijn weg tegenkomt ziet hij deze veronderstelde wortels van het vaderland. Echter, waar eerder de Bataven werden bedoeld met het begrip 'Germaans', vinden we bij Van Eeden de term 'Germaans' als aanduiding van een verzameling van stammen. Bataven worden wel kort genoemd, maar alleen bij de Betuwe, en dan slechts een enkel zinnetje over de Betuwe als land van de Bataven, 'rijker van bodem, maar niet zo rijk aan vrije, wilde natuur als de heuvelen der Saksen.' Hij doet deze uitspraak als hij op de Veluwe is, op de Hunnerschans, die bij Nijhoff en Heldring nog Bataafs was, maar bij Van Eeden behoort tot het land der Saksen.³⁵⁴ We zien hier dus de duidelijk de veranderde opvattingen over de rol van de Bataven. In plaats van DE stam wordt het slecht een stam en in plaats van heel Gelderland, associeert Van Eeden het slechts met de Betuwe.

Er kleeft een probleem aan het verheffen van Germaanse stammen tot voorvaderen: ze waren niet christelijk. We zagen dit al bij Heldring, die zelf meer voelde voor de Bataven en de Romeinen als overheersers zag, maar zich toch een klein beetje liet overtuigen door zijn reisgenoot die stelde dat de Romeinen het christendom brachten. Van Eeden worstelt met dezelfde problematiek. Hij gaat hier op verschillende manieren mee om. Ten eerste stelt hij dat de invloed van de Romeinen op de Germanen veel minder was dan dat zijn tijdgenoten dachten.³⁵⁵ Als onderbouwing volgt een aantal planten waarvan de naam niet terug zou gaan op het Latijn, maar op Germaanse talen. Wat de Germanen wel van de Romeinen overnamen, raakte bedorven en zorgde voor een algehele achteruitgang op het gebied van zeden:

De Romeinen, die de heerlijke scheppingen der Grieken half begrepen overnamen, hebben met hun liederlijke goden het eenvoudige, kinderlijke geloof der Germanen bedorven, verward en voor ons onverstaanbaar gemaakt; maar hoe meer wij in de oudheid doordringen, hoe meer de eenvoud en de waarheid van de oudste godsdienst ons zal blijken.³⁵⁶

De Romeinen verpestten dus de Germaanse godsdienst. Kennis over de oudheid zou de 'waarheid van de oudste godsdienst' laten zien. Deze godsdienst wordt door Van Eeden zo protestants-

³⁵³ Van Eeden, *Onkruid*, 91.

³⁵⁴ Ibidem, 117-118.

³⁵⁵ Ibid., 96.

³⁵⁶ Ibid., 147

christelijk mogelijk neergezet. Dit is deel twee van Van Eedens eulogie. We zien hier al dat volgens de auteur het Germaanse polytheïsme eigenlijk een Romeins misbaksel is van de oorspronkelijke godsdienst. In een andere passage stelt de Haarlemse botanist dat de Germanen geen “afgodendienaars” waren, maar dat hun voornaamste godsdienstige zinnebeeld een zuil was, of een pyramide, de voorstelling van de ‘eeuwige magt, die het heelal draag (Universalis Columna)’.³⁵⁷ Door het abstraheren van de religie lijken de Germanen christenen avant-la-lettre te zijn: ook zij aanbidden een eeuwige, universele macht. De Romeinen zouden deze ware aard van de Germanen hebben bedorven.

Het verdere christianiseren van de voorvaderen vinden we bij een uitweiding van Van Eeden over de ‘Saksers’. Volgens de auteur hadden deze Germanen geen veelgodendom en ook geen tempels, maar vereerden zij een ‘hoogste Magt’ onder verschillende namen, waarvan dichters later goden zouden hebben gemaakt. Als bron gebruikt Van Eeden Beowulf, volgens hem ‘het eenige angelsaksische heldendicht uit den voorchristelijke tijd’. In dat epische gedicht wordt er gesproken van ‘Metod’, en dit zou, aldus Van Eeden, foutief vertaald zijn als “noodlot”. Het zou “Metten” betekenen, en ‘Metod was dan de ‘eeuwige Maat der dingen’: ‘Dat innige geloof in eene Magt, die alles met juistheid heeft afgemeten, bezielde het geheele leven onze Germaansche voorvaderen.’³⁵⁸ Deze voorvaderen zouden een veel strenger begrip hebben van zedelijk dan hun Romeinse en christelijke vervolgers.³⁵⁹ Dat brengt Van Eeden tot de sombere conclusie dat ‘sedert de wereldheerschappij der Romeinen [...] de mensheid eigenlijk zedelijk achteruit [is] gegaan.’³⁶⁰

Wanneer we kijken naar de rol van Gelderland in deze beschouwingen over de voorvaderen van Nederland en het Nederlandse volk zien we dat Gelderland voornamelijk als decor dient. De koppeling met de Saksen wordt wel gemaakt, zo herkent de auteur een ‘Saksische stijl’ in de architectuur van een kerk in de Achterhoek en spreekt hij van het land der ‘Saksers’. Gelderland dient als een soort van ‘oergebied’. Voor het landvolk gold het ‘hier kan dat nog’-gevoel en sprak de Haarlemmer over een ‘middeneeuwsche waas’. De natuur zorgt als een Proustiaans gebakje bij Van Eeden voor herinneringen aan de tijd van de door hem zo bewonderde Germanen. Dat hierbij nationalistische gevoelens gepaard gaan, blijkt uit de ontmoeting met een wilg: ‘De wilg is in ons land een echt nationale boom, niet alleen omdat hij hier, vooral in de lage streken, zeer talrijk is, maar ook omdat hij ons verhaalt, dat de oorsprong van zijn Nederlandschen naam zich in den nacht

³⁵⁷ Van Eeden, *Onkruid*, 145.

³⁵⁸ Ibidem, 136.

³⁵⁹ Ibid.

³⁶⁰ Ibid.

der eeuwen verliest.’³⁶¹ De band met het verleden gaven voor Van Eeden aanleiding om een boom uit te roepen tot nationale boom. Ook de eik kreeg deze eer toebedeeld, al was daar nog wel een obstakel dat overwonnen moest worden: ook in Italië kwam deze boom voor, ‘maar nergens’, zo stelt Van Eeden ons gerust, ‘is hij zoo hoog geëerd geweest als bij *onze* voorvaderen.’³⁶² Er was in het Graafschap één eik in het bijzonder die Van Eeden tot deze gedachten bracht, en dat was de eik bij Ampsen. Bij de bespreking van deze ‘koning der wouden’ zien we wederom het christelijk maken van de Germaanse godsdienst:

De boomedienst, of liever de vereering der Hoogste Magt in het beeld van het heerlijkste zijner gewrochten, was een karakter van alle Keltische en Germaansche volken, een karakter dat nog tot ver in de middeleeuwen, vooral in Noord-Duitschland, heeft stand gehouden. Wie daaraan twijfelt, die haaste zich een bedevaart te doen naar Ampsens beroemden eik, voorzeker een der prachtigste en oudste boomen, zoo niet de Vorst der bosschen van het schoone Gelderland.³⁶³

Van Eeden maakt hier weer de sprong van de Germaanse natuurgodsdienst naar het aanbidden van de abstracte ‘Hoogste Magt’. De ‘ware Germaansche dondereik’ zoals de botanist de eik van Ampsen ook noemt, noemt hij de vorst van het schone Gelderland. Hier zien we de koppeling weer tussen Gelderland en mooie natuur. Deze natuur wordt door Van Eeden gelinkt aan de Germanen en de natie. Aan het einde van zijn wandeling door de Achterhoek zien we nogmaals de relatie tussen de natuur, de Germanen en de natie:

Noch de Baobabs van Afrika, noch de heilige vijgenboom van Indië, noch de Eucalypten van Australië, nog de reuzendennen van Amerika hebben het geweldige, diep ontzagwekkende uiterlijk van den ouden Germaanschen Eik! En ’t was alsof de boom tot mij zeide: Ik was voor uwe vaders het beeld der Hoogste Magt; voor u ben ik, door mijn bouw, het beeld der Vrijheid. Ik heb in Nederland droevige tijden beleefd, maar ik heb de Vrijheid hier steeds zien zegevierden. Zoolang Nederland aan mij gelijk blijft, zoolang zal het kleine

³⁶¹ Van Eeden, *Onkruid*, 60.

³⁶² Ibid., 99, zijn nadruk.

³⁶³ Ibid., 99.

volk magtiger zijn dan de magtigste volkeren der aarde, omdat het geboren en ontwikkeld is in den heiligen strijd tegen alle tirannie.³⁶⁴

De vergelijking met de andere bomen die belangrijk zijn voor verschillende streken op de aarde laat zien hoe erg de eik bij Nederland hoort. De eik wordt gepresenteerd als eeuwig, met wortels die zich uitstrekken tot de tijd der Germanen. Opvallend is dat hier wordt gerefereerd aan de strijd tegen tirannie. De verbinding tussen deze strijd en Nederland is niet verbazend, dat gebeurde meer, maar vaak wordt de opstand van de Bataven tegen de Romeinen gezien als een van de eersten in deze serie. Hoewel de Bataven in de context van Gelderland dus voorrang hadden moeten geven aan de Saksen, vangen we er hier toch weer een glimp op van de Bataven.

Wanneer we dus naar het werk van Van Eeden kijken, komen we tot de volgende punten in verband met Gelderse identiteit. Ten eerste hangt er over Gelderland een waas van 'daar kan dat nog'. Het landvolk is volgens de Haarlemmer minder onbeschaafd dan je zou verwachten en groet de wandelaar nog netjes. Dit zou de oude zeden weergeven en passen in het denkbeeld dat Van Eeden schetst van vooruitgang als een proces van verlies van goede zeden. Dit zegt hij specifiek over de streek rond Lochem. Ook in zijn opmerkingen over de Veluwe schept hij een beeld van Gelderland dat zich temporeel gezien nog in de goede oude tijd bevindt. Ten tweede laat de botanist zien dat de stereotypen van een Duits oosten ook in zijn tijd nog speelden. Borculo heeft een Duitse tint die hij niet waarderen kan: het is vies en onbeschaafd. In tegenstelling tot het pure Germaanse Nederland is Duitsland volgens Van Eeden te veel besmet geraakt met Slavisch bloed. Het derde punt dat opvalt in *Onkruid*, namelijk dat de natuur nog steeds een grote rol speelt in de associatie met Gelderland: het is nog steeds een 'schoone' regio, en de eik bij Ampsen is de koning van de Gelderse bossen. De natuur is bij Van Eeden, net als bij zijn voorgangers, instrumenteel om uitstapjes te maken naar het voorvaderlijke verleden. Vooral eiken geven daar dus aanleiding toe. Deze uitstapjes laten zien wie Van Eeden beschouwde als de oorsprong van de Nederlandse natie. Hier zien we een verschil met zijn voorgangers: het zijn geen Bataven, maar Germanen in algemeenheid. Voor Gelderland noemt hij specifiek de 'Saksers', al worden de Bataven in Betuwse context nog wel genoemd. Deze Germanen staan bij Van Eeden in hoog aanzien. Het probleem dat ze niet christelijk waren, lost hij op door de godsdienst zover te abstraheren en te ontdoen van polytheïsme totdat er sprake is van de 'hoogste Magt'. Daarbij neemt hij de zeden van de Germanen tot voorbeeld voor allen. Hij stelt zelfs

³⁶⁴ Van Eeden, *Onkruid*, 100. Ook later gebruikt de auteur de natuur als overblijfsel van de voorvaderlijke tijd: 'Dit eeuwenoude woud heeft onze vaders gezien in hun volle kracht; het vervult ons met moed voor de toekomst. Als de wereld ons nog eert en bewondert, is het omdat wij een echt Germaansch zijn.' Ibidem, 161, zie ook 146.

dat sinds de Romeinen kwamen, de zeden in verval zijn. Samenvattend betekent Gelderland nog steeds natuurschoon bij Van Eeden, en deze natuur brengt hem naar een oertijd met eerbiedwaardige Germaanse stammen. In plaats van Gelderland als stamgebied der Bataven, brengt Van Eeden een onderscheid aan tussen de verschillende streken die zouden corresponderen met verschillende stammen: Bataven in de Betuwe en Saksen in het oosten en midden. In zijn werk zien we de verschuivende opvattingen over de oorsprong van de natie, iets dat bij de volgende auteur ook te zien is.

CONCLUSIE

Dit laatste hoofdstuk diende om de veranderende opvattingen over Gelderland te tonen en te verklaren. Het werk van Van Eeden en Craandijk boden de mogelijkheid om dit te bestuderen. Om deze werken goed te begrijpen, heb ik eerst aandacht besteed aan de theorie van Friezen-Franken-Saksen. De Bataven werden vanaf de vijftiende eeuw gezien als stichters van de natie, maar in de loop van de negentiende eeuw werd dit beeld betwijfeld en als onwetenschappelijk gezien. De diversiteit van de Nederlandse regio's zou zijn terug te voeren tot de tijd van de volksverhuizingen, toen drie stammen het land bevolkten: de Friezen in het noorden, Franken in het zuiden en midden en Saksen in het oosten. De consequentie voor Gelderland was dat, waar het eerst de stamgrond der Bataven was, er nu een grens liep langs de IJssel. De provincie werd opgesplitst in een Frankisch deel en een Saksisch deel. Hierdoor versplinterde het beeld van één Gelderland.

Toch hebben we gezien dat enkele *tropes* bleven bestaan. De natuurpracht werd door zowel Van Eeden als Craandijk nog steeds aan Gelderland gekoppeld. Bij Van Eeden hebben we gelezen dat de natuur aanleiding gaf tot uitweidingen over Germanen. In het werk van Craandijk zien we nadrukkelijker de theorie van Friezen-Franken-Saksen, al heeft hij het echter minder vaak over Germanen. De Achterhoek behoorde in zijn ogen niet tot Gelderland, maar hoorde bij Twente. Saksisch bloed verbond deze streken en historische gebeurtenissen konden hier niets aan afdoen. Een duidelijke noord- en oostgrens noemt Craandijk niet voor het gebied, maar de westgrens stond vast: dat was de IJssel. Ten westen van deze rivier woonden de Franken en deze grens is een harde culturele grens bij de prediker. Hij geeft dus nadrukkelijk uiting aan de nieuwe opvattingen die in zijn tijd populair waren. In tegenstelling tot Van Eeden ziet hij Duitse invloeden niet als iets slechts. Het Saksische element in de Achterhoek brengt hij in verband met Duitsland en zijn verhandelingen over Dinxperlo geven geen blijk van negatieve connotaties.

Botanist Van Eeden zag Germanen in als algemene groep als de voorvaderen en hun zeden dienden tot voorbeeld. Sterker nog, sinds de Romeinen zou het bergaf zijn gegaan met de goede zeden. Het probleem waar Van Eeden echter tegenaan liep, was het heidense karakter van deze voorvaderen.

Dit probeerde hij te omzeilen door de Germaanse godsdienst te abstraheren om het zo christelijker te doen voorkomen. Gelderland vormde voor hem het decor van deze stammen. In plaats van de Bataven zien we bij Van Eeden Germanen in algemeenheid. Hij noemt wel de 'Saksers' als bewoners, in lijn met de veranderende opvattingen van zijn tijd. Gelderland betekende voor hem een reis terug naar die goede oude tijd. Het landvolk groet de wandelaar nog en de oude zeden zijn er nog te vinden. Van Eeden laat de stereotypen over Gelderland als Duits zien in zijn karakterisering van Borculo en geeft hier een nadrukkelijk negatief waardeoordeel bij.

Concluderend kunnen we stellen dat in de jaren tachtig van de negentiende eeuw, deze twee auteurs uiting gaven aan de toen heersende denkbeelden over de oorsprong van de natie. Gelderland werd opgedeeld tussen Saksen en Franken en verloor zo aan eenheid. Karakterisering van Geldersens zoals Van Noothoorn dat doet zien we niet meer terug. Wel is er bij beide auteurs aandacht voor de natuur. De combinatie Gelderland en mooie natuur is nog wel aanwezig in deze tijd. De Bataven, die bij de eerdere auteurs de bossen bevolkten, zijn echter van het toneel verdwenen, en met hen het beeld van één Gelderland.

Gelderland, van Bataven naar Franken en Saksen. Een conclusie

In deze scriptie stond de vraag wat Gelderland betekende in de periode 1824 tot 1890 centraal. Uit het theoretisch kader bleek dat in het antwoord op deze vraag nationalisme en regionalisme niet los van elkaar gezien konden worden. Door de dominantie van de staatsgerichte en modernistische benadering zijn regio's lange tijd gezien als passieve 'ontvangers' van allerlei processen die zich vanuit het centrum naar de periferie verspreidden. Onderzoek heeft echter aangetoond dat regio's evengoed een actieve rol speelden en dat er dus sprake is van wisselwerking tussen natie en regio. Regionale en nationale identificatie is dus niet per definitie hiërarchisch georganiseerd. Identificatie met naties en regio's kan tegelijkertijd en naast elkaar plaatsvinden.

Voor regionalisme werd de definitie van Eric Storm en Xosé-Manoel Núñez gehanteerd, namelijk als het uitdragen van regionale identiteit in lijn met de natie. Storm was daarnaast nog van mening dat deze beweging pas na 1890 ontstond en dat het een bloeiperiode kende in het Interbellum. Eerder zou regionalisme niet voorkomen, aangezien de regio dan niet als apart van de andere delen van de natie zou zijn voorgesteld. De letterkundigen die de eigen regio uitdragen voor 1890 zouden alleen voor elkaar schrijven en deel uitmaken van een kleine lokale elite. Pas na 1890, met de opkomst van modern toerisme zou er echt sprake zijn van regionalisme.

Met mijn onderzoek heb ik aangetoond dat Storms definitie van regionalisme kan worden uitgebreid. Het genre van reisliteratuur was bij uitstek gericht op een breder publiek en auteurs beoefenden dit genre om zo de rest van hun landgenoten te overtuigen naar Gelderland te komen. In hoofdstuk 3 is gebleken dat grondleggers als Nijhoff, Ten Hoet en Heldring grote maatschappelijke invloed hadden en dat hun werken veel werden gelezen. Hun beelden van Gelderland bereikten zo mensen buiten hun directe omgeving. Om twee redenen is er sprake van regionalisme in Gelderland in het tweede kwart van de negentiende eeuw. Ten eerste laten de werken van Nijhoff, Ten Hoet en Heldring zien dat zij hun regionale identiteit uitdroegen. Nijhoff schreef naast zijn reisliteratuur ook schoolboeken voor kinderen waarin hij zijn eigen regio aanpreeft en publiceerde (over) bronnen uit de Gelderse archieven. Bij zijn Nijmeegse navolger Ten Hoet zien we in zijn 'Lied van Gelderland' zijn provinciale trots terugkomen. In zijn *Geldersch lustoord* benadrukt hij dat Nijmegen de eerste stad van het door hem beminde Gelderland is. Heldring begon met de *Geldersche volks-almanak*, een boekenreeks puur gewijd aan publicaties over Gelderland. Zijn wandelingen over de Veluwe geven een karakterisering van het Gelderse landvolk. Bij deze grondleggers betekende Gelderland meer dan een staatkundig gegeven, er was sprake van Gelderse identiteit.

De tweede reden waarom de drie grondleggers als regionalistisch beschouwd kunnen worden, is dat zij hun Gelderse identiteit in lijn met hun vaderland presenteren. Dat doen zij door op het gebied van geschiedenis, bevolking en natuur veelvuldig te refereren aan de Bataven. Gelderland was in hun ogen de stamgrond van het volk dat functioneerde als stichtingsmythe van Nederland. Door de nadruk op juist deze stam uit de voorvaderlijke tijd historiseren zij de natie. Gelderland wordt daarmee belangrijk voor heel Nederland, want daar stond immers de kribbe van de natie. Een kanttekening moet hier echter worden gemaakt. Niet iedere plaats betekende hetzelfde bij de auteurs. Zo brengt de Hunneschans Nijhoff ertoe om een gedicht te citeren waar de Bataafse vaders worden geprezen, maar is de plek voor Heldring verbonden aan de Marsers. Niet ieder beeld wordt dus herkent en geïncorporeerd.

De beschrijvingen van het (land)volk die we aantreffen in het werk van Nijhoff, Ten Hoet en Heldring zien we de Bataven eveneens opduiken. Voor Heldring is de ziel van de natie te vinden in de legenden die onder het volk nog leven, en dit volk zou nog duidelijk uiting geven van de Bataafse zeden. Of dit volk nu Gelders of alleen Veluws is, is niet eenduidig in het werk van Heldring. Hij gebruikt de termen Veluws en Gelders door elkaar. Nederland zien we terug in zijn benoeming van de gewoonten en zeden van het volk als voorvaderlijk. Daarmee refereert hij aan de vaders van de gehele natie. Nijmegenaar Ten Hoet ziet zijn stadsgenoten als strijdlustig en vrijheidslievend en in zijn ogen is juist Nijmegen de belangrijkste stad van Gelderland, dankzij het Bataafse verleden.

Het associëren van natuurpracht met Gelderland vinden we terug bij alle drie de grondleggers. De regio wordt gezien als uitzonderlijk mooi en zou niet onder doen voor welk buitenland dan ook. Gelderland is bij de drie auteurs de mooiste regio van Nederland en daarmee dragen zij hun regionale trots uit ten opzichte van andere regio's. Het verschil zoeken met andere regio's binnen dezelfde natie is dus wederom een kenmerk van de definitie van Storm die we vóór 1890 al tegenkomen.

In hoofdstuk 4 is stilgestaan bij de relatie tussen natie, regio en streek. Als eerste heb ik Jan Klokman besproken. Met zijn verhalen schiep hij een beeld van een rurale Achterhoek, met goedmoedige maar naïeve boeren die nog niet gewend waren aan moderniteit. Als we van de verhalen uitgaan, lijkt Klokman een sterk Achterhoekgevoel te hebben en identificeert hij zich minder met Gelderland. Zijn reisliteratuur toont echter iets anders aan. Daarin we dat de relatie tussen de regio en streek complex is. Streekidentiteit komt bij Klokman niet in de plaats van het Geldersgevoel, maar bestaat er naast en er 'tussen'. In het werk van Klokman zien we goed terugkomen dat identiteit een voortdurend proces is waarbij beelden worden geconstrueerd, geaccepteerd of worden weersproken. Klokman weerspreekt een beeld van Oost-Gelderland als Duits door de lezer mee te nemen naar de grens.

Door de staatsgrens als een harde culturele grens neer te zetten, benadrukte Klokman de Nederlandsheid van zijn streek en probeert zo de vooroordelen te weerleggen.

Van Noothoorn, de tweede auteur die in hoofdstuk 4 aan bod is gekomen, gaat eveneens in op de vooroordelen van een Duits Gelderland. Bij Van Noothoorn vinden we een schijnbaar eenduidiger beeld van Gelderland. Gelderland verbindt hij met een martiale identiteit en deze typisch Gelderse eigenschappen maken de provinciebewoners anders dan de Hollander of de Fries. Toch is de betekenis van Gelderland bij Van Noothoorn minder eenduidig dan dat het op het eerste gezicht lijkt. In zijn reisliteratuur maakt Van Noothoorn een duidelijk verschil tussen de stedeling en het landvolk. Gelderse identiteit formuleert Van Noothoorn in stereotypen, maar dat betekent niet dat dit een eenduidig identiteit is.

Het werk van Abraham van der Aa is hier behandeld om de betekenis van Gelderland in een andere context te tonen. Het werk van deze auteur laat zien dat buiten Gelderland een complex beeld bestond van de provincie. In plaats van de schijnbare eenduidigheid die we bij Van Noothoorn vinden, treffen we het beeld aan van een regio met verschillende streken. Het onderscheidt dat Van der Aa maakt, is vooral in het zuiden en oosten interessant. Wat geloof, klederdracht en zeden betreft verschilt het zuiden niet van Limburg en Brabant. Het oosten koppelt hij aan de stam der Saksen, hiermee sluit hij aan bij de in de negentiende eeuw opkomende theorie van Friezen, Franken en Saksen om het Nederlandse volkskarakter te verklaren. Zijn complexe beeld van Gelderland laat twee dingen zien: ten eerste de opkomst van een nieuwe stichtingsmythe en de consequenties voor Gelderland daarvan en ten tweede dat er binnen de provincie misschien wel een sterk Gelders gevoel werd geformuleerd, maar dat dit buiten de provincie niet altijd gemeengoed was.

Bij de drie in hoofdstuk 4 besproken auteurs zien we dat er een complexe relatie bestaat van streek-natie-regio. Een 'hiërarchie van identiteiten' is een te simpele voorstelling van zaken. Streek en regio sloten elkaar niet uit en hoefden elkaar ook niet te versterken. Daarnaast kon een sterk regiobeeld of streekgevoel nationale gevoelens versterken, maar hoefde dit buiten de provincie niet automatisch overgenomen te worden. Als we kijken welke Ander er wordt gepresenteerd, is dat de voornamelijk de 'Hollander' en de 'Duitser'. Auteurs reageren op vooroordelen over een 'Duits' oosten van Nederland. Holland staat symbool voor stedelijkheid en wufte beschaving. Het al dan niet hebben van buitenlandse invloeden is het onderwerp van het identiteitsdebat. Tevens zien we de verschuiving van Bataven naar Friezen, Franken en Saksen bij Van der Aa al in vroege vorm.

In hoofdstuk 5 werd de verschuiving van Bataven naar Friezen, Franken en Saksen uitgebreider behandeld. Het werk van Van Eeden en Craandijk lieten de consequenties van deze veranderende

opvattingen voor Gelderland goed zien: in plaats van Gelderland als stamgebied van de Bataven, werd de provincie opgedeeld in een Frankisch en een Saksisch gedeelte. De IJssel vormde de ‘natuurlijke’ grens tussen de twee stammen. Hierdoor versplinterde het beeld van één Gelderland. Vooral Craandijk geeft hier blijk van wanneer hij betoogt dat de Achterhoek beter bij Twente past dan bij Gelderland, vanwege het Saksische bloed dat hij terug ziet komen in de gewoonten en zeden die daar nog zouden heersen. Het opmerken van de verschillen binnen Gelderland was niet nieuw, maar de verklaring ervoor wel.

Ondanks de veranderende beelden blijven enkele *tropes* terugkomen. Zo bleef Gelderland bekendstaan om de schone natuur. De associatie die de natuur oproept blijft ook vergelijkbaar. Eikenbomen brengen de auteurs terug naar een mythisch verleden, een oertijd waarin de wortels van de natie te vinden zijn. Vooral bij Van Eeden zien we deze associatie met de mythische Germanen. De Gelderse natuur functioneerde dus nog op dezelfde manier, al veranderde de Bataven in algemenere Germanen.

De Gelderse natuurpracht was in de tijd van Craandijk en Van Eeden veel meer bekend bij het bredere publiek dan dat bij de grondleggers het geval was. Waar Nijhoff en Ten Hoet nog probeerden om hun landgenoten te lokken naar de mooie Gelderse gebieden, twijfelt Craandijk of hij überhaupt Arnhem en Nijmegen moet beschrijven aangezien iedereen er toch al is geweest. Naast de natuur zien we de beeldvorming van een Duits Gelderland bij Van Eeden voortleven. Bij zijn beschrijving van Borculo veroordeelt hij de Duitse invloeden. Bij Craandijk zijn die connotaties afwezig. Dus ondanks dat Gelderland als een cultureel grensgebied van Franken en Saksen wordt gezien, blijven enkele typeringe voortbestaan.

Alles in ogenschouw nemend zijn er een aantal conclusies te trekken. Ten eerste blijkt de definitie die Storm hanteert van regionalisme niet volledig genoeg te zijn. Ook voor 1890 promootte men de eigen regio in lijn met de natie. In deze scriptie hebben we dit gezien bij alle Gelderse auteurs die zijn besproken, van Nijhoff tot Van Noothoorn. Deze auteurs behoorden niet uitsluitend tot een kleine lokale elite maar opereerden in dialoog met de rest van de natie. Hun werk was primair gericht op lezers die niet uit de regio afkomstig waren, om ze zo bekend te maken van dit stuk van het vaderland. Ze schreven reisliteratuur, een genre bij uitstek dat ze niet voor elkaar schreven, maar voor het bredere publiek. Mijn onderzoek heeft aangetoond dat Storms periodisering vervroegd moet worden naar minstens 1824. Verder onderzoek zou na kunnen gaan of er vóór deze tijd al sprake was van regionalisme.

Ten tweede heeft deze scriptie licht geworpen op de verspreiding van nationalisme in relatie tot regionale identiteit. Waar in het onderzoek eerder uitgegaan werd van een centrum-periferie beweging, heeft het recent onderzoek aangetoond dat er sprake was van wisselwerking. Daarbij komt de theorie van Joep Leerssen over het sterker worden van nationale identiteiten, het kristallisatieproces, dat zich vanaf ongeveer 1800 tot aan 1890 plaats vindt in Nederland. In plaats van een losse verzameling identiteiten ontstaat er een algeheel Nederlands gevoel. Uit de teksten die in deze scriptie behandeld zijn, blijkt dat er een complexe verhouding is tussen regionale en nationale identiteit. Al vanaf 1824 was er sprake van een regionale identiteit die in lijn met de natie werd gepropageerd. Zo stelt Nijhoff dat goede kennis van het vaderland begint bij de eigen omgeving. Ook bij een auteur als Van Noothoorn gingen zijn sterke beelden van Gelderland niet ten koste van zijn nationale gevoelens. Eerder was het een correctie op de gelijkstelling van Holland met Nederland. Er was dus voor 1890 als sprake van een Nederlandse identiteit en het uitdragen van de regio deed hier geen afbreuk aan. De afname van regionale identiteiten was dus geen horde op weg naar de nationale eenheidsstaat.

In de loop van de negentiende eeuw valt een verschuiving waar te nemen in de formulering van een Gelderse identiteit. Bij Nijhoff, Ten Hoet, Heldring en Klokman vinden we een Gelderland als overkoepelend voor de verschillende streken. De Bataven speelden hier een cruciale rol in als samenbindend narratief. Gelderland was in de ogen van die auteurs de stamgrond van de Bataven die door heel de provincie hun sporen hadden achtergelaten. Dit betekent niet dat de auteurs geen oog hadden voor streekverschillen. Heldring typeert de Veluwnaar en Van Noothoorn trekt een grens tussen hemzelf als stedelijke Geldersman en het landvolk. Ook hier is het een meervoudige en complexe identiteit.

Wanneer rond 1850 een nieuwe stichtingsmythe aan invloed wint, zien we dat verschillen tussen de streken van Gelderland anders worden verklaard. Gelderland wordt een grensgebied van Franken en Saksen. De vraag is of dit een afname is van regionalisme ten koste van een nationale identiteit. De Bataven zorgden eerder voor een sterke link met de natie en hun rol binnen Gelderland laat zien dat nationalisme en regionalisme vanaf 1824 al naast elkaar bestaan. De beeldvorming in het werk van Van der Aa, Craandijk en Van Eeden laat dus geen afname zien van regionalisme maar eerder een herindeling van regio's. Nieuwe grenzen worden getrokken waardoor Gelderland zich op het snijvlak van twee culturen bevindt. De nieuwe culturele groepen overstegen de grenzen van de provincie.

Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de periode na 1890. Interessant is de vraag wat Gelderland betekende in de periode die Storm voor ogen had bij zijn definitie van regionalisme. In het theoretisch kader is kort de rol van *Kulturraumforschung* aangestipt, maar een diepgaand

onderzoek zou kunnen laten zien hoe het idee van Saksen en Franken zich verder ontwikkelde. Dan kunnen er uitspraken worden gedaan over de oorsprong van de sterke streekidentiteiten die Gelderland vandaag de dag kenmerken.

Een andere richting van onderzoek die interessant zou zijn, zou de bestudering van periodes voor 1824 zijn. Hoe wordt er dan over Gelderland geschreven? Het nadeel van mijn afbakening is dat de scheiding tussen modernisten en traditionalisten in stand wordt gehouden. Een vergelijkend onderzoek dat zich richt op de achttiende en negentiende eeuw zou de invloed van politieke veranderingen kunnen laten zien. Immers, in de achttiende eeuw stond Gelderland politiek gezien in een andere verhouding tot gewesten als Holland. Is er dan eveneens sprake van Gelderse identiteit die ten opzichte van 'Holland' wordt gedefinieerd?

Verbreding van het bronmateriaal zou meer licht kunnen werpen op de verschillende manieren waarop Gelderse identiteit werd geformuleerd binnen de door mij onderzochte periode. In mijn onderzoek is reisliteratuur het vertrekpunt geweest. Het nadeel daarvan is dat andere, veelbelovende bronnen buiten beschouwing zijn gebleven. Denk hierbij aan het in kaart brengen van de auteurs van de *Geldersche Volks-almanak*. Dit zou eveneens een goed onderzoek zijn om te laten zien hoe Gelderse identiteit tot stand kwam in de negentiende eeuw.

Met mijn onderzoek had ik als doel om het Gelderlandvormige gat dat bestaat in het onderzoek naar Nederlandse regionale identiteiten deels op te vullen. Door me te richten op slechts één brontype heb ik in ieder geval kunnen laten zien hoe auteurs het genre van reisliteratuur inzetten om hun eigen regio te promoten en hoe auteurs uit andere regio's bijdroegen aan de beeldvorming van Gelderland. Hopelijk volgt er nog veel onderzoek dat zich richt op de oudste provincie van Nederland om het gat verder te dichten. Deze studie is daar een aanzet voor.

LITERATUURLIJST

- Agnew, J., 'The territorial trap: the geographical assumptions of international relations theory', *Review of International Political Economy* 1:1 (1994), 53-80.
- Agnew, J., 'Arguing with regions', *Regional Studies* 47:1 (2013), 6-17.
- Agnew, J., 'Revisiting the territorial trap', *Nordia Geographical Publications* 44:4 (2015), 43-48.
- Anderson, B., *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (London, 1983).
- Applegate, C., 'A Europe of regions: reflections on the historiography of sub-national places in modern times', *American Historical Review* 104:4 (1999), 1157-1182.
- Applegate, C., *A nation of provincials: the German idea of Heimat* (Berkeley, 1990).
- Augusteijn, J., en E. Storm, 'Introduction: region and state', in: J. Augusteijn en E. Storm (red.), *Region and state in nineteenth-century Europe: nation-building, regional identities and separatism* (New York, 2012), 1-9.
- Barth, F., *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference* (Oslo, 1969).
- Bazelmans, J., 'The early-medieval use of ethnic names from classical antiquity: the case of the Frisians', in T. Derks en N. Roymans, *Ethnic constructs in antiquity: the role of power and tradition* (Amsterdam, 2009).
- Beebee, T. O., *Nation and region in modern American and European fiction* (West Lafayette, 2008).
- Beijen, M., 'A tribal trinity: the rise and fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the historical consciousness of the Netherlands since 1850', *European History Quarterly* 30:4 (2000), 493-532.
- Blaas, P.B.M., 'Het karakter van het vaderland. Vaderlandse geschiedenis van Wagenaar tot Fruin, 1780-1940', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot heden* (Amsterdam 1999), 365-390.
- Blamires, D., *The impact of Germany on English children's books 1780-1918* (Cambridge, 2009).
- Borgt, C. van der, A. Hermans and H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam, 1996).
- Borm, J., 'Defining travel: on the travel book, travel writing and terminology', in: G. Hooper en T. Youngs (red.), *Perspectives on travel writing* (Aldershot, 2004), 13-26.
- Bozidar, J., *Wild Europe, the Balkans in the gaze of Western travellers* (London, 2004).
- Brenner, N., 'Beyond state-centrism? Space, territoriality, and geographical scale in globalization studies', *Theory and Society* 28:1 (1999), 39-78.
- Breuker, P., *Opkomst en bloei van het Friese nationalisme* (Leeuwarden, 2014).

- Broersma, D. T., *Het wonderland achter de horizon. Groninger regionaal besef in nationaal verband 1903-1963* (Assen, 2005).
- Brubaker, R., en F. Cooper, 'Beyond identity', *Theory and Society* 29:1 (2000) 1-47.
- Brubaker, R., *Ethnicity without Groups* (Cambridge VS, 2004).
- Burke, P., 'Review: the invention of tradition', *The English Historical Review* 101 (1986), 316-317.
- Burleigh, M., *Germany turns eastwards. A study of 'Ostforschung' in the Third Reich* (1988).
- C. Boschma, *Reizen in Napoleons tijd. Een avontuurlijke en soms hachelijke onderneming* (Abcoude, 1992).
- Cabo, M., en F. Molina, 'The long and winding road of nationalization: Eugen Weber's peasants into Frenchmen in modern European history (1976-2006)', *European History Quarterly* 39:2 (2009), 264-280.
- Campbell, M. B., *The witness and the other world: exotic European travel writing 400-1600* (1988), 4-6.
- Campbell, M. B., 'Travel writing and its theory' in: T. Youngs (red.), *The Cambridge companion to travel writing* (Cambridge, 2002), 261-278.
- Carré, J. M., *Les écrivains français et le mirage allemande (1800-1940)* (Parijs, 1947).
- Chanet, J. F., *L'école républicaine et les petites patries* (Parijs, 1996).
- Chasteen, J. C., en S. Castro-Klarén, *Beyond imagined communities, reading and writing the nation in nineteenth-century Latin America* (2003).
- Chew III, W., 'What's in a national stereotype? An introduction to imagology at the threshold of the 21st century', *Language and Intercultural Communication* 6:3-4 (2006), 179-187.
- Cinnirella, M., 'Ethnic and national stereotypes: a social identity perspective', in: C. C. Barfoot (red.), *Beyond Pug's tour: national and ethnic stereotyping in theory and literary practice* (Amsterdam, 1997).
- Coakley, J., 'National identity in Northern Ireland: stability or change?', *Nations and Nationalism* 13:4 (2007), 573-598.
- Confino, A., 'The nation as a local metaphor: heimat, national memory and the German Empire, 1871-1918', *History and Memory* 5:1 (1993), 42-86.
- Czipka, J., K. Oerters en N. Thorade (red.), *Regions, industries and heritage: perspectives on economy, society, and culture in modern western Europe* (Basingstoke, 2015).
- Dekker, T., 'Ideologie en volkscultuur. Een geschiedenis van de Nederlandse volkskunde', in T. Dekker et al. (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen, 2000), 13-65.

- Drunen, H. F. van, "A sanguine bunch". *Regional identification in Habsburg Bukovina, 1774-1919* (Amsterdam, 2013).
- Dubois, O. W., "De rampen van de jenever". Heldring's bewogen aanklacht tegen het jenevergebruik (1838)', *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 13 (2005), 91-109.
- Dubois, O. W., 'O.G. Heldring 1804-1876. Bewogen met armen en verlorenen', in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum 2012).
- Duijker, H. C. J., en N. H. Frijda, *National character and national stereotypes. A trend report prepared for the International Union of Scientific Psychology* (Amsterdam, 1960).
- Dukic, D., *Imagologie heute/Imagology today* (Aken, 2012).
- Dyserinck, H., *Komparatistik: eine Einführung* (Bonn, 1977).
- Edensor, T., *National identity, popular culture and everyday life* (Oxford, 2002).
- Eickhoff, M., B. Henkes en F. van Vree (red.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950* (Zupthen, 2000).
- Eisenstadt, S. N., en S. Rokkan (red.), *Building states and nations* (London, 1973).
- Entrekin, J. N., 'Region and regionalism', in: J. A. Agnew and D. N. Livingstone (red.), *Sage Handbook of Geographical Knowledge* (Londen, 2010), 344-356.
- Erll, A., 'Regional integration and (trans)cultural memory', *Asia European Journal* 8 (2010) 305-315.
- Ernste, H., 'Westforschung jenseits der Territorialitätsfalle, ein Kommentar aus der Sicht der Geographische Grenzforschung', in: H. Hoebink (red.), *Europäische Geschitsschreibung und europäische Regionen: Historiographische Konzepte diesseits und jenseits der niederländisch-deutschen/nordrhein-westfälischen Grenze* (Münster, 2008), 81-97.
- Essen, J. L. van, *Een ziel van vuur. Opstellen over Groen van Prinsterer en zijn omgeving: Heldring, De sociale kwestie en het Reveil* (Leiden 1992).
- Esser, R., *The politics of memory: the writing of partition in the seventeenth-century Netherlands* (Groningen, 2012).
- Fishman (red.), J. A., *Language & Ethnic Identity* (New York/Oxford, 1999).
- Flora, P., (red.), *State formation, nation-building, and mass politics in Europe: the theory of Stein Rokkan* (Oxford, 1999).
- Fögen, T., R. Warren, *Graeco-Roman antiquity and the idea of nationalism in the 19th Century* (Berlin, 2016).
- Ford, C., *Creating the nation in provincial France: religion and political identity in Brittany* (Princeton, 1993).

- Françios, E., J. Seifarth en B. Struck (red.), 'Einleitung', *Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion* (Frankfurt/New York, 2007), 7-32.
- Françios, E., J. Seifarth, B. Struck (red.), 'Einleitung', *Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion* (Frankfurt/New York, 2007), 7-32.
- Frijhoff, W., 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *BMGN – Low Countries Historical Review* 107:4 (1992), 614-634.
- Frijhoff, W., 'Gelderland naar Europese maat', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 89 (1998).
- Frijhoff, W., 'Gelderlandgevoel vroeger en nu' in: J. Stinner en K. H. Tekath, *Gelre-Geldern-Gelderland, geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern, 2001), 467-475.
- Frijhoff, W., and M. Spies, *Dutch Culture in a European Perspective* (Basingstoke, 2004).
- Frijhoff, W., 'Gelderse identiteit', *Bijdragen en mededelingen Gelre* 105 (2015), 219-233.
- Furnée, J. H., en L. Vermeer, 'Op reis in de negentiende eeuw: inleiding', *De Negentiende Eeuw*, 37:4 (2013), 256-263.
- Gat, A., en A. Yakobson, *Nations: the long history and deep roots of political ethnicity and nationalism* (Cambridge, 2013).
- Geary, P. J., *The medieval origins of Europe* (Princeton, 2002).
- Gellner, E., en A. D. Smith, 'The nation: real or imagined? The Warwick debates on nationalism', *Nations and Nationalism* 2:3 (1996), 357-370.
- Gellner, E., *Nationalism* (London, 1997).
- Gellner, E., *Nations and nationalism* (Ithaca, 1983).
- Gellner, E., *Thought and change* (Londen, 1964).
- Gerndt, H., (red.), *Stereotypvorstellungen im Alltagsleben. Beiträge zum Themenkreis Fremdbilder - Selbstbilder - Identität. Festschrift für Georg R. Schroubek* (München, 1988).
- Gerson, S., *The pride of place. Local memories and political culture in nineteenth-century France* (Ithaca NY, 2003).
- Geurts, A. P. H., 'Reizen en schrijven door Noord-Nederlanders: een overzicht', *De Negentiende Eeuw* 37:4 (2013), 264-288.
- Glaskill (red.), H., *The Reception of Ossian in Europe* (2004).
- Groenewold, P., 'Das niederländische Deutschlandbild im 19. und 20. Jahrhundert', in: G. Moldenhauer en J. Vis (red.), *Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen* (München/Berlin/New York, 2001), 206-224.
- Groenveld, S., "Natie" en "Patria" bij zestiende-eeuwse Nederlanders' in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999), 55-82.

Gutierrez, D. G., 'Migration, emergent ethnicity and the 'third space': the shifting politics of nationalism in Greater Mexico', *Journal of American History* 86:2 (1999), 481-517.

Guyard, M. F., *La literature compare* (Parijs, 1951).

Haitsma Mulier, E. O. G., 'Descriptions of Towns in the Seventeenth-century Province of Holland', in A. L. Weelock, A. Seef (red.), *The public and the private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark, 2000), 24-32.

Hemels, J., en R. Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland, bron van kennis en vermaak, lust voor het oog* (Amsterdam, 1993).

Henkes, B., en A. Knotter (red.), 'Themanummer De Westforschung en Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118:2 (2005) .

Hobsbawm, E., en T. Ranger, *The invention of tradition* (Cambridge, 1983).

Hobsbawm, E., *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality* (Cambridge UK, 1990).

Hoyle, M., "'Levensgenot en dolce far niënte in onze eeuw van haast en agitatie", de ervaring van binnenlandse plezierreisjes door de Amsterdamse elite (casus Jan Boissevain, 1865)', *De Negentiende Eeuw* 37:4 (2013), 312-330.

Hroch, M., *Social preconditions of national revival in Europe* (Cambridge, 1985).

Janse, M., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam, 2007).

Jensen, L., *De verheerlijking van het verleden, helden literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen, 2008).

Jensen, L., "'Drunken Swines" The representation of Westphalians in Dutch literature from the seventeenth to the nineteenth Century', in: J. Konst, I. Leemans, B. Noak (red.), *Niederländisch-Deutsche Kulturbeziehungen 1600-1830* (Berlijn, 2009), 87-99.

Jensen, L., 'Van Staring tot Cremer, de literaire identiteit van Gelderland in de negentiende eeuw' *Bijdragen en mededelingen Gelre* (2014), 179-197.

Jensen, L., 'The roots of nationalism: introduction', in: L. Jensen (red.), *The roots of nationalism, national identity formation in early modern Europe 1600-1815* (Amsterdam, 2016), 9-27.

Jensma, G., 'The consequences of transport by steam: Dutch nationalism and Frisian regionalism in the nineteenth century', in: J. Augusteijn and E. Storm (red.), *Region and State in Nineteenth-Century Europe: Nation-Building, Regional identities and Separatism* (New York, 2012), 229-245.

Jensma, G., 'Minorities and kinships. The case of ethnolinguistic nationalism in Friesland', in P. Broomans et al. (red.), *The beloved mothertongue, ethnolinguistic nationalism in small nations: inventories and reflections* (Leuven, 2008), 63-79.

Jensma, G., *Het rode tasje van Salverda, burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden, 1998).

Jürgens, H., 'Geschiedenis van de Nederlandse grens', in: H. van Houtum et al. (red.), *Grensland atlas, essays en ontwerp: geschiedenis en toekomst van het grenslandschap = Border land: atlas, essays and design: history and future of the border landscape* (2013), 92-150.

Karel, E., 'De Drentse Beweging en de constructie van haar verleden', in: M. G. J. Duijvendak (red.), *Regionaal beseft in het Noorden* (Groningen, 2003), 69-87.

Kedourie, E., *Nationalism* (New York, 1960).

Kennedy, K. D., 'A nation's readers: cultural integration and the schoolbook canon in Wilhelmine Germany', *Paedagogica Historica* 33:2 (1997), 459-480.

Knotter, A., 'A borderless region? (Nazi-)German *Westforschung* and the German-Dutch-Belgian borderland', *Journal of Borderstudies* 23:1 (2008), 69-84.

Knotter, A., 'Limburg bestaat niet, paradoxen van een sterke identiteit', *BMGN – Low Countries Historical Review* 123 (2008), 354-368.

Kohn, H., *The idea of nationalism. A study in its origins and background* (New York, 1944).

Kolossov, V., 'Border Studies: changing perspectives and theoretical approaches' *Geopolitics* 10:4 (2005), 606-632.

Kooi, J. van der, 'Orale Literatuur in Oost-Nederland', in: H. Bloemhoff et al. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde* (Assen, 2008), 417-429.

Korevaart, K., *Ziften en zemelknopen. Literaire kritiek in de Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen 1814-1848* (Hilversum, 2001).

Krebs, C. B., *A most dangerous book: Tacitus's Germania from the Roman Empire to the Third Reich* (New York, 2012).

Krosenbrink, H., 'Streektaalletterkunde in Oost-Gelderland en op de Oost-Veluwe', in H. Bloemhoff et al. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde* (Assen, 2008) 400-416.

Krosenbrink, H., 'J.A. Klokman, den Achterheuksen Cremer', *De Maaespot* 17:84 (1974), 9-11.

Krosenbrink, H., *Wie schrijf die blijf, veertien Oostgelderse schrievers* (1981).

Küster, T., 'Regionale identitäten in Westfalen seit dem 18. Jahrhundert', *Westfälische Forschungen* 52 (2002), 1-44.

Lamont, M., en V. Molnar 'The study of boundaries in the social sciences', *Annual Review of Sociology* (2002), 167-195.

Laven, D., en T. Baycroft, 'Border regions and identity', *European Review of History* 15:3 (2008), 255-275.

Leerssen, J., 'De canonisering van het typische: tradities, culturen en de cultivering van Tradities', in: C. Van der borcht, A. Hermans, en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene, culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam, 1996), 45-57.

Leerssen, J., *De bronnen van het vaderland* (Nijmegen, 2006).

Leerssen, J., *National Thought in Europe: a Cultural History* (Amsterdam, 2006).

Leerssen, J., 'Een beetje buitenland: Nederlandse natievorming en Limburgs regionalisme', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 52 (2007), 47-66.

Leerssen, J., 'Imagology: history and method' in: M. Beller en J. Leerssen (red.), *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey* (Amsterdam, 2007), 17-33.

Leerssen, J., 'Ethnotypen sind Akteure: Zur Poetik und Rhetorik des vorurteils', in: B. Engler (red.), *Wir und die Anderen – Nous et les Autres: Stereotypen in de Schweiz/Steréotypes en Suisse* (Freiburg Zwitserland, 2012), 5-20.

Lefebvre, H., *La production de l'espace* (Parijs, 1974).

Lévinas, E., *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* (Paris, 1974).

Lickorish, J. L., en C. L. Jenkins, *An introduction to tourism* (Oxford, 1990).

Loeff, W., 'Op reis door de Achterhoek, nationale en regionale identiteiten in negentiende-eeuwse reisliteratuur' in: D. Verhoeven (red.), *Grensland Gelderland* (Nijmegen, 2016).

Loeff, W., 'Tussen Leeuw en Adelaar', *Oer* 20 (2016) 8-12.

Löfgren, O., J. Frykman en B. Ehn, *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar* (Stockholm, 1993).

Löwik, F. G. H., *De Twentse beweging. Strijd voor modersproake en eigenheid* (2003).

Mackey, E., *The house of difference: cultural politics and national identity in Canada* (London, 1999).

Mak, G., en M. Mathijssen, *Lopen met Van Lennep. De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland* (Zwolle, 2000).

Malešević, S., 'The chimera of national identity', *Nations and Nationalism* 17:2 (2011), 272-290.

Malešević, S., *Identity as ideology: understanding ethnicity and nationalism* (New York, 2006).

Malešević, S., *The sociology of war and violence* (Cambridge, 2010).

Martels, Z. von, (red.), *Travel fact and fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing* (Leiden, 1994).

Massey, D., *For Space* (London, 2005), 68-69.

Mathijssen, M., *Historiezucht: de obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen, 2013)

- May, S., *Language and Minority Rights, ethnicity, nationalism and the politics of language* (New York, 2012).
- McCrone, D., en F. Bechhofer, *Understanding national identity*, (Cambridge, 2015).
- McCrone, D., et al., 'Who are we? Problematising national identity', *The Sociological Review* 46:4 (1998), 629-652.
- Mills, S., *Discourses of difference* (1991).
- Neele, A., *De culturele balans tussen stad en platteland in Zeeland 1750-1850* (Zwolle, 2011).
- Nijhoff, W., *De Arnhemsche boekverkoopers en uitgevers Nijhoff: geschiedenis en bibliographie* (1934).
- Núñez, X. M., 'Historiographical approaches to sub-national identities in Europe: a reappraisal and some suggestions', in: J. Augusteijn en E. Storm (red.), *Region and state in nineteenth-century Europe: nation-building, regional identities and separatism* (New York, 2012), 13-35.
- Oberkome, W., *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945* (Göttingen, 1993).
- Offermans, P. W. J., *Met het roemrijk Nederland één in vreugd en rouw. Natievorming in de Nederlandse provincie Limburg (1815-1918)* (2007).
- Op den Camp, R., 'Towards one nation, the province of Limburg and the Dutch nation during the eighteen-seventies', in: A. Galema, B. Henkes (red.), *Images of a nation: different meanings of Dutchness, 1870-1940* (Amsterdam, 1993), 81-104.
- Oudheusden, J. L. G. van, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven 1935-1951* (Tilburg, 1990).
- Paasi, A., *Boundaries and consciousness: the changing geographies of the Finnish-Russian border* (Chester, 1996).
- Paasi, A., 'Bounded spaces in the mobile world: deconstructing 'regional identity'', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 93 (2002), 137-148.
- Peabody, D., *National characteristics* (Cambridge/Parijs, 1985).
- Philips, R., 'De opkomst van het toerisme in de 18e en 19e eeuw', *Sociale Wetenschappen* 23 (1980), 296-318.
- Pirotte, J., (red.), *Stéréotypes nationaux et préjugés raciaux aux XIXe et XXe siècles. Sources et méthodes pour une approche historique* (Leuven, 1982).
- Pollard, S., *Peaceful conquest: The industrialization of Europe 1760-1970* (New York, 1981).
- Pratt, M. L., *Imperial eyes: travel writing and transculturation* (London, 2007).

- R. Dekker, 'Van "Grand Tour" tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', *Opossum* 4 (1994), 8-25.
- Reenders, H., *Alternatieve zending, Ottho Gerhard Heldring (1804-1876) en de verbreiding van het christendom in Nederlands Indië* (Kampen 1991).
- Reicher, S., en N. Hopkins, *Self and nation* (London, 2001).
- Rodríguez Pérez, Y., A. Sánchez Jiménez en H. den Boer, *España ante sus criticos: las claves de la leyenda Negra* (Madrid, 2015).
- Rokkanen, S., en D. W. Urwin, *The politics of territorial identity: Studies in European Regionalism* (London, 1982).
- Rosendaal, J., *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen, 2003).
- Sahlins, P., *Boundaries: the making of France and Spain in the Pyrenees* (Oxford, England, 1989)
- Saïd, E., *Orientalism* (1978).
- Schöttler, P., 'Die historische 'Westforschung' zwischen 'Abwehrkampf' und territorialer Offensive,' in: P. Schöttler (red.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt am Main, 1997).
- Schreuder, J., "'Mensch, wie zijt gij, vergeleken met Hem!'" J.A. Klokman uit Zelhem beschreef vorige eeuw voettochten door Oost-Gelderland', *Literatoer: literaire- zwerftochten door Achterhoek en Liemers* (Doetinchem, 1990), 74-191.
- Seed, D., 'Nineteenth-century travel writing: an introduction', *The Yearbook of English Studies* 34 (2004), 1-5.
- Smith, A. D., *Nationalism and modernism* (New York, 1998).
- Smith, A. D., *The nation in history. Historiographical debates about ethnicity and nationalism* (Hannover, 2000).
- Smith, A. D., *The antiquity of nations* (Cambridge/Malden, 2008).
- Smith, A. D., *Ethno-symbolism and nationalism: a cultural approach* (2009).
- Smith, A. D., 'National identity and vernacular mobilisation in Europe', *Nations and Nationalism* 17:2 (2011), 223-256.
- Smith, T., en S. Kim, 'National pride in cross-national and temporal perspective', *International Journal of Public Opinion Research* 18:1 (2006), 127-136
- Somer, M. R., 'The narrative constitution of identity: a relational and network approach', *Theory and Society* 23 (1994), 605-649.
- Stokvis, P. D., 'Het "Baedeker"-beeld van Nederland van ca. 1840 tot 1914', *Maatstaf* (1979), 21-28.

- Storm, E., 'Regionalism in history, 1890-1945: the cultural approach', *European History Quarterly* 33:2 (2003), 251-265.
- Storm, E., *The Culture of regionalism. Art, architecture and international exhibitions in France, Germany and Spain, 1890-1939* (Manchester/New York, 2010).
- Swinkels, L., (red.), *De Bataven, verhalen van een verdwenen volk* (Amsterdam, 2004).
- Tacke, C., 'National symbols in France and Germany in the nineteenth century', in: H. G. Haupt, M. Müller en S. Woolf (red.), *Regional and national identities in Europe in the XIXth and XXth centuries* (Den Haag, 1998), 411-436.
- Tacke, C., 'The nation in the region: national movements in Germany and France in the 19th century', in: J. G. Beramendi, R. Maiz en X. N. Núñez (red.), *Nationalism in Europe: past and present* (Santiago de Compostela, 1994), 681-698.
- Taylor, P. J., 'The state as container: territoriality in the modern world-system', *Progress in Human Geography* 18 (1994), 151-162.
- Terlouw, K., 'From Thick to Thin Regional Identities?', *Geojournal* 77 (2012), 707-721.
- Thelen, D., 'Rethinking history and the nation-state: Mexico and the United States', *Journal of American History* 86:2 (1999), 438-452.
- Thiesse, A. M., 'Ils apprenaient la France. L'exaltation des regions dans le discours patriotique', *Revue française de pédagogie* 125:1 (1998), 165-168.
- Thiesse, A. M., *Ils apprenaient la France. L'exaltation des regions dans le discours patriotique* (Parijs, 1997).
- Urry, J., *The tourist gaze* (London, 1990).
- Urwin, D. W., en S. Rokkan, *Economy, territory, identity: politics of West European peripheries* (1983).
- Verhoeven, B., P. J. Meij, W. J. Alberts, *Een Gelders geschiedschrijver: Mr. Isaac Anne Nijhoff, 1795-1863, herdacht te Arnhem op 20 juni 1963* (Arnhem, 1964).
- Verhoeven, G., 'Vaut le voyage!? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)', *Stadgeschiedenis* 4:1 (2009), 61-73.
- Verhoeven, G., *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum, 2009).
- Verhoeven, G., *Europe within reach. Netherlandish travellers on the Grand Tour and beyond (1585-1750)* (Leiden, 2015).
- Viswanathan, G., (red.), *Power, politics, and culture: interviews with Edward W. Said* (New York, 2001).

- Vreeken, H., 'Prachtige vergezichten, elegante equipages en heerlijke tuinbonen. De reisaantekeningen van de Amsterdamse koopman Pieter Gerard Holthuysen, 1833-1856', *De Negentiende Eeuw* 31 (2007), 82-97.
- Warren, R., *Tacitus and nationalism in nineteenth-century art* (Durham, 2014).
- Weber, W., *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France 1870-1914* (Stanford, 1976).
- Wiel, J. R. van der, *De geschiedenis in balkostuum: de historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1808-1874)* (Leuven, 1999).
- Wilson, T. M., en H. Donnan 'introduction', in: T. M. Wilson en H. Donnan, (red.), *A companion to border studies* (Singapore, 2012), 1-25.
- Wilson, T., 'Sovereignty, identity and borders, political anthropology and European integration', in: L. O'Dowd en T. Wilson (red.), *Borders, nations and states: frontiers of sovereignty in the new Europe* (Aldershot, 1996), 199-219.
- Woud, A. van der., *De Bataafse hut, denken over het oudste Nederland (1750-1850)* (1990).
- Youngs (red.), T., *The Cambridge companion to travel writing* (2002).
- Youngs, Y., *Travellers in Africa: British travelogues, 1850-1900* (Manchester, 1994).
- Zeijden, A. van der, 'Een verlaten land met talloze wonderlijke gebruiken. Volkskunde en de constructie van een Drentse regionale identiteit' *Jaarboek voor geschiedenis en archeologie* 116 (1999), 68-91.
- Zijderveld, A. C., *On clichés. The supersedure of meaning by function in modernity* (Londen, 1979).

Bijlage

Auteur	Titel	Jaar	Plaats
I. A. Nijhoff	Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, of geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem	1824	Arnhem
C. ten Hoet	Het Geldersch lustoord of Beschrijvingen van de stad Nijmegen en derzelver omstreken	1826	Nijmegen
Auteur onbekend	Het reisje naar Gelderland, of de vervulling van Herman's wenschen	1830	Nijmegen
I. A. Nijhoff	Aardrijkskundige beschrijving der stad Arnhem	1832	Arnhem
H. N. van Til	Beknopte geschiedkundige en plaatselyke beschryving der stad Zutphen, en harer bevallige omstreken	1832	Zutphen
H. N. van Til	Het Geldersch schoolboek, of merkwaardige voorvallen en personen uit de geschiedenis van Gelderland	1832	Nijmegen
B. H. Lulofs	Reis in 1822, met mijne echtgenoot, van Groningen door Gelderland, den Rijn op	1834	Groningen
F. J. Coerman	Aantekeningen op eene reis door Duitschland en een gedeelte van Gelderland gedaan door F J Coerman	1835	Utrecht
W. Kist	De speer van Ithuriël, of Tafereelen en schetsen, op eene reis door Noord Nederland en naburige gewesten	1835	Arnhem
Auteur onbekend	Het Geldersch reisje, van Amsterdam en Elders, over Utrecht, Zeist en de Greb, op Arnhem Nijmegen en Zutphen, benevens derzelver omstreken	1836	Amsterdam
J. van Wijk	Merkwaardigheden uit elke provincie van ons vaderland voor hen, die, tot eene leerzame uitspanning, in het hoekje van den haard door ons vaderland willen reizen	1836	Amsterdam
I. A. Nijhoff	Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, of geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem	1836	Arnhem
J. Zinck	De wandelaar door de lustverblijven van Arnhem's omstreken	1838	Arnhem
C. H. Clemens	De stad Nijmegen en derzelver omstreken	1839	Nijmegen
A. J. Lastdrager et al.	De Nederlanden met Platen en Kaarten	1841	Amsterdam

O. G. Heldring	De Veluwe: eene wandeling	1841	Arnhem
J. C. Beijer	Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van het koninkrijk der Nederlanden en het Groothertogdom Luxemburg	1841	Gorinchem
L. J. F. Janssen	Herinnering aan Monferland	1841	Arnhem
D. Buddingh	Voorthuizen	1841	Onbekend
L. J. E. Keuller	Geschiedenis en beschrijving van Venloo	1843	Venlo
O. G. Heldring, H. G. Haasloop Werner	Wandelingen over de Veluwe	1845	Arnhem
H. L. J. van Schevichaven	Geschiedkundige plaatsbeschrijving van het rijk van Nijmegen	1846	Nijmegen
D. H. Fikkert	Beknopte beschrijving van eenige voorname steden en belangwekkende plaatsen	1847	Amsterdam
J. G. H. van der Dussen	Gids door de heerlijkheid Doorwerth	1847	Arnhem
A. W. Engelen	Wandelingen door Gelderland en aangrenzende Noord-Brabandsche, Limburgsche en Pruisische gewesten	1847	Groningen
P. Nijhoff	Een Geldersch reisje, van Amsterdam of elders, naar Arnhem, Zupthen, Het Loo en Nijmegen om in de kortst mogelijke tijd, het allermerkwaardigste aldaar te leeren kennen	1848	Arnhem
J. van Reyn	Uitstapje naar de stad Arnhem	1848	Onbekend
A. J. van der Aa	Nederland: handboekje voor reizigers door ons vaderland	1849	Amsterdam
G. van Sandwijk	Een togtje door de provincien Gelderland, Overijssel en Utrecht	1850	Leiden
Neefje van Klikspaan [A. E. van Noothoorn]	Tafereelen van Gelderland, nieuwe togten op mijn stoel	1850	Delft
M. D. van Otterloo	Leerboekje der aardrijkskunde van Gelderland	1851	Arnhem
J. H. de Ridder	Uitstapjen naar Hoenderloo	1851	Leiden
I. A. Nijhoff	Arnhem en zijne omstreken	1854	Arnhem
W. J. Kelder	De stad Nijmegen en hare omstreken, geschiedkundig en plaatselijk beschreven	1854	Nijmegen
A. J. van der Aa	Beknopt aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden	1855	Gouda
J. A. Klokman	Schetsen en tafereelen uit den Achterhoek	1856	Doetinchem
A. J. van der Aa	Ons vaderland en zijne bewoners	1857	Amsterdam

Auteur onbekend	Voormaals en heden album van Arnhem en omstreken	1859	Arnhem
D. Buddingh	Wandelingen door de betuwe, ter opsporing van Germaansch-Bataafsche en Romeinsche oudheden (1854-1860)	1861	Tiel
D. Buddingh	Onderzoekingen in de Betuwe: vervolg op de wandelingen tot opsporing van Germaansch-Bataafsche, en Romeinsche oudheden, 1863 en 1854	1865	Tiel
A. W. Engelen	Tiel en omstreken	1865	Tiel
I. A. Nijhoff	Arnhem en zijne omstreken	1868	Arnhem
J. W. Staats-Evers	Beschrijving van Arnhem	1868	Arnhem
J. H. Klappert	De stad Nijmegen en hare omstreken, geschiedkundig en plaatselijk beschreven	1870	Nijmegen
J. H. Klappert	De stad Nijmegen en hare omstreken, geschiedkundig en plaatselijk beschreven herz.	1871	Nijmegen
O. Baas	Kijkjes in Gelderland	1873	Tiel
Auteur onbekend	Souvenir Arnhem	1873	Amsterdam
Auteur onbekend	Hans Hannekemaaijer's kluchtige lotgevallen en ontmoetingen op zijne reis naar en door Holland	1875	Groningen
B. P. Plantenga	Nederland handboek voor reizigers	1877	Zutphen
J. W. Staats-Evers	Van Arnhem op een dag uit en thuis	1879	Arnhem
B. ter Haar	Berg-en-Dal een gids voor wandelaars in Nijmegen's omstreken	1880	Amsterdam
M. A. Sipman	Het Geldersch lustoord of beschrijving van de stad Arnhem en hare omstreken	1881	Arnhem
A. Verhuell	Gelderland: teekeningen en prenten	1883	Onbekend
Auteur onbekend	Stuivergids voor Nijmegen: bevattende alle noodige inlichtingen bij een bezoek aan de stad en hare omstreken	1885	Nijmegen
H. M. Werner	Arnhem en omstreken	1886	Schiedam
A. J. Servaas van Rooijen	Gelderland in!	1886	Schoonhoven
W. Pleyte, A. van den Bogert, H. Bouwheer	Meerveld en Meervelder Bosch	1886	Barneveld
F. W. Van Eeden	Onkruid! Botanische Wandelingen	1886	Haarlem
Auteur onbekend	Gids voor Arnhem en omstreken	1887	Arnhem

A. J. Servaas van Rooijen	Gids voor Arnhem en omstreken	1887	Arnhem
J. Anspach	Merkwaardig geboomte	1888	Onbekend
O. van den Berg	Van IJssel en Schipbeek invallen en uitvallen	1888	Deventer
J. A. Bientjes, J. Gimberg	Geïllustreerde gids voor Zupthen en omstreken, met kaart en plattegrond van Zupthen	1889	Zupthen
Auteur onbekend	Gids voor Arnhem en omstreken	1889	Arnhem
Auteur onbekend	Stuivergids voor Nijmegen: bevattende alle noodige inlichtingen bij een bezoek aan de stad en hare omstreken	1889	Nijmegen
W. Pleyte, A. van den Bogert, H. Bouwheer	Uddel en Uddeler Heegde	1889	Barneveld
J. W. Staats-Evers	Gelderland's voormalige steden	1891	Arnhem
Auteur onbekend	Gids voor Apeldoorn en omstreken	1891	Apeldoorn
J. W. Staats-Evers	Nijmegen	1891	Arnhem
Auteur onbekend	Gids voor Lochem en omstreken	1892	Lochem
J. Craandijk	Wandelgids door de schoonste streken van Nederland	1892	Haarlem
Auteur onbekend	Gids voor Arnhem en omstreken	1893	Arnhem
Auteur onbekend	Gids voor Doetinchem en omstreken	1893	Doetinchem
Auteur onbekend	Gids voor Wageningen en omstreken, met Renkum, Doorwerth, Bennekom, Ede, Grebbe enz.	1894	Onbekend
Auteur onbekend	Arnhem in beeld	1895	Onbekend
B. ter Haar	Berg-en-Dal gids voor bezoekers van Nijmegen's omstreken	1895	Nijmegen
Auteur onbekend	Land en volk van Nederland: catalogus van oude en nieuwere werken	1895	Den Haag
Auteur onbekend	Schilderachtig Holland	1895	Amsterdam
Auteur onbekend	Gids voor Arnhem en omstreken	1896	Arnhem
H. D. J. van Schevichaven	Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen	1896	Nijmegen
M W Maclaine Pont	Uit de Overbetuwe	1896	Utrecht
Auteur onbekend	Geïllustreerde gids voor Brummen en omstreken, met opgaven van uitstapjes en rijtoeren in den omstrek benevens een afstandskaartje	1897	Brummen
Auteur onbekend	Gids voor Apeldoorn en omstreken	1897	Apeldoorn

Auteur onbekend	Gids voor Ellecom, De Steeg en Rheden	1897	Velp
D. G. Montenberg	Album van Nijmegen en omstreken	1898	Nijmegen
Auteur onbekend	Apeldoorn en omstreken uitstapjes met de Hollandsche ijzeren spoorweg-maatschappij	1898	Rotterdam
J. Kuyper	De Republiek der Vereenigde Nederlanden in kaart en woord	1898	Leiden
Auteur onbekend	Gids voor Lochem en omstreken	1899	Lochem
R. P. J. Tutein Nolthenius	Oud-Zupthen	1899	Onbekend
Auteur onbekend	Wandelgids voor Oosterbeek en omstreken	1899	Oosterbeek
W. A. F. Bannier	De landgrenzen van Nederland	1900	Leiden
Auteur onbekend	Gids van Putten	1900	Putten
Auteur onbekend	Gids voor Arnhem en omstreken	1900	Arnhem
Auteur onbekend	Gids voor Ermelo en omstreken	1900	Ermelo
J. Craandijk	In 't land van Geldern	1900	Haarlem
Auteur onbekend	Naar Nijmegen geïllustreerde gids voor vreemdelingen bij een bezoek aan de stad en hare omstreken	1900	Nijmegen
Auteur onbekend	Op reis met de staatsspoor Zeist Driebergen Doorn Ede Wageningen	1900	Rotterdam
J. F. Martinet	Het vaderland en Het Vereenigd Nederland	1830-1833	Zalt-Bommel
O. G. Heldring	Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden, legenden enz.	1838-1839	Amsterdam
A. J. van der Aa	Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden	1839-1851	Gorinchem
G. van Sandwijk	Een kijkje in de provinciën Overijssel, Utrecht en Gelderland: een lees- en prentenboek voor de jeugd	185?	Amsterdam
J. L. Terwen	Het koninkrijk der Nederlanden	1858-1862	Gouda
J. Craandijk	Wandelingen door Nederland met pen en potlood	1875-1884	Haarlem
H. Blink	Nederland en zijne bewoners	1889-1892	Amsterdam
Auteur onbekend	Land en volk van Nederland: beschrijving der provinciën en steden en harer bewoners	1895-1897	Den Haag